

Український
СТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

6

1962

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

№ 6

ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖІЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИ-
П'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВРОВ, В. І. ПЕТРОВ, А. В. САНЦЕВИЧ
(заст. відповідального редактора), М. В. ЧЕРНЕНКО,
В. А. ЧИРКО, П. М. ШМОРГУН (заст. відповідального
редактора)

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 6, 1962

(На украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Ліберман*

Коректор *Г. М. Столярчук*

БФ 01867. Зам. № 1903. Вид. № 95. Тираж 5062. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0.
Умовн. друк. аркушів 13,7. Обл.-видавн. аркушів 16,93. Здано на виробництво 4/X 1962 р.
Підписано до друку 30.XI 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

СТАТТІ

П. П. КОЗИР,

перший секретар Вінницького обкому КП України

ПЕРШІ ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВИРОБНИЧИХ УПРАВЛІНЬ

У житті Комуністичної партії і радянського народу, в історії комуністичного будівництва визначне місце займає березневий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС, в документах якого знайшли вирішення основні кардинальні питання розвитку соціалістичного сільського господарства і, особливо, перебудови керівництва ним. На цьому Пленумі було виявлено причини, що заважають дальшому розвитку сільського господарства і покладено початок існуванню нових органів управління сільським господарством СРСР. Про бар'єри, які гальмували досі рух вперед сільськогосподарського виробництва, ясно говорив на Пленумі М. С. Хрущов: «...Що заважає колгоспам і радгоспам краще використовувати багаті можливості? Одна з головних причин — відсутність конкретного, із знанням справи управління виробництвом»¹.

Відповідно до рішень Пленуму ЦК КПРС у Вінницькій області, як і в інших областях і республіках країни, була створена нова система управління сільським господарством — територіальні виробничі колгоспно-радгоспні управління — органи, які покликані конкретно, із знанням справи керувати сільським господарством — не через директиви і накази, а шляхом безпосередньої роботи в кожному колгоспі і радгоспі. Діють вони майже рік. Звичайно, за такий короткий час, особливо для сільського господарства, не можна підбити остаточних підсумків. І все ж навіть за цей період трудівники сільського господарства наочно переконалися, наскільки далекоглядним був Центральний Комітет партії, створюючи виробничі управління. На прикладі Вінницької області досить ясно видно, що колишні сільськогосподарські органи не відповідали вимогам життя. Безумовно, в ряді колгоспів, радгоспів районів і до березневого Пленуму ЦК КПРС було досягнуто значних успіхів. Та саме успіхи передових господарств чи не найбільш переконливо свідчать про те, що сільськогосподарські органи, які існували раніше, не справлялись з основним і головним завданням — спрямовувати розвиток усіх колгоспів і радгоспів на найефективніше використання землі. Вони були неспроможні займатись тим, без чого тепер неможливо вести високопродуктивне сільське господарство, — впровадженням найновіших досягнень науки і передової практики в кожному колгоспі та радгоспі. Незважаючи на велику кількість директив і вказівок, що

---

¹ М. С. Хрущов. Сучасний етап комуністичного будівництва і завдання партії по поліпшенню керівництва сільським господарством. Доповідь і заключне слово на Пленумі ЦК КПРС 5 і 9 березня 1962 року, К., 1962, стор. 118.

виходили з Міністерства сільського господарства, обласного управління, сільськогосподарське виробництво залишалось без дійового керівництва.

У програмі КПРС вказується, що головним шляхом піднесення сільського господарства є «досягнення на основі науки і передового досвіду в усіх колгоспах високої культури землеробства і тваринництва, різкого підвищення врожайності всіх культур і збільшення виходу продукції з кожного гектара при найменших затратах праці і засобів виробництва»². Йдучи цим шляхом, багато господарств на Вінниччині стало маяками, на яких рівняються не тільки на Україні, а й по всьому Радянському Союзу. Кому нині не відомо, яких успіхів добились в раціональному використанні землі такі колгоспи, як ім. XXII з'їзду КПРС (с. Шляхова, Бершадського району), «Комунар» (с. Погоріле, Теплицького району), ім. Суворова (с. Тиманівка, Тульчинського району) та багато інших. Колгосп ім. XXII з'їзду КПРС с. Шляхової, яким керує Герой Соціалістичної Праці В. М. Кавун, незважаючи на складні погодні умови 1962 р., одержить у середньому щонайменше по 42 ц зернових з га, а кукурудзи — по 70 ц на площі 1200 га, цукрових буряків — близько 400 ц з га. Згадані господарства і в минулому також мали добрі показники раціонального використання землі. Однак у поширенні досвіду цих господарств роль сільськогосподарських органів була менш ніж скромною. Тому обласна партійна організація з прикрістю констатувала той факт, що майже поряд з колгоспами, які давно вже навчилися вирощувати по 30—40 ц гороху, 50—60 ц кукурудзи, 350—400 ц буряків з га, існує, наприклад, у Хмельницькому районі також і артіль «Шлях до комунізму» (с. Голодьки), де в 1961 р. зібрали лише по 9,6 ц зернових, 7,8 ц кукурудзи і по 116 ц цукрових буряків з га.

Те ж саме спостерігається і в тваринництві. За останні роки Тростянецький район добився значних успіхів у поглибленій спеціалізації по відгодівлі худоби. Однак не доходили руки сільськогосподарських органів до того, щоб по-справжньому вивчити це цінне починання, повсюдно його поширювати.

Тепер порушується питання про впровадження таких досягнень науки, як збагачення грубих кормів, силосу, жому шляхом обробки їх аміачною водою. Обласна сільськогосподарська станція мала можливість уже в 1961 р. навести переконливі докази високої ефективності цих заходів. Дослідні дані популяризувались, семінари проводились, але широкого застосування нові методи збагачення кормів не набували. Величезний резерв був, як кажуть, під спудом. Адже кілограм амонізованого силосу (коштує усього півтори копійки) — це додаткових 3,4 кг молока, або 257 г приросту живої ваги худоби на відгодівлі. І таких кілограмів додаткової продукції залишилось в арсеналі так званих «невикористаних можливостей» сотні тисяч.

На Вінниччині поширений непоганий досвід у тваринництві по застосуванню тканинних біостимуляторів, які виготовляє Вінницький м'ясокомбінат. У 1961 р. 246 колгоспів, використавши цей препарат при відгодівлі великої рогатої худоби і свиней, одержали додатково десятки тонн м'яса. Отже, було переконливо доведено, що біостимулятори — перспективна справа, проте цей новий захід ніхто повсюдно не запровадив.

Після березневих Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України у Вінницькій області створено 10 територіальних виробничих колгоспно-рад-

² «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 66.

госпних управлінь. При визначенні зон кожного управління до уваги було взято всі фактори: характер основних галузей господарства, географічне розміщення районів, внутрішні господарські зв'язки, обсяг виробництва і збуту продукції. На кожне виробниче управління припало 60—80 колгоспів, 1—4 радгоспи, 2—5 інших державних господарств. Для керівництва новими органами Вінницька обласна партійна організація, виходячи з вказівки М. С. Хрущова про важливість правильного добору кадрів, направила таких працівників, які добре зарекомендували себе на партійній, радянській і господарській роботі. Начальниками управлінь стали Герой Соціалістичної Праці перший секретар Крижопільського райкому КП України В. С. Бойчук, завідувачий сільськогосподарським відділом обкому КП України П. М. Плахотник, перший секретар Могилів-Подільського міськкому КП України Г. П. Рибаченко, начальник обласного управління сільського господарства В. М. Сокальський та інші досвідчені, глибоко обізнані з справою товариші. Парторгами обкому КП України затвердили Героя Соціалістичної Праці І. П. Бондарчука, депутата Верховної Ради СРСР А. А. Мазура, А. Є. Рибаківа, Г. М. Терешка, І. Л. Руденка та ін. Усі вони раніше працювали першими секретарями райкомів КП України. П'ятнадцять перших секретарів райкомів, двох голів виконкомів районних Рад депутатів трудящих, кращих відповідальних працівників з обласного центру направили обком КП України в управління на керівну роботу. Тим же принципом вдумливого добору за діловими якостями і досвідом роботи керувались управління, рекомендуючи і обираючи кадри інспекторів-організаторів та інших спеціалістів.

Організаційний період закінчився дуже швидко. Але сама ця стислість строків була певною перевіркою і першим випробуванням для керівників новостворених органів, випробуванням для всієї партійної організації. Наприклад, Крижопільське управління свою роботу почало з вивчення причин відставання окремих колгоспів Томашпільського району. Цей район в зоні управління був найвідсталіший з усіх галузей сільського господарства. Спеціалісти управління спрямували свої зусилля на те, щоб допомогти колгоспам Томашпільського району розробити структуру посівних площ, налагодити облік праці в рільничих і тракторних бригадах, встановити контроль за раціональним витрачанням кормів на фермах. У Тульчинському виробничому управлінні поряд з організацією поточних сільськогосподарських робіт теж з самого початку на порядок денний було поставлено два найважливіші питання — впровадження досвіду Тростянецького району з поглибленої спеціалізації колгоспів та перенесення зразків вдано продуманої системи додаткової оплати праці окремих колгоспів на всі господарства територіального виробничого управління. Працівників Липовецького колгоспно-радгоспного виробничого управління особливо хвилювало питання вибору шляху, яким можна було б збільшити поголів'я корів на колгоспних фермах. Вже з перших днів після березневого Пленуму ЦК КПРС спеціалісти цього управління почали працювати над нововведенням, яке згодом набуло поширення по всій області, — створенням спеціалізованих ферм по вирощуванню з телиць корів. Розгортання широкої сітки цих спеціалізованих ферм є, на нашу думку, ефективним засобом, який допоможе області виконати важливе завдання, поставлене Центральним Комітетом партії і особисто М. С. Хрущовим, — у найближчі два-три роки подвоїти поголів'я корів.

У перші дні роботи було чимало труднощів, невідомого. Навіть деякі досвідчені керівники не зовсім добре знали з чого починати цю важливу справу. В той же час наближалась найгарячіша пора року —

весняна сівба. Досить своєрідно склалися погодні умови. Весна обіцяла багато несподіванок, додаткових труднощів. Було побоювання, що працівники новостворених сільськогосподарських органів непомітно для себе можуть стати споглядачами, формальними реєстраторами фактів. Помилки допускали навіть ті управління, де працівники з перших днів по-творчому взяли за вирішення ряду перспективних питань, а так звані буденні, звичайні справи на якийсь час випускали з поля зору. Добре, нібито, розпочало діяльність Вінницьке територіальне виробниче управління. З перших кроків тут звернули особливу увагу на відстаючі господарства Тиврівського і Немирівського районів, багато зробили для того, щоб ці колгоспи запозичили кращий досвід використання техніки на посівних роботах, налагодження виробництва гноеземляних компостів. Завдяки цьому колгоспи Тиврівського та Немирівського районів краще, ніж будь-коли, провели сівбу і догляд просапних культур, зокрема кукурудзи. Однак комплектування спеціалізованих ланок по вирощуванню кукурудзи, здавалося, в найпередовішому Вінницькому районі залишилося поза увагою керівництва і спеціалістів Вінницького територіального управління. Обкому КП України та Комітету по сільському господарству довелось у червні спеціально розглянути питання про догляд за посівами кукурудзи в колгоспах району. Це дало позитивні результати. Працівники Вінницького територіального виробничого управління доклали чимало зусиль, щоб виправити становище. Було успішно проведено жнива; першими в області план продажу державі зерна ранніх культур виконали саме райони Вінницького управління.

Нові сільськогосподарські органи внесли значні зміни в структуру посівних площ. Першим кроком у цій справі було поширення передового досвіду колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, с. Шляхової, Бершадського району. Результатом такої роботи є те, що цього року на Вінниччині озима пшениця, кукурудза і горох займають 85% усіх зернових посівів. Про діяльність управлінь по удосконаленню структури посівних площ та підвищенню врожайності свідчать такі показники: посівні площі гороху було розширено на 60 тис. га, кукурудзи на 100 тис. га. Тепер горох на Вінниччині займає 240 тис. га. Відомо, що косовиця гороху влітку цього року проходила в складних погодних умовах. І все ж таки в області було вирощено і зібрано в середньому близько 20 ц гороху з гектара, а окремі колгоспи одержали навіть по 30—35 ц. Зокрема, в колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС, Бершадського району, одержано врожай гороху в середньому по 34,7 ц, а бригади Григорія Кучера і Сергія Рекута зібрали по 40—42 ц з кожного гектара на закріпленій за ними земельній площі.

Особливу увагу, звичайно, було приділено боротьбі за високий урожай кукурудзи при найменших затратах людської праці на центнер продукції. З цією метою було організовано 3918 спеціалізованих ланок по вирощуванню високого врожаю кукурудзи, за якими закріпили 230 тис. га посівів. На цій площі трудівники Вінницької області взяли зобов'язання одержати не менше як по 50 ц зерна за га.

У боротьбу за високий врожай цієї культури включилися всі механізатори колгоспних і радгоспних ланів. Особливо добре провели обробіток посівів кукурудзи колгоспи Ямпільського, Бершадського, Крижопільського, Піщанського, Чернівецького, Оратівського, Гайсинського та інших районів області. В колгоспах багатьох районів вирощено чудовий урожай кукурудзи.

Аналіз ходу тих робіт, які вже залишились позаду, — весняна сівба, догляд за посівами, жнива, — показує, що нові сільськогосподарські органи є оперативними і дійовими. Хоча весна почалась із запізненням

на 15—20 днів і навіть ще в травні низькі температури створювали значні труднощі для польових робіт, все ж сівбу ярих культур було закінчено до 1 червня (на п'ять днів раніше, ніж у 1961 р.). Жнива теж довелося колгоспам і радгоспам Вінниччини розпочати із запізненням через несприятливі умови. Борючись за кожну робочу годину, колгоспи в стислі строки зібрали зернобобові, організованіше провели скиртування соломи. Характерно, що навіть косовицю гороху, площі якого значно зросли, більша частина колгоспів проводила за п'ять-шість робочих днів. Це стало можливим завдяки тому, що спеціалісти виробничих управлінь доклали багато зусиль до того, щоб допомогти колгоспам механізувати збирання цієї культури. Спеціальних жаток для збирання гороху ще мало, але для цієї мети були переобладнані звичайні жатки та сінокосарки. Використовуючи переобладнані та пристосовані механізми, багато трудівників добились значних успіхів. Так, у Шуро-Мітлинському колгоспі ім. Леніна, Гайсинського району, тракторист Семен Баксельяр звичайною переобладнаною косаркою «КСХ-2,1» обробляв 15—19 га гороху за день, працюючи, за його словами, за сорок косарів. У Чернівецькому районі комбайнер Іван Гульвачук з колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС за неповних дванадцять днів видав з бункера 8500 ц зерна. У с. Бабчинцях, цього ж району, прославився комсомолец Олександр Загризлий (колгосп «Шлях до комунізму»). Він видав з бункера 7141 ц гороху і пшениці, а потім ще й у сусідній артілі зібрав зернові на площі близько 100 га. По 20 га і більше гороху збирали за день комбайнери Антон Романівський, Іван Максимюк, Михайло Глухий та багато інших механізаторів. У Бершадському районі проявили себе не тільки ті механізатори, що підбирали валки і молотили. Тут у ряді колгоспів, зокрема в артілі ім. Леніна, с. Чапаївки, добре організували скиртування соломи. А допоміг їм метод скиртування соломи, розроблений головним інженером Бершадського колгоспно-радгоспного управління І. Дмитришиним. Прикладів такої допомоги ділом з боку спеціалістів управлінь можна навести багато. Завдяки самовідданій праці виробничих колективів колгоспів і радгоспів та дійовому керівництву управлінь Вінниччина виконала план продажу хліба ще на початку листопада: в засіки держави надійшло більш як 45 млн. пудів зерна.

Велику роль виробничі територіальні управління та їх спеціалісти відіграють у розвитку тваринництва. Колгоспи і радгоспи взяли зобов'язання виробити в 1962 р. по 266 ц молока і по 49,3 ц м'яса в забійній вазі на сто гектарів сільськогосподарських угідь. У порівнянні з 1961 р. поголів'я великої рогатої худоби в області збільшилось на 47 тис. голів, у тому числі понад 12 тис. корів, на 41 тис. зросло поголів'я овець. Це створює реальні можливості для піднесення виробництва продуктів тваринництва. Ще на 1 жовтня 1962 р. державі продано 87 186 т м'яса, або на 16 386 т більше, ніж за той самий період 1961 р.

Закласти міцну кормову базу для тваринництва, створити надійний фундамент високих урожаїв усіх сільськогосподарських культур — такі тепер бойові завдання, на здійснення яких спрямовані зусилля виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. Завдання ці проявляються у конкретних цифрах і показниках. Боротьба ведеться за те, щоб кожний колгосп заготував не менше як 20—25 т силосу на корову та 4—5 т консервованих качанів на свиноматку.

Щоб до кінця викоринити залишки травопілля і мати змогу використати всі переваги прогресивної просапної системи землеробства, нові сільськогосподарські органи ставлять перед собою мету повсюдно і широко запровадити напівпаровий обробіток зябу. В цілому по області він застосовуватиметься на 200 тис. га. Половина цієї площі піде

під кукурудзу, на решті — вирощуватимуться цукрові буряки без затрати ручної праці за методом В. А. Світличного.

Підсумки роботи, що її вже здійснили територіальні виробничі колгоспно-радгоспні управління, будуть неповними, якщо обмежитися тільки оглядом і аналізом поточних сільськогосподарських робіт. Якраз характерним у їх діяльності є те, що вони поряд з розв'язанням невідкладних виробничих завдань з перших днів існування зосередили свою увагу на проблемах перспективного характеру. Так, працівники Крижопільського територіально-виробничого управління мають уже значний досвід раціонального використання кожного гектара землі. В минулому для районів зони територіального управління характерним була надзвичайно велика строкатість в усіх показниках сільськогосподарського виробництва. Якщо, наприклад, у 1961 р. у Піщанському районі урожай зерна кукурудзи становив 42 ц з га, в Крижопільському — 37 ц, то в Томашпільському районі — тільки 26 ц з га. Найкращих успіхів у зерновому господарстві досяг Піщанський район. Але ще жодного року він не добивався таких показників у розвитку тваринництва, як Крижопільський район. У колгоспах — достаток фуражу, а удої низькі, на фермах — великі відходи порослят, телят, птиці.

З самого початку керівники територіального управління поставили перед собою завдання з'ясувати і, отже, виправити те, що саме заважає Томашпільському району вийти в передові і відразу почали подавати йому конкретну допомогу. В гарячі дні весняних польових робіт більш як половину спеціалістів територіального управління було відряджено у відстаючі колгоспи Томашпільського району. Впадало в око, насамперед, те, що керівники ряду колгоспів не зрозуміли важливості використання в той період кожної години. Не все було гаразд у багатьох колгоспах і з якістю насіння, нормами висіву. Звичайно, окремі колгоспи в районі були зразком щодо високопродуктивного використання техніки та ведення насінницької справи. По цих колгоспах і рівняли спеціалісти управління весь район. Не міг Томашпільський район йти в ногу з передовиками й тому, що тут не приділяли достатньої уваги системі удобрення полів. А тимчасом хороші зразки були поруч. В артілі ім. Леніна, с. Паланки, звичайні суглинки. Однак, очолювана досвідченим керівником Г. І. Брусом, вона щороку вирощує високі врожаї пшениці, цукрових буряків та інших культур. У цьому колгоспі було проведено семінар з питань виготовлення гноєземляних компостів. Спеціалісти-зоотехніки виробничого управління ознайомили всіх голів колгоспів, секретарів партійних організацій з тим, як артілі ім. Котовського, того самого району, добилась добрих показників у розвитку тваринництва завдяки раціональному витрачання кормів, чіткій організації і оплаті праці, правильному догляду за худобою.

Те, що в Томашпільському районі можна вирощувати врожаї кукурудзи не менший, ніж у сусідніх колгоспах, переконливо довела ланка Раїси Пасічник з колгоспу ім. ХХ з'їзду КПРС, яка в 1962 р. одержала по 109 ц цієї культури на площі 100 га. Багато зробили спеціалісти виробничого управління для популяризації досвіду передової ланки. Тепер у колгоспах Крижопільського управління за високий урожай кукурудзи бореться 194 спеціалізованих ланки, у тому числі 65 комсомольсько-молодіжних та 56 механізованих. Незважаючи на те, що площа кукурудзи в цілому по управлінню становить 7316 га, рівень агротехніки там значно вищий, ніж будь-якого року.

На початку червня питання про раціональне використання кожного гектара землі вже було винесено на обговорення ради Крижопільського виробничого колгоспно-радгоспного управління. На засіданні

ради начальник управління В. С. Бойчук і ті, хто виступав, вказали на невикористані резерви і можливості. Було виявлено велику площу пустуючих та загублених земель. В артілі ім. Кірова, Томашпільського району, 124 га землі зайняті під 38 токами, численними дорогами, вигонами, на 95 га — зріджений посів багаторічних трав. А якби колгосп раціонально використав кожний гектар, він додатково міг би одержати багато кормів і товарного зерна.

На основі глибокого аналізу стану справ на полях управління порушило широке коло питань — про високопродуктивне використання сільськогосподарської техніки, передові методи обробітку ґрунту, про правильне застосування принципу матеріальної заінтересованості у колгоспі. І звичайно, основну увагу було спрямовано на потреби найударнішої ділянки сільського господарства — громадського тваринництва. У ході обговорення було розглянуто питання про відшкодування збитків, які є наслідком нерозумного господарювання. Виявилось, що правління багатьох колгоспів Піщанського і Томашпільського районів відносять збитки через безгосподарність окремих керівних працівників на рахунок колгоспу. На засіданні ухвалили налагодити облік, підняти на вищий рівень роботу ревізійних комісій.

Безпосередня допомога порадою на полі і фермі, проведення семінарів, винесення невідкладних питань на обговорення ради — всі ці методи вміло, із знанням справи беруть на озброєння працівники Крижопільського управління. Але інколи і цих методів буває не досить. Тоді доводиться шукати інші форми впливу. Так, вкрай занедбаним було господарство в артілі «Комунар» (с. Пеньківки, Томашпільського району). Кожні два роки тут обирали нового голову, але колгосп залишався відстаючим. Нарешті його головою було обрано І. П. Галушу, проте й цей керівник також зневірився в силах колгоспного активу і став на шлях адміністрування, замазування хиб. Щоб виправити становище, яке склалося в цій артілі, управління послало туди групу спеціалістів, а потім найдосвідченіших голів колгоспів. У міжрайонній газеті виробниче управління опублікувало висновки про стан господарської діяльності в артілі «Комунар». Правління зобов'язали вжити ряд заходів по докорінному поліпшенню господарської діяльності. Така допомога керівництву дала позитивні результати. Значну частину хиб уже ліквідовано, в період жнив ця артіль не була серед відстаючих.

Поглиблена спеціалізація колгоспів по виробництву продуктів тваринництва і поліпшення структури посівних площ — це два питання, які зв'язані і взаємно обумовлені. Коли колгосп вироблятиме, наприклад, один вид м'яса, припустимо, яловичину, то він швидше і легше пристосує свої посівні площі так, щоб одержувати якнайбільше кормових одиниць з гектара. В спеціалізованому колгоспі по виробництву яловичини значне місце займе вирощування кукурудзи на силос у молочно-восковій стиглості, гороху та інших культур, які дають багато маси, кормових одиниць і білка. А колгоспу, який спеціалізується на виробництві свинини, доведеться надавати перевагу посівам кукурудзи на зерно, цукровим бурякам на корм.

Першими за спеціалізацію колгоспів взялися працівники Тростянецького району. Новатором цієї справи був перший секретар райкому КП України А. А. Мазур, нині парторг обкому КП України по Тульчинському управлінню. В колгоспах Тростянецького району було доведено велику ефективність нового способу господарювання. Нове впроваджувалось поступово, з урахуванням усіх можливих певдач. Спочатку спеціалізували виробництво яловичини, потім свинини. І лише тоді, коли досконало вивчили питання кооперування артілей, їх взаємні роз-

рахунки, район перейшов до поглибленої спеціалізації всього виробництва продуктів тваринництва.

Тепер Тростянецький район входить до Тульчинського виробничого управління. Інші райони зони цього управління (Тульчинський, Шпиківський і Брацлавський) відстали в галузі тваринництва. Тому, коли постало питання вибору найшвидшого шляху піднесення відстаючих господарств, було вирішено почати з поглибленої спеціалізації. При цьому наводились конкретні розрахунки, з яких було видно, скільки колгоспи заощадять, якщо будуватимуть нові приміщення не для всіх видів худоби, а лише для тих, по яких ведеться спеціалізація, як можна буде знизити собівартість продукції тваринництва, запровадивши найновіші досягнення науки, передовий досвід, механізацію на фермах та ін.

І ось розгорнулася велика робота. В господарства усіх районів виїздили групи спеціалістів разом з партійними і комсомольськими працівниками управління. Вони особливо докладно вивчали стан справ відстаючих господарств, подавали дійову допомогу як правлінням колгоспів, так і партійним і комсомольським організаціям. Чимала частка в цій роботі припадала на інспекторів-організаторів та інструкторів партгруп. Наприклад, відрядження інструктора партгрупи обкому КП України тов. Хоменка в колгосп ім. Леніна, с. Печори, затягнулось на два тижні. Тут, у колгоспі було неправильно розставлено партійні сили. А справа починалась нова — спеціалізація господарства по відгодівлі великої рогатої худоби. Тільки тоді, коли на тваринницькій фермі по відгодівлі великої рогатої худоби створили партійну групу, організували соціалістичне змагання, налагодили чітку роботу, інструктор вважав своє завдання виконаним. Тепер цей колгосп є одним з кращих у Шпиківському районі по показниках приросту живої ваги худоби.

Тростянецький район незабаром став школою поглибленої спеціалізації з усіх галузей тваринництва. Чотири колгоспи району спеціалізовані з птахівництва. За шість місяців вони продали державі більше яєць, ніж у 1961 р. усі господарства району. Маяком у галузі вівчарства також є Тростянецький район. Вівчарством займаються чотири колгоспи, які одержали у 1961 р. по 165—200 ягнят на сто вівцематок.

Досвід поглибленої спеціалізації тепер не можна вважати надбанням одного Тульчинського управління. На Вінниччині нема жодного району, де б не здійснювалася спеціалізація колгоспів. Такі спеціалізовані господарства є основними постачальниками м'яса державі. Вже тепер їх питома вага по продажу яловичини становить 64,2, а свинини — 69,7%. Спеціалізація сприяла значному зниженню собівартості продукції. Можна назвати чимало колгоспів, в яких собівартість центнера яловичини за першу половину 1962 р. становить 45—50 крб. А в колгоспі «Україна», Брацлавського району, — до 39 крб. 40 коп. У спеціалізованих колгоспах по відгодівлі свиней значно поліпшилась інтенсивність відгодівлі. На фермах артїлі ім. Богдана Хмельницького, Могилів-Подільського району, ім. Щорса, Піщанського району, у серпні добові прирости свиней становили 510—540 г на голову. Тимчасом артіль ім. Щорса недавно була однією з найвідсталіших. А тепер тут створено справжню фабрику м'яса: на майданчиках відгодовується близько 6 тис. свиней. Цій артілі за рівнем зоотехнічної культури ще далеко до такого господарства, як, наприклад, колгосп «Третій вирішальний», Крижопільського району, де існує в повному розумінні цього слова м'ясний конвейер, а ферма налічує близько 10 тис. свиней, але різниця дедалі зменшується. Про це дбають спеціалісти управління, які узагальнюють і поширюють цінний досвід передовиків.

Питання узагальнення і поширення передового досвіду стає одним з центральних у діяльності обласного Комітету по сільському господарству, рад територіальних управлінь, усіх спеціалістів, партійних і комсомольських працівників. Перед обласним комітетом життя вже висунуло проблему налагодження зв'язків та обміну досвідом між управліннями. Як розповідалось вище, в цьому є велика потреба, бо в Крижополі чимало зроблено по раціональному використанню землі, в Тульчині — по спеціалізації колгоспів, в Жмеринському управлінні — в галузі планування. І так у кожному управлінні є щось повчальне, нове. Для обміну досвідом використовуємо різні форми та методи. Так, про практику роботи апарату управління йшлося на спеціальній нараді керівних працівників територіальних виробничих управлінь. Про досвід Крижопільського управління розповідала спеціальна сторінка в обласній газеті «Вінницька правда». З новим методом збирання цукрових буряків, розробленим Гайсинським виробничим управлінням, головних спеціалістів і механізаторів інших управлінь області ознайомили на місці випробування в Гайсинському районі. Добиваємось, щоб кожна нарада, яку проводить обласний Комітет по сільському господарству, також була школою передового досвіду.

На Вінниччині існують і постійні школи передового досвіду. Їм обласна партійна організація надає винятково важливого значення. Створено три школи по підготовці голів колгоспів і бригадирів. Працюють вони на базі найпередовіших господарств, які очолюють відомі колгоспні вожаки В. М. Кавун, П. О. Желюк, Д. П. Булка. Протягом одного року 43 колгоспних керівники, які мають добру загальну підготовку, але ще не набули організаторських навичок, вивчають досвід прославлених колгоспів сіл Шляхової, Тиманівки та Погорілого. З цих шкіл вийдуть добрі голови колгоспів і бригадири. Нещодавно таку школу створено в передовому колгоспі с. Березна, Хмельницького району. Керує школою голова колгоспу тов. Білоус. Тульчинське територіальне виробниче управління з ініціативи парторга обкому КП України А. А. Мазура наслідувало цей почин і створило школи в передових колгоспах.

Підбиваючи підсумки діяльності нових сільськогосподарських органів, треба підкреслити, що їх успіх значною мірою залежить також від інструкторів-організаторів, тих людей, яких М. С. Хрущов називає технологіями виробництва. У нас їх 141 чоловік. Майже повсюди в районах Вінницької області серйозно поставились до добору кадрів. Інспекторами-організаторами працюють кращі спеціалісти, серед них — більшість агрономів, зоотехніків, економістів, що мають великий досвід господарської та організаторської роботи. Діяльність більшості з цих спеціалістів позитивно вплинула на всі ділянки сільськогосподарського виробництва. Переважну частину свого часу інспектори-організатори перебувають безпосередньо на фермах і полях. Вони завжди мають можливість вчасно порадити, а коли треба, то й, засукавши рукави, показати, як слід працювати. Саме так діють наші кращі інспектори-організатори. Про рідкі винятки говорити не доводиться. Вони є, ще зустрічаються люди, які не знайшли свого місця в роботі, не зрозуміли своїх завдань, але таких працівників видно зразу і їх у нас стає дедалі менше. В нових сільськогосподарських органах діяльність спеціаліста, як кажуть, у всіх на виду. Колгоспники артілі «Перше травня», Тиврівського району, одностайно переконані, що організатором багатьох успіхів, ініціатором хороших справ є інспектор К. В. Правда. Успіх її роботи полягає в тому, що вона не випускає з уваги головного: боротьби за культуру землеробства, високопродуктивне використання техніки,

діяльність спеціалізованих ланок тощо. Отже, не випадково цей раніш відстаючий колгосп став передовим, першим у районі почав хлібозаготівлю, достроково її виконав. Інспектор-організатор Тульчинського виробничого управління П. Д. Табашнюк довгий час працював зоотехніком у різних сільськогосподарських органах. Якщо раніше він приїжджав у колгосп для перевірки чи, в кращому випадку, як консультант, то тепер справа зовсім інша. «Якщо приїхав у колгосп,— розповідає П. Д. Табашнюк,— виявив недоліки, дбаєш про те, щоб їх ліквідувати. Пам'ятаю, що я тепер у колгоспі не гість, а людина, яка відповідає за стан справ». У колгоспі «Україна», Тростянецького району, який закріплений за цим інспектором, не було організовано своєчасної доставки кормів на ферми, раціони не відповідали зоотехнічним вимогам, внаслідок чого зменшився надій молока. Інспектор-організатор дбав про додаткове виділення транспорту, переглянув раціони, і надій різко збільшився. Виробництво молока в колгоспах, закріплених за П. Д. Табашнюком, порівняно до минулого року значно зросло, перевиконано також план продажу м'яса державі.

На Вінниччині в 1962 р. особливо велику увагу приділили вирощуванню високих урожаїв кукурудзи. «Королеві полів» виділені кращі землі, догляд за нею повсюдно здійснюють механізовані і спеціалізовані ланки. Але треба визнати, що в деяких ланках виховну роботу з людьми, навчання кукурудзоводів занедбали. Дехто в ці ланки взагалі потрапив випадково. І ось партійні працівники Гайсинського виробничого управління запропонували зміцнити ці ланки комуністами, мати в кожній з них парторга. Пропозиція знайшла підтримку райкомів партії. Це починання було посилено в усіх районах. З цінною ініціативою виступив агроном колгоспу «Дніпро», с. Сокиринець, Вінницького району, комуніст Микола Опекішев, який очолив спеціалізовану ланку по вирощуванню кукурудзи. До її складу ввійшли комуністи Василь Ільченко, Григорій Миколук, Антон Кабак і 10 безпартійних. Ланка взяла зобов'язання виростити на суглинках по 60 ц кукурудзи в зерні на площі 120 га. І тепер зобов'язання збільшуються. Досвід ланки поширено по всій області.

В особі парторгів обкому при управліннях, а також інструкторів при них сільські комуністи знайшли вірних помічників, чудових радників. Адже для них сільські парторганізації — безпосереднє місце роботи. Тепер первинні партійні організації колгоспів і радгоспів області налічують 22 тис. комуністів. У бригадах і на фермах колгоспів, відділках радгоспів — на вирішальних ділянках колгоспного і радгоспного виробництва — створено близько 150 цехових парторганізацій і понад 700 партійних груп. Поле діяльності для творчої роботи парторгів обкому та їх інструкторів досить велике.

Успіх, як відомо, залежить від людей, цілеспрямованої організаторської роботи з ними, від совісті хліборобів. Про це краще не скажеш, як сказала Н. Г. Заглада. Це добре розуміють парторги, інструктори, а тому всю діяльність спрямовують на поліпшення ідеологічної і масово-політичної роботи в колгоспах і радгоспах, організацію соціалістичного змагання, правильний добір і розстановку кадрів.

Здійснюючи історичні рішення XXII з'їзду, березневого та листопадового (1962 р.) Пленумів ЦК КПРС, комуністи, трудівники колгоспів і радгоспів Вінниччини докладають усіх зусиль, щоб добитись нових успіхів у піднесенні сільського господарства.

М. С. СИНЦЯ,

перший секретар Одеського обкому КП України

КОМУНІСТИ ОДЕЩИНИ — ОРГАНІЗАТОРИ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ СЕРЕД ТРУДІВНИКІВ СЕЛА

Обов'язковою умовою побудови комунізму є створення, поряд з могутньою промисловістю, процвітаючого, всебічно розвинутого і високопродуктивного сільського господарства. В Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу говориться, що «партія організує могутнє піднесення продуктивних сил сільського господарства, яке дасть можливість розв'язати два основні, тісно зв'язані між собою завдання: а) досягти достатку високоякісних продуктів харчування для населення і сировини для промисловості; б) забезпечити поступовий перехід радянського села до комуністичних суспільних відносин і ліквідувати в основному відмінності між містом і селом»¹.

Виробивши нову Програму, Комуністична партія відразу ж приступила до її практичного здійснення. На зональних нарадах працівників сільського господарства з участю М. С. Хрущова та інших членів Президії ЦК КПРС були глибоко вивчені процеси, що відбуваються тепер у сільському господарстві, виявлені шляхи і засоби його дальшого розвитку. Всебічний аналіз і узагальнення величезного досвіду Комуністичної партії по керівництву сільським господарством було зроблено на березневому (1962 р.) Пленумі ЦК. Відзначивши незаперечні успіхи сільськогосподарського виробництва, Комуністична партія водночас піддала різкій критиці стан справ у сільському господарстві, викрила недоліки в керівництві цією життєво важливою галуззю соціалістичної економіки. Спираючись на вже досягнуті успіхи сільського господарства, на досвід передових господарств і районів, Пленум ЦК визначив найближчі і більш віддалені рубежі, яких повинно досягти сільське господарство СРСР.

Головними шляхами піднесення сільського господарства і задоволення все зростаючих потреб держави у сільськогосподарській продукції є раціональне використання основного багатства колгоспів і радгоспів — землі, комплексна механізація й послідовна інтенсифікація сільського господарства, досягнення на основі науки і передового досвіду у всіх господарствах високої культури землеробства і тваринництва, різке підвищення врожайності всіх культур та збільшення виходу продукції з кожного гектара при всебічній економії витрат праці і коштів. У Програмі КПРС вказується, що партія своєю організаторською роботою і засобами економічної політики добиватиметься того, щоб протягом найближчих років повністю подолати відставання економічно слабких колгоспів і перетворити всі колгоспи в економічно сильні.

Узагальнення й поширення досвіду передовиків колгоспного виробництва — головне в організаторській роботі партійних організацій. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін вимагав конкретності

---

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 66.

у вивченні місцевого досвіду, підкреслював значимість «практичного повторення досвіду». Керуючись ленінськими вказівками, Центральний Комітет вимагає від партійних організацій повсюдного впровадження прийомів і методів роботи новаторів колгоспів і радгоспів. Однією з форм передачі передового досвіду, дальшим розвитком соціалістичного змагання, його вищим ступенем є комуністична взаємодопомога, зачинателем якої стала Одещина. Цей прекрасний рух сучасності — шефство передовиків над відстаючими — зародився в знаменні дні підготовки до історичного XXII з'їзду КПРС. Ініціаторами патріотичного руху по поданню комуністичної взаємодопомоги, шефства передовиків над відстаючими в області стали колективи двох передових господарств — ім. XXI з'їзду КПРС та ім. XXII з'їзду КПРС, Березівського району, які очолюють двічі Герої Соціалістичної Праці Макар Онисимович Посмітний і Павло Пилипович Вєдута. Багатий досвід, вміння вести багатогалузеве громадське господарство вони вирішили передати відстаючим колгоспам і вивести їх в ряди передових.

На Одещині є багато колгоспів і радгоспів, які набули великого досвіду керівництва громадським господарством. Одним з них є колгосп ім. XXI з'їзду КПРС с. Розквіт, який протягом багатьох років показує приклад будівництва нового життя на селі. Щорічно розквітці збирають високі, сталі врожаї всіх сільськогосподарських культур, виробляють по 85—100 ц м'яса, 500—600 ц молока на сто гектарів сільськогосподарських угідь. Господарство стало маяком, світло якого видно далеко за межами Одещини. Не випадково, що саме у колгоспі ім. XXI з'їзду КПРС зародився чудовий рух комуністичної взаємодопомоги. Лише високою свідомістю його працівників можна пояснити той факт, що перед лицем усієї країни тут взяли на себе моральну відповідальність за стан справ у сусідньому колгоспі ім. Леніна і почали подавати допомогу економічно слабкому господарству. Цим же шляхом пішли й колгоспники артїлі ім. XXII з'їзду КПРС. Вони взяли шефство над колгоспом ім. Б. Хмельницького.

Трудівники обох колгоспів уклали договір з підшефними господарствами про комуністичну взаємодопомогу і зобов'язались протягом двох років вивести їх у число передових. Запроваджуючи передові методи ведення громадського господарства, використовуючи досягнення науки й практики, колгосп ім. XXI з'їзду КПРС добивається того, щоб уже в 1963 р. в сільськогосподарській артїлі ім. Леніна одержували з кожного гектара посіву по 22—25 ц зернових культур, у тому числі озимої пшениці—25 ц, кукурудзи в зерні—50 ц, соняшника—18—20 ц, проса—20—30 ц, цукрових буряків—300—350 ц. Розроблено заходи по різкому збільшенню в підшефному господарстві виробництва молока, м'яса та інших продуктів тваринництва.

Головне в комуністичній взаємодопомозі — це передача власного досвіду, майстерності господарювати. Колгоспи ім. XXI з'їзду КПРС та ім. XXII з'їзду КПРС здійснюють різноманітні форми допомоги відстаючим господарствам. На полях і фермах сусідів часто бувають спеціалісти і передовики виробництва з господарств-шефів, на місці дають поради, допомагають вирішувати складні питання. Шефи часто запрошують колгоспників підшефних господарств до себе для практичного навчання передовим прийомам і методам господарювання, допомагають економічно слабким колгоспам впроваджувати науково-обгрунтовану систему ведення господарства, поглиблювати спеціалізацію, впроваджувати внутрігосподарський розрахунок, поліпшувати облік, нормування і оплату праці, краще організовувати насінництво, племінну справу тощо.

Життя підказало ефективні форми контролю за впровадженням передового досвіду. В господарствах, що змагаються між собою, створюються комісії, проводяться взаємоперевірки виконання розроблених заходів по впровадженню у виробництво передового досвіду і методів праці. На загальних зборах колгоспників, засіданнях правлінь, зборах партійних організацій підшефних колгоспів, представники передових господарств доповідають про проведену роботу. Водночас представники відстаючих господарств доповідають своїм шефам, як вони запроваджують їх досвід. За короткий строк справи у підшефних господарствах значно поліпшилися. Зросла економіка, підвищилась врожайність зернових та технічних культур. Незважаючи на несприятливі кліматичні умови, у колгоспі ім. Б. Хмельницького у 1962 р. вирощено по 20,1 ц озимої пшениці з кожного гектара на всій площі посіву. Набагато вищий, ніж торік, вирощено врожай кукурудзи, цукрових буряків та інших культур. За сім місяців 1962 р. колгоспі ім. Леніна майже на 100 кг збільшилися надої молока на фуражну корову. Його вироблено на сто гектарів сільськогосподарських угідь на 25 ц більше в порівнянні з відповідним періодом 1961 р. За такий же період у колгоспі збільшилось на 6 ц виробництво м'яса. Але найголовнішим є те, що в людей зміцнилась віра у свої сили, зросла відповідальність за громадські справи, з'явилося нестримне прагнення у всьому наслідувати приклад передовиків. У цьому знайшов своє наочне виявлення один з принципів морального кодексу будівників комунізму — «колективізм і товариська взаємодопомога: кожний за всіх, всі за одного».

Центральний Комітет КП України, бюро Одеського обкому КП України схвалили ініціативу колгоспників сільськогосподарських артілей ім. ХХІ з'їзду КПРС та ім. ХХІІ з'їзду КПРС по поданню допомоги економічно слабким господарствам і рекомендували райкомам КП України, первинним партійним організаціям, правлінням колгоспів, керівникам радгоспів підтримати цей цінний почин і широко його розповсюдити. На кінець 1962 р. у патріотичному русі по поданню шефської взаємодопомоги відстаючим господарствам на Одещині бере участь близько 100 колгоспів і радгоспів. Цей рух підхопили передові бригади, ферми, ланки, майстри колгоспного і радгоспного виробництва. Двічі Герой Соціалістичної Праці ланковий колгоспу ім. Горького, Котовського району, Є. В. Блажевський, свинар радгоспу «Красный», Тарутинського району, Герой Соціалістичної Праці І. П. Полішко, механізатор-швидкісник радгоспу «Дружба», Одеського району, Л. П. Лук'яненко, ланковий колгоспу ім. Леніна, Арцизького району, П. А. Корнійчук та ін. взяли шефство над відстаючими і, уклавши договори комуністичної взаємодопомоги, роблять усе, щоб передові прийоми і методи праці зробити здобутком усіх трудівників села. Рух за комуністичну допомогу вийшов далеко за межі Одеської області. Тільки на Україні близько тисячі господарств наслідувало приклад березівських колгоспів. Стаття М. О. Посмітного і П. П. Ведути, в якій вони закликали господарства-маяки країни стати шефами відстаючих, була опублікована в газеті «Известия» і знайшла широку підтримку. Серед тих, хто палко відгукнувся на цей заклик, видатні організатори колгоспного виробництва Г. Є. Буркацька, П. О. Прозоров, П. А. Малиніна, Хамракул Турсункулов, К. П. Орловський та ін.

Щоб узагальнювати досвід шефської роботи і здійснювати громадський контроль за виконанням договорів про комуністичну взаємодопомогу, за рішенням бюро Одеського обкому КП України було створено раду маяків, до складу якої ввійшли знатні трудівники села. При раді є консультативна група в складі вчених і спеціалістів сільського

господарства. Цей авторитетний громадський орган активно сприяє розвитку комуністичної взаємодопомоги, удосконаленню форм і методів шефства. Питання про дальший розвиток нових норм соціалістичного змагання на селі було обговорено на пленумі обкому КП України. Його підготовкою за завданням обкому займалася рада маяків на чолі з М. О. Посмітним. Члени ради В. З. Тур, П. П. Ведута, Є. В. Блажевський та ін. вивчили стан справ на місцях, ознайомилися з ходом виконання договорів про комуністичну взаємодопомогу. З доповіддю на пленумі виступив секретар обкому КП України, з співповіддю за дорученням ради маяків — В. З. Тур. Пленум пройшов при високій активності його учасників. На пленумі виступили керівники господарств, районів, передовики сільського господарства, вчені. Із знанням справи вони говорили про наболілі питання шефства, вказували на ті заходи, яких треба вжити, щоб у найближчі два-три роки подолати відставання економічно слабких господарств. Комуністична взаємодопомога — не ізольоване питання. Це — зміст життя, нова форма змагання, вирішальна умова дальшого піднесення не лише колгоспів і радгоспів, а й свідомості людей. Ось чому в рішенні пленуму було підкреслено необхідність дальшого зміцнення співдружності людей праці й науки, посилення шефства підприємств над колгоспами.

У кінці 1961 р. колегія Міністерства сільського господарства СРСР з участю великої групи голів прославлених у країні колгоспів, передовиків рільництва й тваринництва, вчених, спеціалістів сільського господарства, партійних і радянських працівників обговорила патріотичну ініціативу колгоспників передових господарств — маяків Березівського району. Колегія Міністерства схвалила її і рекомендувала місцевим сільськогосподарським органам широко розповсюдити починання колгоспів ім. ХХІ з'їзду КПРС та ім. ХХІІ з'їзду КПРС, розгорнути рух серед передових колгоспів по поданню шефської допомоги економічно слабким господарствам, подоланню їх відставання. Тоді ж було накреслено заходи по пропаганді передового досвіду, широкому розповсюдженню шефської допомоги колгоспів-маяків.

Комуністична взаємодопомога — дійова форма боротьби за впровадження передового досвіду, за піднесення відстаючих господарств до рівня передових. Колгосп ім. Леніна, Кодимського району, — дослідно-показове господарство. Проте це не заважає поряд з виконанням покладених на нього обов'язків по впровадженню досягнень науки і передового досвіду в усі колгоспи подавати шефську допомогу відстаючому господарству — колгоспу ім. Шевченка — і добиватися зміцнення економіки. Правління і партійна організація колгоспу ім. Леніна допомагають підшефному господарству запроваджувати правильні сівозміни, госпрозрахунок. З метою навчання передових прийомів агротехніки шефи своїми силами посіяли і обробили на полях колгоспу ім. Шевченка ділянки кукурудзи і цукрових буряків. Голова колгоспу В. П. Білокінь, механік К. П. Дубовик, передовики рільництва й тваринництва — ланкові Ліда Ганущак, Оксана Ободовська, садовод Олександр Гасич, доярки Євгенія Паламарчук, Агафія Жебрак та ін. глибоко вникають у стан справ у підшефному колгоспі і показують на практиці, як краще вести господарство, збільшити виробництво продуктів, виступають з лекціями й бесідами. Голова колгоспу тов. Білокінь часто буває в підшефному господарстві, бере участь у підготовці й проведенні колгоспних зборів, засідань правління, разом з сусідами вирішує питання, які постають перед відстаючим господарством. Діярки Євгенія Паламарчук і Агафія Жебрак протягом кількох днів працювали на фермах підшефного колгоспу. Крім того, вони запр

шували доярок колгоспу ім. Шевченка до себе на тваринницькі ферми, де передавали їм свій досвід роботи. При потребі колгосп-шеф подає сусідній артілі матеріальну допомогу, виділяє для проведення окремих робіт техніку, посівний матеріал, племінну худобу. Все це позитивно позначається на економіці колгоспу ім. Шевченка. Тут значно поліпилась трудова дисципліна, підвищилась матеріальна заінтересованість колгоспників, господарська діяльність правління. За рік, що минув з початку шефської допомоги, шевченківці майже подолали відставання і на кінець 1962 р. по більшості показників йдуть нарівні з передовими господарствами. Тут виростили добрий врожай зернових культур і, зокрема, кукурудзи, соняшника, цукрових буряків. Збільшилось у порівнянні з 1961 р. виробництво м'яса і молока.

З вдячністю говорять у колгоспі ім. Калініна, Татарбунарського району, про ту допомогу, яку їм подає господарство ім. Татарбунарського повстання. Голова цього передового колгоспу В. З. Тур часто буває у сусідів, дає керівникам, членам правління і активу цінні поради по раціональному веденню господарства, бере участь у засіданнях правління, загальних зборах колгоспників. Група спеціалістів: агроном-плановик С. Г. Коломієць, інженер-нормувальник К. С. Ємець, старший зоотехнік М. І. Бублик — разом з спеціалістами колгоспу ім. Калініна розробили перспективний план розвитку господарства з урахуванням місцевих умов і можливостей, подали допомогу в розробці і запровадженні бригадного госпрозрахунку, поліпшенні обліку, нормування й оплати праці, проектуванні будівництва. Механізатори безпосередньо на полях сусідів навчали трактористів водити машини на підвищених швидкостях. Партійна організація колгоспу ім. Татарбунарського повстання зміцнює тісний зв'язок колективів двох господарств. Члени парткому, зокрема його секретар В. К. Бобовський, часто бувають в артілі ім. Калініна, діляться з її комуністами досвідом організаторської і масово-політичної роботи. Все це морально підтримало людей, вселило в них тверду віру, що їх господарство може швидко подолати відставання, дало поштовх власним силам для піднесення колгоспного виробництва. У раніше відстаючому колгоспі помітно зросли врожаї зернових і технічних культур, збільшилося виробництво молока й м'яса. Якщо в 1960 р. артілі ім. Калініна не виконала зобов'язань по продажу державі продуктів сільського господарства, то вже в 1961 р. тут було здано в державні засіки понад 153 тис. пудів хліба, а до дня відкриття XXII з'їзду КПРС трудівники села рапортували про дострокове виконання встановленого плану продажу м'яса і молока державі. Про значне поліпшення справ у колгоспі ім. Калініна свідчать показники роботи хліборобів і тваринників цього господарства в 1962 р. Незважаючи на несприятливі погодні умови, які склалися на південному заході області і, зокрема, в Татарбунарському районі, тут виростили непоганий врожай усіх сільськогосподарських культур, збільшили виробництво тваринницької продукції. З кожного гектара зібрано в середньому по 18 ц озимої пшениці, 14 ц соняшника, 230 ц цукрових буряків. За вісім місяців калінінці виробили на кожних сто гектарів сільськогосподарських угідь по 26,3 ц м'яса і 189 ц молока — у півтора раза більше, ніж у 1960 р. Відрадно, що всі сільськогосподарські роботи в господарстві проводяться в 1962 р. організованіше і в кращі агротехнічні строки, ніж у попередні роки.

Все ширше розвивається індивідуальне шефство передовиків над відстаючими. Вони щедро, від усього серця, допомагають своїм підшефним оволодівати прогресивними прийомами і методами праці. Так, прославлена свинарка колгоспу «Дружба народів», Червоноокнянсько-

го району, Герой Соціалістичної Праці Н. А. Лукава павчає майстерності вирощування і відгодівлі свиней Клавдію Кушнір, яка недавно прийшла на ферму після закінчення 10 класу середньої школи. Шефство Н. А. Лукавої над молодією свинаркою дало чудові результати. Клавдія Кушнір одержала в 1962 р. від кожної закріпленої за нею свиноматки по 24 поросят. Так само сумлінно працює вона і в 1962 р. Доярка Євгенія Васьків з колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, Цебриківського району, допомогла своїй подрузі Надії Мигаль опанувати передовими прийомами доїння і догляду за коровами. Працюючи за передовими методами, Надія добилася підвищення надоїв молока від кожної з закріплених за нею фуражної корови.

На Одещині є багато механізаторів-швидкісників, які взяли дійове шефство над своїми товаришами. Так, механізатор колгоспу ім. Леніна, Кілійського району, М. Панов, який обробляє агрегатом протягом дня 45—50 га просапних культур, навчив водити агрегат на підвищених швидкостях І. Гайдаржі. Велику роботу по пропаганді і впровадженню передового досвіду проводять прославлені механізатори-швидкісники Герой Соціалістичної Праці Л. Кушко, І. Даниленко, Я. Діденко, Г. Попок, Г. Бочевар, брати Микола і Михайло Криворученки, Д. Качанов, І. Паску, В. Третьяков та багато інших. Понад три тисячі механізаторів Одещини навчилися водити машини на підвищених швидкостях. Завдяки прогресивному використанню техніки виробіток на трактор при обробітку посівів збільшився майже вдвоє.

Можливість поширення нового, передового — специфічна особливість соціалістичного суспільства, його велика перевага. Проте ця можливість стає дійсністю не стихійно. Поширення і впровадження передового досвіду проходить у наполегливій боротьбі з консерватизмом. Передбачаючи складність впровадження нового, передового, Володир Ілліч Ленін ще в перші роки існування Радянської влади вказував, що «ми можемо і повинні досягти того, щоб сила прикладу стала насамперед моральним, а потім — і примусово запроваджуваним зразком устрою праці в новій Радянській Росії»². Було б помилково вважати, що на Одещині поширення комуністичної взаємодопомоги проходило без труднощів, не зустрічало протидії з боку окремих, чванливих керівників господарств. Так, голова колгоспу «Червоний Жовтень», Кодимського району, В. О. Когут хвалькувато заявив: «Обійдемося без допомоги». Самолюбство цього керівника могло дорого обійтись господарству. На таку ж неправильну позицію став і колишній голова колгоспу «Шлях до комунізму», Ананьївського району, І. П. Домброван. Партійні організації повели рішучу боротьбу з подібними шкідливими настроями, роз'яснювали, що комуністична взаємодопомога є проявом патріотизму радянських людей, зрелим почуттям їх моральної відповідальності за загальну справу. Нерідко шефська діяльність передових колгоспів обмежувалась лише поданням матеріальної допомоги, а організаторська робота по передачі і впровадженню передових методів і прийомів праці у виробництво відстаючих господарств, що є головним у комуністичній взаємодопомозі, не проводилась. Обком КП України своєчасно застеріг місцеві партійні організації, керівників господарств проти такої односторонності у шефській допомозі. При цьому вказувалося, що матеріальна допомога повинна подаватися так, щоб вона не породжувала у тих, хто її одержує, утриманських настроїв, а пробуджувала почуття власної ініціативи.

Комуністична взаємодопомога — органічна, складова частина всієї

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 174.

партійної роботи. Татарбунарський район протягом останніх років міцно утримує одне з провідних місць на Одещині по виробництву мотолока. Райком КП України зумів поєднати пропаганду передового досвіду з наполегливою і послідовною роботою по його впровадженню. Про майстрів високих надоїв тут розповідають лектори і агітатори, плакати, які регулярно випускаються. На семінарах доярок переможці змагання діляться досвідом, показують, як краще організувати справу. Райком партії встановив суворий контроль за виконанням договорів про комуністичну взаємодопомогу. Керівні партійні і радянські працівники самі добре знають методи роботи передовиків і вміло озброюють ними всіх колгоспників. Неоцінну допомогу райкому партії в цьому подають новатори виробництва, які виступають активними пропагандистами і організаторами впровадження передового досвіду. Вони не лише розповідають, а й показують на практиці, вчать.

У зв'язку з розвитком руху за комуністичну взаємодопомогу райкоми КП України і первинні партійні організації стали більше звертати уваги на все нове, позитивне, прагнуть впровадити його у виробництво. На партійних зборах, засіданнях бюро районних комітетів партії почали частіше обговорюватися питання впровадження передового досвіду. Цій же меті служать організовані на громадських засадах пересувні клуби, інститути передового досвіду, лекторії. Комуністична взаємодопомога стала однією з провідних тем газет, радіо, телебачення.

Дальшим розвитком руху за комуністичну взаємодопомогу є патріотична ініціатива групи передових людей колгоспного села Одещини, які виявили бажання піти працювати у відстаючі колгоспи, бригади, на ферми, очолити партійні організації економічно відсталих господарств. Приклад цьому подав голова передового в Савранському районі колгоспу ім. Кірова член обкому КП України Й. І. Гранківський. У заяві до бюро райкому КП України він просив послати його у сусіднє відстаюче господарство «Росія». Бажання комуніста Й. І. Гранківського було задоволене і згодом на загальних зборах колгоспники одностайно обрали його головою правління свого господарства. За прикладом Й. І. Гранківського пішли працювати в економічно слабкі колгоспи Миколаївського, Саратовського, Татарбунарського районів комуністи П. Г. Березовський, І. С. Бондаренко, В. С. Невидниченко та ін. Вони понесли у відстаючі господарства свій багатий досвід, високу культуру праці, глибоке знання колгоспного життя, більшовицьку пристрасність і перспективу. Їх характеризує велика відповідальність перед партією за ту справу, за яку вони добровільно взялися. Характерно, що майже у всіх господарствах, де тепер працюють гагановці колгоспного села, справи пішли набагато краще. Ці колективні господарства впевнено долають відставання. Надаючи великого значення дальшому зміцненню керівними кадрами колгоспів і радгоспів, бюро Одеського обкому КП України своєчасно підтримало і схвалило це патріотичне починання. Лише в 1961 р. на роботу у відстаючі господарства, бригади, на ферми з передових перейшло понад 150 комуністів, комсомольців та безпартійних активістів.

Комуністична партія і її ленінський Центральний Комітет вважають даліше могутнє піднесення сільського господарства ударним фронтом комуністичного будівництва, справою усієї партії, всього народу. Можливості для цього є, про що свідчать успіхи передовиків. «Тепер головне в тому,— говорив на березневому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущов,— щоб, спираючись на досвід передових господарств, підтягти відстаючих. Тим самим буде зроблено вирішальний

крок у створенні достатку всіх сільськогосподарських продуктів, у піднесенні добробуту народу»³.

У зв'язку із створенням виробничих територіальних управлінь виникла потреба розширити рамки пропаганди і впровадження передового досвіду, вийти за межі того чи іншого господарства або району. Добрий приклад у цьому показало Татарбунарське територіальне виробниче управління. Його працівники детально вивчили економіку господарств своєї зони і знайшли чимало повчального у кожному з районів — і в Татарбунарському, і в Кілійському, і в Арцизькому. В Арцизі, наприклад, працює відомий славними трудовими успіхами ланковий — кукурудзовод П. А. Корнійчук, Татарбунари славляться майстрами високих надоїв молока, Кілія — досвідченими свинарями. Ось чому виробниче управління, порадившись з райкомами партії, колгоспами і радгоспами, прийшло до висновку про доцільність укласти колективні договори комуністичної взаємодопомоги між районами. В укладених договорах передбачається протягом одного-двох років зміцнити відстаючі господарства в Арцизькому районі — колгоспи «Іскра», «Україна», ім. Чапаєва; в Кілійському — «Дружба», ім. Кірова, «Шлях до комунізму». В цьому їм подадуть допомогу колгоспи ім. Татарбунарського повстання, ім. Леніна, «Правда», Татарбунарського району, «Прогрес», ім. Леніна, «Шлях Ілліча», «Знамя комунізма», Арцизького району. В договорі також передбачено, що передові тваринники Ніна Добинда, Ольга Чорноволенко, Людмила Завадська, Григорій Кищенко, Олександра Гіршева та ін. безпосередньо на фермах підшефних господарств будуть систематично навчати прогресивних прийомів і методів праці. Крім того, двічі на рік менш досвідчені тваринники проходилимуть тривалу практику в передових господарствах. Голови колгоспів-маяків В. З. Тур, В. С. Мандриченко, В. Т. Боровик, П. П. Троян, Г. Д. Марченко, М. А. Музика і М. К. Крижанівський зобов'язалися щоквартально не менше 5—7 днів знаходитись у відстаючих господарствах і на місці подавати допомогу головам підшефних артілей у веденні громадського виробництва. Вже до кінця 1962 р. всі колгоспи управління перейдуть на госпрозрахунок. З цією метою досвідчені бухгалтери-плановики і економісти передових господарств виїжджають у підшефні господарства для подання допомоги місцевим кадрам в організації правильного нормування і оплати праці на кожній виробничій ділянці. На базі ланки П. А. Корнійчука створюється міжзональна школа кукурудзоводів, розробляється трирічка механізації вирощування кукурудзи без затрат ручної праці.

Приклад татарбунарців підтримали у Березівському територіальному виробничому управлінні. Тут, насамперед, визначили кількість відстаючих колгоспів, яких виявилось 11. Керівники виробничого управління, порадившись з райкомами партії, домовилися з головами передових господарств про шефство цих колгоспів над відстаючими. Щоб надати шефству більш планомірного характеру, визначити конкретні шляхи допомоги економічно слабким господарствам, при виробничому управлінні створено дві спеціальні групи працівників, в які ввійшли агрономи, зоотехніки, інженери, плановики-економісти, інструктори при парторзі обкому КП України. Одну з груп очолив головний агроном управління П. А. Котенко, другу — головний плановик-економіст А. М. Хаткін. Групи вивчили стан справ на місцях і розроби-

³ М. С. Хрущов. Сучасний етап комуністичного будівництва і завдання партії по поліпшенню керівництва сільським господарством. Доповідь і заключне слово на Пленумі ЦК КПРС 5 і 9 березня 1962 року, К., 1962, стор. 104.

ли конкретні заходи по подоланню відставання економічно слабких господарств. Розроблені заходи підкріплюються не лише порадами, як краще організувати ту чи іншу справу, що, безумовно, теж має певне значення, а й практичною допомогою (враховується спеціалізація кожного господарства, його потреби в техніці, добривах, будівельних матеріалах, кредитах, кадрах). У відстаючі господарства, насамперед, надсилаються нові трактори, комбайни, сівалки та інші машини й знаряддя, сюди на роботу приходять більш кваліфіковані спеціалісти сільського господарства.

Досвід показує, що в Одеській області є всі можливості для того, щоб в найближчі два-три роки всі економічно слабкі колгоспи подолали своє відставання. Розв'язавши це народногосподарське завдання, область зуміє в найкоротший строк щонайменше подвоїти виробництво зерна, молока, м'яса та іншої сільськогосподарської продукції. Для цього необхідно, насамперед, щоб самі керівники глибоко опанували передовими прийомами праці, щоб вони пішли на виучку до наших маяків. Сила керівника у тому, що, навчаючи інших, він і сам вчиться.

На Одещині розроблена і здійснюється широка програма підготовки і підвищення кваліфікації керівних кадрів села, особливо їх середньої ланки. Так, при Одеському сільськогосподарському інституті працюють школа і шестимісячні курси голів колгоспів та їх заступників. Тепер, за порадою М. С. Хрущова, висловленою ним на нараді працівників сільського господарства у Ташкенті, про необхідність вироблення стрункої системи підготовки кадрів для сільського господарства, обком КП України вирішив організувати навчання людей безпосередньо на виробництві — в передових господарствах. Для цього при колгоспах-маяках ім. XXI з'їзду КПРС та ім. Татарбунарського повстання створено річні школи голів колгоспів, а при опорно-показових господарствах Кодимського, Ізмаїльського та Білгород-Дністровського районів — школи колгоспних бригадирів. Слухачі шкіл вивчатимуть не тільки теорію, а й практику виробництва. До читання лекцій тут залучені наукові працівники з селекційно-генетичного, сільськогосподарського, виноградарства і виноробства та інших інститутів Одеси, з обласної дослідної станції, а також спеціалісти сільського господарства, практики і новатори колгоспного і радгоспного виробництва. Після навчання кожен слухач складатиме державні іспити і одержить відповідний диплом. Для опанування передовими методами і прийомами праці майстрів землеробства і тваринництва створено розгалужену сітку шкіл. Так, за пропозицією свинаря-механізатора радгоспу «Красный», Тарутинського району, І. П. Полішко в Тарутинському територіальному виробничому управлінні проводиться масова підготовка тваринників-механізаторів. У Кілійському, Білгород-Дністровському та деяких інших районах працюють школи механізаторів-швидкісників.

Розроблені і здійснювані заходи по дальшому піднесенню сільського господарства свідчать про те, що взятий партійними, радянськими і господарськими організаціями Одеської області напрям по всебічному розвитку комуністичної взаємодопомоги, широкому впровадженню у виробництво досягнень науки й передового досвіду є вірним і правильним, допоможе трудівникам села, всій Одеській партійній організації різко збільшити виробництво зерна, м'яса, молока, цукрових буряків та інших сільськогосподарських продуктів і успішно виконати величній накреслення XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

І. Д. НАЗАРЕНКО

**ПРО ПІДГОТОВКУ ТРИТОМНОЇ ПРАЦІ
«УКРАЇНЬСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—1945 рр.»**

На початку 1962 р. Центральний Комітет Компартії України прийняв постанову про підготовку і видання протягом 1962—1965 рр. тритомної праці «Українська РСР в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)». Це завдання доручено здійснити Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксистсько-ленінізму при ЦК КПРС з участю наукових працівників Інституту історії АН УРСР, викладачів кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів республіки, військових спеціалістів, учасників партизанського руху і партійного підпілля. Затверджена головна редакційна колегія, створені авторські колективи томів.

Перед авторським колективом стоїть важливе і почесне завдання — написати наукову працю, яка відповідала б тій визначній ролі, що її відіграли трудящі Радянської України у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, і була б достойна доблесті і героїзму, які проявив український народ, захищаючи разом з усіма радянськими народами свою Батьківщину від німецького фашизму. «Трудящі України, — говорив М. С. Хрущов, — як і всі народи нашої країни, проявили полум'яний радянський патріотизм і безмежну відданість своїй Батьківщині — Радянському Союзові. Сотні тисяч робітників, селян, інтелігенції України пішли на фронт і доблесно билися в рядах Радянської Армії»¹.

Радянськими істориками, а також учасниками війни, командирами і політпрацівниками Радянської Армії, керівниками партизанської боротьби, підпільниками написано чимало цікавих і цінних праць про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, про участь у ній українського народу. Після історичного ХХ з'їзду КПРС проведено значну роботу по подоланню культу особи Сталіна, який лежав важким тягарем на історичній науці і не давав можливості об'єктивно висвітлювати і розробляти історичні питання, особливо питання Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на це, на Україні ще немає фундаментальної наукової праці, яка всебічно й глибоко висвітлювала б участь українського народу у Великій Вітчизняній війні, розкривала б його героїзм на фронті і в тилу, самовіддану боротьбу в умовах неймовірної жорстокості і свавілля окупантів, всебічно показувала б той вклад, який вніс український народ у загальну справу грандіозної і визначної за своїм всесвітньо-історичним значенням перемоги, завойованої багатонаціо-

---

¹ М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, 25 січня 1949 року, К., 1949, стор. 9.

нальним радянським народом, вихованим і керованим лєнінською партією, над найзапеклішим ворогом усього людства — німецьким фашизмом. Отже, необхідність створення фундаментальної наукової праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» давно назріла і створення її буде важливим вкладом в історичну науку, у справу ідейного виховання трудящих.

Створення цієї праці буде ґрунтуватись на основних засадах шеститомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945». Як відомо, за рішенням ЦК КПРС у 1957 р. Інститутом марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС розпочато написання багатотомної (в 6 томах) історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, що є визначною подією в розвитку радянської історичної науки, в ідейному житті нашого народу. Вже вийшло у світ 4 томи.

На широкій документальній основі авторам шеститомної історії Великої Вітчизняної війни вдалось глибоко і всебічно висвітлити хід воєнних подій 1941—1945 рр., бойові і трудові подвиги радянських людей, питання економічного і суспільно-політичного розвитку нашої країни, міжнародні відносини і зовнішню політику СРСР у той період. В праці всебічно висвітлюється роль Комуністичної партії Радянського Союзу, як організатора і керівника всенародної боротьби з ворогом, її багатогранна діяльність по керівництву фронтом, партизанською війною в тилу окупантів, господарським і політичним життям країни. Глибоко розкривається перевага соціалістичної системи господарства, суспільного і державного ладу СРСР над капіталістичною системою, над капіталістичним суспільним і державним ладом. Тут яскраво показана сила дружби народів СРСР як одно з вирішальних джерел перемоги, радянський патріотизм, що так блискуче і масово проявився у тяжкі роки війни.

Особливістю багатотомної історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу є всебічне висвітлення історичного значення перемоги радянського народу над німецьким фашизмом, нових грандіозних завоювань соціалізму, що визначили долю народів земної кулі. Подолавши сильного, жорстокого і підступного ворога, радянські люди, керовані КПРС, ціною великих жертв і втрат виконали свій інтернаціональний обов'язок, врятували людство від загрози фашистського поневолення. В праці блискуче показана нездоланна і всеперемагаюча сила великих ідей Маркса—Енгельса—Лєніна, ідей комунізму.

В шеститомній історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу в загальних рисах висвітлено участь і роль у ній українського народу, той величезний вклад, який вніс він у всесвітньо-історичну перемогу. Проте, щоб широко і всебічно показати участь українського народу у Вітчизняній війні, його священну боротьбу з фашистськими загарбниками та їх пособниками — українськими націоналістами, трудовий героїзм, проявлений трудящими України в ім'я швидкої і остаточної перемоги над ворогом, потрібна спеціальна і велика наукова робота. Саме такою має бути тритомна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». Зрозуміло, що в трьох томах не можна показати все те величне і героїчне, що зробив український народ, як і всі народи Радянського Союзу, в часи тяжких випробувань, в часи великої загрози для нашої Батьківщини. Для цього потрібні десятки томів, окремі наукові монографії, спогади учасників війни, прекрасні твори художньої літератури, кіно, образотворчого мистецтва. Перед головною редакційною колеґією і авторським колективом стоїть завдання: на основі документів широко висвітлити найголовніше в історії українського народу цього періоду, в діяльності його бойового за-

гону — Комуністичної партії України, яка під керівництвом ЦК КПРС підняла український народ на священну війну проти фашизму, на захист завоювань соціалізму.

Одним з основних питань в історичній науці є питання періодизації. Радянською історичною наукою загалом визначено періодизацію Великої Вітчизняної війни.

Перший період охоплює час від її початку (22 червня 1941 р.) до листопада 1942 р. Це був для нашої країни найтяжчий період, зв'язаний з вимушеним відступом Червоної Армії, з веденням, головним чином, оборонних боїв. Проте і в той період, незважаючи на серйозні політичні і военні помилки, допущені Сталініним перед війською та в період війни і які можна було б запобігти, було зірвано гітлерівський план «блискавичної війни», створено умови для корінного перелому у ході війни.

Комуністична партія, переборюючи неймовірні труднощі, зуміла підняти весь радянський народ на захист соціалістичної Вітчизни, розгорнула всенародний партизанський рух на тимчасово окупованій ворогом території. Завдяки героїчній боротьбі радянських збройних сил і правильній зовнішній політиці партії в той період склалась антифашистська коаліція. Розгром гітлерівців під Москвою і безприкладна героїчна оборона Волгограда зірвали наступальні плани німецьких фашистів.

Другий період охоплює час від 19 листопада 1942 р. до кінця 1943 р. Тоді стався і завершився корінний поворот у ході війни на користь СРСР, здійснено великі історичні перемоги Червоної Армії і завдано катастрофічної поразки фашистській армії. Визначним у той період був розгром німецько-фашистських військ під Волгоградом і Курськом, прорив блокади Ленінграда, що було по суті початком масового вигнання фашистських загарбників з території Радянського Союзу і повної перемоги над фашизмом.

В той період Комуністична партія провела титанічну роботу по налагодженню роботи радянського тилу, зростанню виробничих потужностей в народному господарстві, забезпеченню фронту всім необхідним для перемоги над ворогом.

Третій період охоплює час з кінця 1943 р. до 9 травня 1945 р. і характеризується повним вигнанням фашистських загарбників з радянської землі, розвалом гітлерівського блоку, визволенням Радянською Армією народів Східної і Південно-Східної Європи, остаточним розгромом гітлерівської Німеччини. Тоді усі зусилля Комуністичної партії були спрямовані на переможне завершення війни, на успішне відновлення народного господарства, зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками, на здійснення великого інтернаціонального обов'язку визволення народів Європи, що попали в фашистське ярмо. Третій період Великої Вітчизняної війни включає також оголошення війни Японії, яка вела розбійницьку імперіалістичну політику, і розгром її.

Кожний том праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» охоплюватиме і висвітлюватиме відповідно один з періодів війни. Обсяг томів становитиме 40—50 друкованих аркушів. В книжках намічається дати ілюстрації, зв'язані з діями фронтів, окремих армій, партизанських з'єднань і загонів.

Тритомна праця «Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» відтворить безприкладну картину героїчної боротьби, яку вів на фронті і в тилу багатонаціональний радянський народ, висвітлить діяльність Комуністичної партії як керівника, натхнен-

ника і організатора перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною, розкриє ленінську майстерність, з якою Комуністична партія зуміла швидко перебудувати все життя країни на військовий лад, ще тісніше згуртувати багатонаціональний радянський народ під прапором марксизму-ленінізму.

В праці всебічно і ґрунтовно висвітлюватиметься неоцінімий вклад, що його вніс український народ у перемогу над німецько-фашистськими загарбниками, мужність, стійкість і масовий героїзм, які проявили сини і дочки України на фронті, в підпіллі і в радянському тилу, готуючи разом з усіма народами-братами розгром гітлерівської Німеччини. На великому документальному матеріалі широко висвітлюватиметься велика непереможна сила ленінської дружби народів СРСР, яка стала одним із вирішальних факторів перемоги радянського народу над фашизмом. Велика Вітчизняна війна ще раз з винятковою яскравістю довела, що основою незалежності і процвітання українського народу є його непохитна дружба з усіма народами Радянського Союзу, і насамперед, з великим російським народом. Особливе місце буде приділено висвітленню діяльності Комуністичної партії України, її Центрального Комітету, очолюваного М. С. Хрущовим.

Радянська Україна одна з перших серед радянських республік зазнала віроломного і жорстокого нападу німецьких фашистів, а потім була окупована і понад три роки перебувала в тяжкому ярмі гітлерівців. У цих складних умовах Комуністична партія України, як один з бойових і вірних загонів КППС, ще раз продемонструвала свою могутність, організованість, залізну дисципліну, безмежну відданість інтересам народу, вірність великій справі Леніна, справі соціалізму. Як безпосередній і випробуваний керівник українського народу, Комуністична партія України розгорнула нелегальну діяльність у тилу ворога, проявляючи при цьому мудрість, стійкість, відвагу і героїзм у керівництві опором українського народу, який вилився згодом у всенародний партизанський рух. Сотні тисяч трудящих поневоленої України ставали в лави месників, саботували розпорядження гітлерівських властей, всіляко шкодили їм і зривали всі їх заходи. За період Великої Вітчизняної війни Компартія України вписала героїчну і славну сторінку у величну книгу всевітньо-історичних перемог нашої ленінської партії.

Важливе місце в тритомній праці буде приділено діяльності підпільних партійних і комсомольських організацій. Відразу ж після закінчення війни не було можливості повністю вивчити всю складну і багатогранну діяльність партійного і комсомольського підпілля. За післявоєнні роки виявлено чимало цінних документів про діяльність підпільних партійних і комсомольських організацій, в тому числі й тих, що проводили роботу серед полонених, у таборах смерті, а також партизанських загонів і диверсійних груп. Тепер маємо багатющий і цікавий документальний матеріал, який ще яскравіше розкриє велетенську діяльність партійного і комсомольського підпілля, його провідну роль у боротьбі проти гітлерівців та їх підручних — українських націоналістів на тимчасово окупованій території України. Підпільні партійні організації стояли на чолі всенародної боротьби українського народу, який проявив безмежну відданість своїй Батьківщині, прагнення за всяку ціну відстояти завоювання соціалізму.

Широко буде показаний героїзм і мужність комсомольців і молоді в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Значне місце в праці відведено висвітленню бойових дій партизанських з'єднань, загонів, груп, які подали велику допомогу Червоній Армії. Велика увага буде

приділена розкриттю діяльності ЦК КП України і особисто М. С. Хрущова по керівництву підпіллям і бойовими діями партизанів.

Важливим у діяльності ЦК КП України у 1944 р. було подання допомоги комуністичним партіям Чехословаччини, Угорщини, Польщі в розгортанні партизанського руху. Це буде показано як приклад братньої, інтернаціональної єдності і незламної сили комуністів, єдино послідовних і мужніх борців проти реакції і війни, за мир і щастя трудящих усього світу.

У період Великої Вітчизняної війни сотні тисяч трудящих України разом з підприємствами, колгоспами, радгоспами, навчальними і науковими закладами були евакуйовані в радянський тил, де разом з народами-братами інших республік самовідданою працею кували перемогу над ворогом, віддавали всі сили, щоб забезпечити фронт усім необхідним. У літературі про Вітчизняну війну це важливе питання історії українського народу висвітлено ще недостатньо. В Інституті історії партії ЦК КП України збирається цікавий і великий документальний матеріал, який дасть можливість широко показати працю трудящих України в радянському тилу, особливий прояв широкі, сердечної, справедливої братерської дружби і любові між народами СРСР, вихованої Комуністичною партією, загартованої в боротьбі за перемогу соціалізму, проти ворогів нашої країни.

За час тимчасової окупації фашистські загарбники завдали величезної шкоди народному господарству і культурі Радянської України. Незважаючи на це, український народ з допомогою всіх народів нашої країни, під керівництвом Комуністичної партії, переборюючи неймовірні труднощі, викликані війною, за короткий строк підняв із згарищ і попелу війни зруйновані міста і села, заклади культури, відбудував народне господарство республіки. Високою оцінкою трудових і бойових подвигів українського народу пройняті слова М. С. Хрущова, сказані ним на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС: «На Україні я працював з великим задоволенням тринадцять років. Я пережив там багато радісних днів, пережив там тяжкі дні для українського народу, для всієї нашої країни в роки Вітчизняної війни. Я бачив і добре знаю, на що здатний цей працьовитий, мужній і талановитий народ»².

Протягом усього періоду тимчасової окупації території України активними помічниками гітлерівців були українсько-німецькі націоналісти. Разом з фашистами вони чинили розбій, руйнування, винищували безвинних людей, здійснювали каральні експедиції проти партизанів, підпільників. Вислужуючись перед своїми хазяями — німецькими фашистами, — вони завдали великої шкоди і своєю отруйною націоналістичною пропагандою. На основі великих архівних документальних матеріалів у тритомнику буде широко висвітлено зрадницьке обличчя українських націоналістів, їх злочини проти українського народу, продажність, підлість, які вони прикривали і прикривають фальшивим «українолюбством», їх перехід після розгрому гітлерівської Німеччини на службу імперіалістів США та інших західних держав.

Провідним положенням при створенні тритомної праці буде те, що Велика Вітчизняна війна ще раз показала, що свобода і незалежність України можливі тільки в єдиній сім'ї з російським та іншими братніми народами нашої країни, бо саме в цій незламній дружбі, як підкреслював М. С. Хрущов, «закладена така могутня сила, якої не

² М. С. Хрущов. Підвищення добробуту народу і завдання дальшого збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Промова на Пленумі ЦК КПРС 17 січня 1961 року, К., 1961, стор. 44.

змогли подолати фашисти, якої ніколи не зможуть подолати ніякі інші вороги нашого народу»³.

Такі основні актуальні питання, які будуть висвітлені в тритомній науковій праці з історії Великої Вітчизняної війни, а загалом їх значно більше. В проспекті томів, затверджених головною редакцією, відбито детально напрям і зміст усієї праці.

Перший том — «Радянська Україна в період відсічі віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у ході війни» — охоплює перший період війни і висвітлить такі проблеми: Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. Розквіт Української РСР в братерській сім'ї радянських народів. Віроломний напад фашистської Німеччини та її сателітів на СРСР. Загарбницькі плани німецького імперіалізму щодо Радянської України. Перебудова народного господарства Радянської країни на военний лад. Мобілізація всіх сил українського народу на боротьбу з фашистським агресором, створення партійного підпілля і партизанських загонів на Україні для боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Бойові дії радянських військ на Україні літом та восени 1941 р. Героїчна оборона Києва. Героїчна оборона Одеси. Самовіддана праця українського народу на допомогу фронту. Евакуація виробничих сил і матеріально-культурних цінностей вглиб країни. Розгортання всенародної боротьби проти гітлерівських загарбників на тимчасово окупованій території УРСР. Жорстокий окупаційний режим на Україні. Злодіяння німецько-фашистських загарбників. Українські буржуазні націоналісти — прислужники окупантів. Розгром німецько-фашистських військ під Москвою. Посилення народної боротьби проти гітлерівських загарбників на тимчасово окупованій території УРСР. Бойові дії радянських військ на Україні зимою—літом 1942 р. Героїчна оборона Севастополя. Боротьба українського народу в тилу німецько-фашистських загарбників літом та восени 1942 р. Розвиток масового партизанського руху на Україні. Боротьба Радянського Союзу за визнання суверенних прав українського народу державами антигітлерівської коаліції.

Том другий — «Українська РСР в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни» — охоплює другий період війни і має висвітлити такі проблеми: Розгром німецько-фашистських військ під Волгоградом. Початок визволення України. Героїчна праця робітників, колгоспників, інтелігенції України в радянському тилу в 1942—1943 рр. Розгром німецько-фашистських військ під Курськом. Визволення лівобережної України. Наступальні операції радянських військ на півдні України. Визволення Донбасу. Всенародна боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Україні. Початок краху німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні (1943 р.). Битва за Дніпро і визволення Києва. Піднесення народної партизанської боротьби на Правобережжі і в західних областях України. Партійне і радянське будівництво на визволеній території Української РСР. Початок відбудови економіки і культури Радянської України. Українська РСР в міжнародних відносинах у період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни.

Том третій — «Українська РСР в період вирішальних перемог над німецько-фашистськими загарбниками і завершення Великої Вітчизняної війни (1944—1945)» — охоплює третій період війни і включає в

³ М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 14.

себе такі проблеми: Наступ радянських військ на Україні в 1944 р Народна боротьба проти німецько-фашистських загарбників в окупованих районах України. Военні дії українських партизанів у тилу воєра. Крах німецько-фашистського режиму на Україні. Визволення Української РСР від німецько-фашистських окупантів. Допомога українського народу народному руху опору народів європейських країн. Партийне і радянське будівництво на Україні в 1944—1945 рр. Боротьба трудящих УРСР за відбудову народного господарства. Братня допомога народів СРСР українському народу. Культурне будівництво на Україні. Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. Капітуляція фашистської Німеччини і розгром імперіалістичної Японії. Участь Радянської України у розв'язанні післявоєнних міжнародних проблем. Вклад трудящих УРСР у всесвітньо-історичну перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Такі в основному головні проблеми, які повинні бути розроблені в тритомній праці «Українська РСР в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.». В процесі створення тритомника: головна редакційна колегія і авторські колективи томів мають на увазі широко залучити громадськість, насамперед активних учасників Великої Вітчизняної війни, науковців до обговорення глав і розділів, а також праці в цілому. Водночас передбачається підготовка документальних збірників, періодична публікація найважливіших документів у газетах та журналах.

У 1965 р. минає двадцять років з дня переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. Головна редакційна колегія і авторські колективи томів докладуть всіх сил, щоб до цієї дати тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» було написано.

До 40-річчя утворення СРСР

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

ВСЕНАРОДНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ ЗА УТВОРЕННЯ СРСР

Союз Радянських Соціалістичних Республік — багатонаціональна держава, заснована і створена під керівництвом Комуністичної партії на чолі з великим Леніним. Політичною основою створення СРСР була інтернаціональна за характером диктатура пролетаріату; економічною — соціалістичний уклад у народному господарстві, який передбачає об'єднання розрізнених національних господарств в єдину економічну, планову систему; ідеологічною — вчення марксизму-ленінізму, ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Керівною і спрямовуючою силою об'єднувчого руху народів радянських республік була Російська Комуністична партія (більшовиків). В її рядах була об'єднана найбільш революційна і свідома частина робітничого класу, трудящого селянства та інтелігенції всіх національностей Росії, за якою йшли основні маси трудящих.

Питання утворення СРСР широко висвітлювалось у численних працях, дисертаціях, збірниках документів і статтях. Проте в період культу особи Сталіна всіляко перебільшувалась його роль у цьому питанні, замовчувалось, що саме В. І. Ленін розробив принципи утворення Союзу РСР, його вищих органів влади, що під його керівництвом Комуністична партія очолила об'єднувчий рух народів і привела їх до створення міцної, справді добровільної, єдиної соціалістичної держави. У збірник документів «Образование СССР»¹ (виданий у 1949 р.) не було включено ряд дуже важливих документів В. І. Леніна з цього питання, зокрема записки «Про створення СРСР»², «До питання про національності або про «автономізацію»³, в яких Володимир Ілліч піддав критиці ідею «автономізації» радянських республік у складі РРФСР, висунути в свій час Сталіним. Мало у збірнику документів, які показували б загальнонародний характер об'єднувчого руху за створення СРСР. Навіть у деяких працях, що вийшли після XX з'їзду КПРС, мають іноді місце перекручення деяких документів, а під впливом літератури періоду культу особи Сталіна окремим видатним діячем Комуністичної партії і Радянської держави приписуються важкі звинувачення в націоналістичних і сепаратистських тенденціях⁴.

Міцна дружба і братерський союз народів нашої країни мають багатовікову історію і витримали важкі випробування в їх спільній

¹ «Образование СССР. Сборник документов», М.—Л., 1949.

² Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 496—498.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 547—553.

⁴ Див. докладніше про це в статті П. Бачинського, В. Горшкова, А. Ткача «Нова книга з історії Української Радянської держави». Журн. «Комуніст України», 1962, № 8, стор. 87—91.

боротьбі проти поміщиків і капіталістів, проти царизму і численних іноземних загарбників. Ядром, навколо якого протягом віків згуртовувались народи колишньої царської Росії, був великий трудовий російський народ. Вирішальну роль у зміцненні дружби і згуртуванні народів нашої країни навколо великого російського народу відіграли поява на історичній арені найреволюційнішого в світі російського пролетаріату, створення В. І. Леніним марксистської партії, яка об'єднувала в своїх рядах революційні елементи усіх національностей Росії, її послідовна боротьба за знищення соціального і національного гніту, за світле майбутнє всіх трудящих — комунізм. Ще задовго до Жовтневої революції Комуністична партія проголосила вироблену В. І. Леніним програму з національного питання. В ній рішуче заперечувались будь-які примуси щодо національностей, визнавались рівність і суверенність народів у будівництві свого життя, вказувалось, що тривале об'єднання народів може бути побудоване лише на началах співробітництва і добровільності, що здійснити таке об'єднання можна лише в результаті повалення влади капіталу.

З перших днів перемоги Жовтневої революції уряд Радянської Росії, керований В. І. Леніним, у «Декларації прав народів Росії» проголосив непорушні принципи в національному питанні: 1) рівність і суверенність народів Росії; 2) право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави; 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень; 4) вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії⁵.

Першою національною республікою була Україна. 17 грудня 1917 р. (за новим стилем) Рада Народних Комісарів Російської Федерації визнала державну незалежність України, її право визначити взаємовідносини з Радянською Росією. Згодом була проголошена національна і державна незалежність білоруського, азербайджанського, польського, вірменського, грузинського, естонського, латиського, литовського та інших народів. Це, звичайно, не означало, що Комуністична партія стояла за дроблення колишньої Російської імперії на дрібні національні, обособлені держави. Комуністична партія завжди виступала за тісний союз пролетарів і селян усіх національностей, за створення єдиної могутньої держави для побудови комунізму. Проте без проголошення права націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави не можна було створити справді добровільного і міцного державного союзу народів Росії.

Об'єднавчий рух народів нашої країни за створення єдиної соціалістичної держави зародився знизу в національних радянських республіках з ініціативи Комуністичної партії і пройшов у своєму розвитку кілька етапів, маючи різні форми.

Громадянська війна, нав'язана робітникам і селянам внутрішньою контрреволюцією, а потім іноземна воєнна інтервенція поставили перед радянськими республіками на перший план завдання захисту завоювань Великого Жовтня. В ті роки співробітництво радянських народів набрало форми військово-політичного союзу. Клопотання про це порушили перед ЦК РКП(б) і ЦВК РРФСР самі радянські республіки. 28 січня 1919 р. Робітничо-Селянський уряд України звернувся до народів і урядів Росії, Латвії, Білорусії, Естландії і Литви з пропозицією укласти оборонний союз проти світової контрреволюції⁶. 31 січня

⁵ «Документи внешней политики СССР», т. I, М., 1957, стор. 15.

⁶ Див. «Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 30 січня 1919 р.

1919 р. уряд України доручив своїм представникам, які перебували в Москві, запропонувати урядам Радянської Росії та інших радянських республік створити військовий оборонний союз під верховним військовим і політичним керівництвом РРФСР для розгрому об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції⁷. Це питання кілька разів обговорювалось за участю В. І. Леніна в ЦК РКП(б). Йдучи назустріч побажанням радянських урядів України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму, 1 червня 1919 р. ЦВК РРФСР на спільному засіданні з делегатами цих республік прийняв декрет про військове об'єднання всіх радянських республік⁸. Перемога Червоної Армії над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції була яскравим доказом життєвої сили створеного Комуністичною партією військово-політичного союзу радянських республік. Це була демонстрація непорушності бойового союзу народів усіх національностей Росії, їх згуртування навколо великого російського народу, який протягом усього періоду громадянської війни героїчно боровся за щастя всіх народів нашої Батьківщини.

У післявоєнний період, коли на перший план стали завдання відбудови зруйнованого війною народного господарства, військовий союз був доповнений господарським і дипломатичним союзами. 28 грудня 1920 р. з ініціативи України був укладений Союзний робітничо-селянський договір між УРСР і РРФСР⁹. Відповідно з договором союз України з РРФСР закріплювався об'єднанням наркоматів: військових і морських сил, вищих рад народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення і пошти та телеграфу. Подібні договори з РРФСР уклали Азербайджанська, Білоруська, Вірменська, Грузинська, Бухарська і Хорезмська радянські республіки. В 1921—1922 рр. уряд України уклав ряд договорів з урядом РРФСР про уточнення і доповнення основних положень Союзного договору, про зміцнення співробітництва між об'єднаними і необ'єднаними наркоматами, торговельних і громадських організацій, торгових і дипломатичних представництв за кордоном. Внаслідок цього ще більше зміцнів союз України з Росією, який відіграв вирішальну роль у швидкому подоланні надзвичайно важких наслідків війни і засухи 1921 р.

Прагнення об'єднаних сил капіталістичного світу задушити Радянську владу шляхом економічного і дипломатичного тиску, нав'язати Радянській Росії кабальні угоди, прискорили створення дипломатичного фронту радянських республік. 22 лютого 1922 р. з ініціативи В. І. Леніна на нараді повноважних представників РРФСР, України, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Далеко-Східної республіки, Бухари і Хорезму було укладено угоду про спільний виступ на Генуезькій конференції шляхом передачі доручення РРФСР захищати на конференції інтереси і права всіх республік¹⁰. Це був новий, важливий крок по шляху об'єднання радянських народів у єдину союзну державу.

На кінець 1922 р. народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії добились помітних зрушень у відбудові народного господарства. Дедало більше ставало до ладу шахт, фабрик і заводів. Широком фронтом розгорнулось здійснення ленінського плану ГОЕЛРО, успішно заліковувались рани в сільському господарстві, поліпшувалось матеріальне становище трудящих. З кожним днем зміцнювався міжнародний авторитет Країни Рад. Восени 1922 р. Червона Армія в тісній

⁷ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 5, оп. 1, од. зб. 52, арк. 138—139.

⁸ Див. «Собрание Узаконений РСФСР», 1919, ст. 264.

⁹ Див. «Собрание Узаконений РСФСР», 1921, ст. 13.

¹⁰ Див. газ. «Известия ВЦИК», 25 лютого 1922 р.

взаємодії з партизанами визволила від японських загарбників Далекий Схід. Інтереси соціалістичного будівництва і успішної боротьби з господарською розрухою, завдання зміцнення оборони країни настійно вимагали найтіснішого об'єднання радянських народів і зміцнення братерського співробітництва між ними. Військово-господарський і дипломатичний союз, що встановився між радянськими республіками на основі ряду договорів, уже був недостатнім. Від договірних відносин необхідно було перейти до більш тісного і всебічного об'єднання радянських республік, до створення єдиної, могутньої союзної держави

Життєву необхідність створення єдиної багатонаціональної держави усвідомлювали народи всіх радянських республік. Це обумовлювалось, по-перше, внутрішнім господарським становищем кожної радянської республіки, історичним поділом праці, що склався протягом віків між народами різних районів нашої країни, необхідністю об'єднання їх господарських і фінансових ресурсів, засобів зв'язку і транспорту для успішного будівництва соціалізму; по-друге, складним міжнародним становищем радянських республік, яке вимагало об'єднання воєнних, матеріальних ресурсів і дипломатичних заходів перед озброєним до зубів капіталістичним світом; по-третє, характером Радянської влади, яка спрямовує народи на шлях об'єднання, її класовою природою, інтернаціональною суттю. Об'єднання радянських республік в єдину соціалістичну державу було обумовлене політикою Комуністичної партії, яка вела послідовну боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, як головних перешкод на шляху до створення єдиної союзної держави, виховувала трудящі маси в дусі дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму, роз'яснювала їм необхідність об'єднання збройних сил, господарських і дипломатичних зусиль радянських республік для справи побудови комунізму.

У 1922 р. об'єднавчий рух набрав всенародного характеру. Його основним змістом була яскраво виражена і глибоко усвідомлена широкими масами трудящих вимога об'єднання радянських республік в єдину союзну державу для швидкої побудови соціалізму і комунізму. Ще 11 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про дальше зміцнення державного союзу України з РРФСР і поставило перед ЦК РКП(б) питання про необхідність створення спеціальної комісії для конкретизації, уточнення і визначення взаємовідносин між двома республіками¹¹. Комісії, створеній з представників ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, було доручено в місячний строк уточнити взаємовідносини між наркоматами РРФСР і УРСР¹². На основі вказівок комісії наркомати РРФСР і УРСР розробили проекти угод про взаємовідносини між собою, які були схвалені урядом Радянської України, а пізніше комісією ЦК РКП(б). В основі цих угод лежала ідея дальшого зміцнення зв'язків і співробітництва усіх наркоматів і відомств України з відповідними наркоматами і відомствами Радянської Росії. Літом 1922 р. питання про уточнення взаємовідносин між РРФСР та іншими радянськими республіками поставили перед ЦК РКП(б) також партійні організації Закавказзя і Білорусії. 10 серпня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло результати роботи комісії по уточненню взаємовідносин між Україною і Радянською Росією. В процесі обговорення цього питання виявилась необхідність конкретизувати взаємовідносини

¹¹ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 18, арк. 47.

¹² Див. М. І. Куличенко. Роль В. І. Леніна в створенні і укріпленні державного союзу Советської Росії і Советської України (1917—1922 гг.). Журн. «Вопросы истории», 1961, № 4, стор. 37.

РРФСР не лише з Україною, а й з усіма іншими радянськими республіками. Для цього була створена комісія з представників ЦК РКП(б) і ЦК компартій радянських республік¹³.

Й. В. Сталін і деякі інші діячі Комуністичної партії, зокрема, Д. З. Мануїльський на Україні, спочатку дотримувались помилкових поглядів так званої ідеї «автономізації» радянських республік, тобто вступу їх до складу РРФСР на правах автономних республік. 23—24 вересня 1922 р. комісія ЦК РКП(б) схвалила проект резолюції про «автономізацію» радянських республік, написаний Сталіним. Ідея «автономізації» йшла врозрід з ленінською національною політикою, суперечила їй. В. І. Ленін завжди виступав за справді добровільний, рівноправний союз націй, який «ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»¹⁴. Ознайомившись з резолюцією комісії ЦК РКП(б), В. І. Ленін у листі членам Політбюро ЦК РКП(б) від 27 вересня, а пізніше (30—31 грудня 1922 р.) в листі «До питання про національність або про «автономізацію», піддав гострій критиці ідею «автономізації» як прояв великодержавності. В. І. Ленін запропонував принципіально нову форму об'єднання незалежних радянських республік — федерацію, основу на принципах добровільності і рівноправності їх об'єднання, у тому числі й РРФСР, у нову, єдину державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. «Ми, — писав В. І. Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською РСР і ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію»¹⁵. Володимир Ілліч вказав на необхідність створити верховні органи влади СРСР, сформулював принципи їх роботи, запропонував не підпорядковувати республіки центральним органам влади РРФСР. Ідею «автономізації» засудила також уся партія. Проти «автономізації» категорично висловився Пленум ЦК КП(б)У (3 жовтня 1922 р.). Таку ж позицію зайняли Комуністичні партії Білорусії і Закавказзя. Від ідеї «автономізації» відмовились і ті партійні керівники, які спочатку висували її. 6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) схвалив ленінську пропозицію про добровільне і рівноправне об'єднання радянських республік, у тому числі й РРФСР, в нове державне об'єднання — СРСР. Рішення Пленуму ЦК РКП(б) були одностайно схвалені ЦК компартій національних радянських республік. 11 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши інформацію Г. І. Петровського і М. В. Фрунзе про зміст рішень Пленуму ЦК РКП(б), схвалило їх і дало вказівку популяризувати в пресі ідею створення СРСР¹⁶.

Комуністична партія і уряд Радянської України розгорнули широку агітаційно-роз'яснювальну роботу серед трудящих за необхідність утворення СРСР, очолили об'єднаний рух, який набрав всенародного характеру. Яскравим проявом цього є рішення III сесії ВУЦВК (16 жовтня 1922 р.), на якій були представлені всі губернії України. Виконуючи волю робітників і селян, депутати від Київської, Донецької і Харківської губерній виступили на сесії 15 жовтня з пропозицією встановити між радянськими республіками взаємовідносини, «які повинні звестись до справжнього об'єднання всіх наших сил у всіх напрямках проти спільного ворога»¹⁷. Ця пропозиція зустріла палкий відгук і підтримку всіх делегатів сесії ВУЦВК. Делегат від Полтавської губернії

¹³ Див. М. І. Куличенко. Назв. праця, стор. 37.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

¹⁵ Ленинский сборник XXXVI, стор. 497.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 18, арк. 173.

¹⁷ Газ. «Коммунист», 17 жовтня 1922 р.

незаможник Баранець заявив: «Проект про створення Союзу Радянських Республік — це крок уперед, який необхідно всіляко вітати» Селянин Гуляницький з цього приводу сказав: «Вважаю, що для того щоб бути більш грізними для наших ворогів, необхідне повне об'єднання всіх республік: у військовій справі це особливо важливо... Об'єднання всіх республік дасть можливість також швидко відродитися нашому господарству, оскільки тоді, при єдиному управлінні, легше буде враховувати ресурси країни і відповідним чином доцільно їх використовувати». Незаможник Рудяк з Кременчуцької губернії сказав: «Моя думка, що організація Союзу Радянських Республік цілком гарантує міцність наших економічних завоювань, зміцнює наш єдиний робітничо-селянський фронт для боротьби з фронтом капіталістичним. Якщо досі на Україні де-не-де гніздилась думка, нібито вона несамостійна і є лише колонією Росії, то входження її на рівних правах в Союз Республік виб'є останній козир з рук тих, хто намагався сіяти серед селянства зерна вузького націоналізму»¹⁸. Сесія одностайно прийняла постанову, в якій зазначалось, що важливі політичні та економічні обставини настійно вимагають утворення державного союзу радянських республік, і доручила уряду Української РСР розпочати переговори з урядами братніх радянських республік про створення єдиних загальносоюзних виконавчих органів. 17 жовтня 1922 р. Пленум ЦК КП(б)У схвалив ідею утворення СРСР і зобов'язав Політбюро розробити конкретну схему взаємовідносин між РРФСР і Українською РСР в різних союзних органах¹⁹.

Роз'яснюючи рішення III сесії ВУЦВК, Комуністична партія підкреслювала, що утворення СРСР є цілком добровільним і не означає ліквідації державного суверенітету радянських республік, їх самостійності у вирішенні внутрігосподарських і культурних проблем. У редакційній статті газети «Селянська правда» говорилось, що «це має бути вільний Союз Соціалістичних Радянських Республік, союз рівноправний, з однаковими правами для трудящих усіх націй. Кожна республіка має свій уряд, свою Раду Народних Комісарів і Центральний Комітет Рад. Має такий уряд Росія, Україна, Білорусія, Закавказзя. А для спільних справ складається з представників кожної республіки ще союзний уряд»²⁰.

Питання про утворення СРСР широко обговорювалось у місцевих партійних організаціях. 31 жовтня 1922 р. партійні збори Свердловського району (м. Одеса) палко вітали об'єднання радянських республік у союзню державу. Бюро Катеринославського губкому КП(б)У доручило агітпропу і редактору газети «Звезда» широко висвітлювати це питання в пресі. Таку ж постанову прийняло бюро Волинського губкому КП(б)У. З статтями в пресі виступали Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник та інші відомі діячі Комуністичної партії і уряду України.

Ідею утворення єдиної союзної держави схвалював увесь український народ. Це яскраво видно з рішень повітових і губернських з'їздів Рад, що відбувалися в листопаді—грудні 1922 р. Так, у резолюції з'їзду Рад Миколаївського повіту говорилося: «Відповіддю на наступ капіталу повинен бути єдиний фронт робітників і селян. Першим кроком в цьому буде Союз Радянських Соціалістичних Республік, який об'єднає воєнні і господарські сили усіх радянських республік»²¹. У прийня-

¹⁸ Газ. «Коммунист», 17 жовтня 1922 р.

¹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 93, арк. 1.

²⁰ Газ. «Селянська правда», 18 жовтня 1922 р.

²¹ Державний архів Одеської області, ф. 14, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

тому VII з'їздом Рад Катеринославщини рішення вказувалося, що з'їзд «вітає постанову сесії ВУЦВК про утворення Союзу Соціалістичних Радянських Республік, доручає своїм делегатам на Всеукраїнському з'їзді Рад добиватися затвердження цієї постанови і перенесення її на Всеросійський з'їзд Рад. З'їзд від імені робітників і селян Катеринославщини заявляє, що цей Союз ще більше зміцнить могутність радянських республік і прискорить їх економічне відродження. Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік!»²². З'їзд Рад Охтирського повіту вказував: «Виходячи з інтересів утворення могутності пролетарських республік, з'їзд вважає, що питання об'єднання радянських республік в єдиний союзний центр є назрілим, і наполягає на його негайному проведенні в життя»²³. За утворення СРСР висловилися також з'їзди Рад Харківщини, Донбасу, Одещини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Волині, Поділля.

Виражаючи волю мільйонів трудящих мас України, VII Всеукраїнський з'їзд Рад (10—14 грудня 1922 р.) поряд з іншими питаннями розглянув питання про утворення СРСР. Передбачалось, що на з'їзді по радіо-телефону виступить В. І. Ленін. Для встановлення апаратури у Харків був відряджений інженер з Москви. Проте з технічних причин виступ не відбувся. В. І. Ленін направив з'їзду привітання, в якому писав: «Одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові, є питання про об'єднання республік»²⁴. Володимир Ілліч вказав також на необхідність звернути увагу на відродження промисловості, сільського господарства, висловив упевненість, що з'їзд знайде правильний шлях вирішення цих питань і від душі побажав успіху в роботі. Вказівки В. І. Леніна стали дороговказом у роботі з'їзду. У відповідь на привітання з'їзд надіслав В. І. Леніну телеграму, в якій говорилося: «З'їзд постановив вітати Вас і висловити Вам почуття палкої любові і відданості трудящого населення України. Виконуючи Ваші вказівки, з'їзд приділив особливу увагу питанням радянського будівництва, сільського господарства і промисловості і в тісному союзі і єднанні з іншими радянськими республіками будемо працювати для здійснення принципів комунізму»²⁵.

З доповіддю про об'єднання радянських республік в єдину союзню державу виступив на з'їзді М. В. Фрунзе. Він зробив глибокий аналіз міжнародних та економічних умов, які диктували українському народу необхідність стати на шлях об'єднання з іншими радянськими республіками. Висловлюючи загальний настрій українських робітників і селян, М. В. Фрунзе заявив: «Уряд України, а також робітничий клас і селянство всієї України можуть пишатися тим, що з їх ініціативи, з нашої волі, з нашої почину ми стали приступати до цього будівництва нової нашої державної радянської соціалістичної будови»²⁶. М. В. Фрунзе запропонував назвати нову державу Союзом Радянських Соціалістичних Республік.

На з'їзді виступив М. О. Скрипник, який від імені комуністичної фракції з'їзду палко підтримав проект уряду України про утворення СРСР. «Наша лінія і наш шлях,— говорив М. О. Скрипник,— є шлях,

²² Газ. «Звезда» (орган Катеринославського губвиконкому, губкому КП(б)У, губпрофради, держпрофсожа, Катерининської залізниці і райкому спілки металістів), 3 грудня 1922 р.

²³ Державний архів Харківської області, ф. 432, оп. 1, спр. 163, арк. 7.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 401.

²⁵ «VII Всеукраїнський съезд Советов. Стенографический отчет», Харьков, 1922, стор. 93.

²⁶ «VII Всеукраїнський съезд Советов», стор. 63.

який різко виражений під час війни, яскраво чітко визначений нашим вождем тов. Леніним в його заявах і статтях про лозунг «Право нації на самовизначення» в період імперіалістичної війни, в період боротьби за соціалістичну революцію. І на Україні цей лозунг ми провели і відстоювали найкращим, найяскравішим і очевидним способом... Наші вороги — українські націоналісти, від Петлюри до Винниченка і від Скоропадського до Василя Вишиваного, будуть трубити закордоном про те, що української самостійності уже немає, що, нібито, в тій чи іншій формі відбулося поглинення України... Ми ж, комуністи, говорячи про право національностей на самовизначення, здійснюємо насправді це самовизначення, а самостійність розуміємо, як внутрішню самостійність в міцному союзі, єдиному неподільному союзі проти ворога»²⁷. Далі М. О. Скрипник висловив впевненість, що робітничий клас і селянство всіх радянських республік створять єдину міцну союзна державу, в особі якої трудящі всього світу будуть мати єдину основу, що згуртуватиме їх для спільної боротьби з капіталом.

Делегати з'їзду палко вітали ідею утворення СРСР. Делегат від Подільської губернії Порайко у своєму виступі заявив, що губернський з'їзд Рад Подолії одногослосно вітає рішення III сесії ВУЦВК про утворення СРСР²⁸. Делегат від Харківської губернії Конотоп заявив: «VII губернський з'їзд Рад Харківщини від імені робітників і селян одногослосно приєднався до пропозиції уряду про утворення СРСР. На Україні немає жодного села, жодного підприємства, де б з великою радістю не було зустрінuto цю пропозицію, але ще з більшою радістю буде зустрінута постанова з'їзду Рад про утворення Союзу Радянських Республік». Делегат з Чернігівщини селянин Одинець, який у 1917 р. був на боці Центральної ради і виступав проти Радянської влади, говорив: «Нас довго виховували в дусі національного шовінізму, нас довго отруювали отрутою національної ворожнечі і відосблення. Але революція знищила цю отруту. Від буржуазного націоналізму робітничо-селянська Україна перейшла до свідомості єдності інтересів усіх трудящих усього світу»²⁹. Незаможник з Київщини Клименко заявив, що «незаможне селянство Київщини довго блукало в петлюрівських потемках. Але зараз воно зрозуміло, що Союз Радянських Республік — це не той «союз», який у свій час уклав у Бресті Петлюра з німецькими генералами, що Союз Радянських Республік — це не «союз» з панською Польщею і боярською Румунією. Незаможне селянство Київщини вітає утворення Союзу Радянських Республік. Воно чекає від нього зміцнення могутності тих країн, які скинули з себе ярмо капіталістів»³⁰.

VII Всеукраїнський з'їзд Рад, висловлюючи волю українського народу, під звуки «Інтернаціоналу» 13 грудня 1922 р. прийняв декларацію про утворення СРСР і звернувся до робітників і селян Російської, Білоруської, Азербайджанської, Грузинської, Вірменської радянських республік з пропозицією негайно почати оформлення вже нині фактично існуючого Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Були обрані делегати на X з'їзд Рад РРФСР, яким доручалось взяти участь у розробці і затвердженні Декларації і Договору про утворення СРСР. З'їзд надіслав В. І. Леніну вітальну телеграму, в якій говорилося: «Палко вітаючи Вас як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в не-

²⁷ «VII Всеукраїнський съезд Советов», стор. 65—67.

²⁸ Там же, стор. 68—69.

²⁹ Газ. «Коммунист», 14 грудня 1922 р.

³⁰ Там же.

далекому майбутньому бачити Вас на посту керівника загальносоюзного Радянського уряду»³¹.

Діяльність КП(б)У по вихованню трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів увінчалась повною перемогою. У редакційній статті газета «Коммунист» писала: «Одностайність і громові оплески, вигуки з місць і підвищено урочистий настрій, яким зустрів з'їзд промову доповідача тов. Фрунзе, провіщали таку ж одностайність усього з'їзду і при остаточному вирішенні питання. Саме ця одностайність з'їзду в питанні про створення нових, вищих форм державного соціалістичного будівництва і надавали засіданню особливої урочистості... Засідання було історичним не лише тому, що воно укреслило нові віхи революційного будівництва. Воно було історичним і в розумінні демонстрації величезного зростання революційної самосвідомості, проявленої робітничо-селянською Україною в цьому питанні»³².

Український народ одностайно схвалював рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад про утворення СРСР. Загальні збори робітників Промислового району Харкова, обговоривши питання про утворення СРСР, у прийнятій резолюції заявляли: «Ознайомившись з постановою повновладного господаря робітничо-селянської України — VII з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — про союзне об'єднання радянських республік, збори вітають постанову з'їзду, спрямовану проти натиску світового капіталу»³³. Безпартійна конференція Гавришівської волості, Подільської губернії, в резолюції про поточний момент записала: «Щодо постанови Всеукраїнського з'їзду про укладення союзу між усіма радянськими республіками, конференція постановляє: цілком погодитися і вітати цей союз, який дасть можливість ще тісніше згуртувати робітників і селян у боротьбі з капіталом»³⁴.

У грудні 1922 р. відбулися з'їзди Рад і в інших радянських республіках: Білоруській і Закавказькій, що схвалили ідею утворення СРСР, прийняли відповідні постанови і обрали делегатів на I Всесоюзний з'їзд Рад. 23 грудня 1922 р. відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, який одностайно схвалив ідею утворення СРСР і прийняв резолюцію про вступ до нього РРФСР.

30 грудня 1922 р. в Москві відкрився I Всесоюзний з'їзд Рад. Від України на з'їзді було 364 делегати. Відкриваючи з'їзд, найстаріший делегат П. Г. Смідович сказав: «Одностайна воля трудящих України, Азербайджану, Грузії, Вірменії і Білорусії злити відособлені радянські республіки в єдине ціле, в могутню державу — Союз Соціалістичних Радянських Республік — виражена на з'їздах Рад України, Білорусії і Закавказької федерації. Ця воля з невимовним ентузіазмом підтримана представниками трудящих РРФСР на засіданні X Всеросійського з'їзду Рад 26 грудня. Резолюцією, яка прийнята на цьому з'їзді, підтверджено, як основу Союзу, принцип рівноправності республік, добровільності входження їх в союзну державу, збереженням для кожної з них права вільного виходу з неї. Ці принципи ляжуть в основу Договору Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що пропонують делегації»³⁵.

³¹ Газ. «Коммунист», 14 грудня 1922 р.

³² Там же.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 493, арк. 27.

³⁴ «Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів», Вінниця, 1957, стор. 238.

³⁵ «I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет», М., 1923, стор. 3.

В. І. Ленін через хворобу не міг взяти участі в роботі з'їзду, проте він своїми порадами спрямовував її. В листі «До питання про національності або «автономізацію» Володимир Ілліч застерігав партію від можливості великодержавно-націоналістичного перекручення ідеї утворення СРСР при будівництві державного апарату і вимагав особливо уважно ставитись до націй, які в минулому були пригноблені, зміцнювати суверенність кожної республіки як необхідної умови братерської дружби народів. З'їзд послав вітання В. І. Леніну — почесному голові I з'їзду Рад СРСР, натхненнику і організатору Союзу РСР.

I з'їзд Рад СРСР одностайно затвердив Декларацію і Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В Декларації було викладено обставини, які настійно вимагали утворення СРСР, і проголошувалося, що утворена держава є союзом цілком рівноправних і суверенних держав, за кожною з яких зберігається право вільного виходу з складу СРСР. Водночас Декларація проголошувала, що вступ у Союз РСР відкритий усім радянським соціалістичним республікам як тим, що існують, так і тим, що виникатимуть у майбутньому. На з'їзді був обраний Центральний Виконавчий Комітет СРСР — верховний орган влади в період між з'їздами Рад — у складі 371 члена і 138 кандидатів. Сесія ЦВК, що збиралася після з'їзду, обрала Президію ЦВК з 19 членів. Від України до складу Президії ввійшли Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, Ф. Я. Кон та ін. Головами ЦВК були затверджені М. І. Калінін, Г. І. Петровський, Н. Н. Нариманов, О. Г. Червяков, які по черзі здійснювали керівництво Центральним Виконавчим Комітетом. Друга сесія ЦВК СРСР в липні 1923 р. обрала Головою Ради Народних Комісарів СРСР В. І. Леніна і затвердила народних комісарів СРСР.

Трудащі України, як і всього Радянського Союзу, палко вітали створення єдиної союзної держави. На численних мітингах, зборах, безпартійних робітничих і селянських конференціях приймалися резолюції, в яких робітники і селяни виражали впевненість, що утворення СРСР зміцнить Радянську владу, дасть змогу швидше відбудувати зруйноване народне господарство, значно посилить воєнну могутність Радянської держави, прискорить побудову соціалізму і комунізму в нашій країні. Так, 20 січня 1923 р. збори жінок-членів профспілок м. Нової Ушиці, Подільської губернії, в резолюції вказували, що вони «вітають I Всесоюзний з'їзд Рад соціалістичних Радянських республік і утворення СРСР, в якому бачать запоруку швидкої перемоги пролетаріату і початок об'єднання трудящих усіх націй в одну братерську сім'ю, яка створить могутню твердиню проти союзу міжнародної буржуазії. СРСР є гарантія швидкої відбудови і зміцнення як економічної, так і політичної могутності радянських держав»³⁶. Безпартійна конференція робітників Проскурова заявила, що вона палко схвалює постанову про утворення єдиного, міцного союзу радянських республік³⁷. Утворення СРСР схвалювали робітники і селяни Донбасу, Харківщини, Київщини, Одещини, Полтавщини, Волині, Чернігівщини, в усіх містах і селах, куди доходила радісна звістка. Це було справжнє свято робітників і селян усієї України.

Зимою і весною 1923 р. на пленумах губкомів КП(б)У в місцевих партійних організаціях, на повітових і губернських партійних конференціях, на пленумах виконкомів губернських Рад і на VII конференції КП(б)У (4—10 квітня) широко обговорювались питання державного

³⁶ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 237, оп. 1, од. зб. 50, арк. 102.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 493, арк. 33.

і національного будівництва в зв'язку з утворенням СРСР. Конференції внесли багато цінних пропозицій про будівництво союзних і республіканських органів влади, розробили конкретні заходи по відбудові народного господарства, по дальшому розвитку української соціалістичної культури, особливу увагу звернувши на необхідність посилення боротьби проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. VII конференція КП(б)У засудила великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», яку відстоював Д. З. Лебедь. Прибічники цієї теорії недооцінювали українську культуру, намагались довести, що на Україні йде боротьба між російською і українською культурою, заперечували необхідність розвитку української культури і проведення українізації всього громадсько-політичного життя. Шкідливість цієї теорії полягала в протиставленні російської культури українській, що на практиці перешкоджало зміцненню дружби народів СРСР, лило воду на млин численної буржуазно-націоналістичної еміграції, яка зчинила галас, що настав кінець усьому українському — мові, «державній самостійності» і т. п.

У зміцненні дружби між українським і російським та іншими народами СРСР велику роль відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) та IV наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей з національного питання. Вони засудили «теорію боротьби двох культур», піддали суворій критиці конфедералістські позиції Х. Раковського в питанні про утворення СРСР і розробили конкретні заходи, спрямовані на зміцнення дружби народів, ліквідацію економічної, політичної і культурної відсталості національних республік.

Утворення СРСР було початком нового етапу в розвитку економіки і культури Країни Рад у цілому і кожної радянської національної республіки, зокрема, відкрило широкі перспективи для соціалістичних перетворень, державного, господарського і культурного будівництва на Україні, консолідації і розвитку української соціалістичної нації. У братній сім'ї народів СРСР Україна знайшла надійного захисника від імперіалістичних посягань на її незалежність, гарантію свого державного суверенітету. Утворення СРСР — триумф ідей ленінізму, перемога ленінської національної політики Комуністичної партії над буржуазним націоналізмом всіх мастей. «Об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних началах в єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік, — говорить у Програмі КПРС, — їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві, братерська дружба, розквіт їх економіки і культури — найважливіший підсумок ленінської національної політики»³⁸.

Утворення СРСР показує трудящим усього світу, як потрібно розв'язувати національне питання, згуртовувати народи в єдину братерську сім'ю для побудови комуністичного суспільства. М. С. Хрущов говорив: «Радянська країна знайшла єдино правильне розв'язання національного питання. Об'єднання народів, що жили під владою царської Росії, в Союз Радянських Соціалістичних Республік сталося при строгому додержанні принципу добровільності. В умовах Радянської влади всі народності і національності дістали реальні можливості розвивати свою економіку і національну культуру, по-справжньому розкрити свої здібності. І вони досягли видатних успіхів»³⁹.

³⁸ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 14—15.

³⁹ Газ. «Радянська Україна», 3 квітня 1960 р.

У складі могутнього Радянського Союзу український народ дістав можливість перетворити в життя свої одвічні мрії про возз'єднання споконвічних українських земель — Західної України, Буковини і Закарпаття — в єдину Українську державу — складову і невід'ємну частину СРСР.

Створений під керівництвом В. І. Леніна великий Радянський Союз пройшов сорокарічний шлях суворих випробувань. Особливо суворою перевіркою життєвості і міцності соціалістичного ладу і багатонаціональної Радянської держави були роки Великої Вітчизняної війни — найтяжчої з усіх воєн, які будь-коли знала історія. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ розгромив німецько-фашистських загарбників, відстояв свою державну незалежність, врятував людство від поневолення і рабства, швидко відбудував народне господарство, підніс його на неосяжний рівень і тепер успішно будує комунізм.

В. А. ЧИРКО

СТВОРЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО СОЮЗУ УКРАЇНИ З РРФСР ТА ІНШИМИ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ

Утворення СРСР було результатом могутнього об'єднавчого руху трудящих мас радянських республік, який очолила і спрямувала по ленінському шляху Комуністична партія. Об'єднавчий рух розвивався на Україні, як і в інших республіках, у нерозривному зв'язку з боротьбою робітничого класу і трудового селянства за зміцнення Радянської влади, за відбудову зруйнованого війнами народного господарства.

У статті автор прагне показати боротьбу Комуністичної партії за утворення дипломатичного союзу Радянської України з РРФСР та іншими радянськими республіками, який був одним з найважливіших етапів на шляху до утворення СРСР.

Тісне співробітництво між Радянською Україною і Радянською Росією на дипломатичному фронті почало складатись з перших днів існування Радянської влади. Спільність інтересів Радянської України і Радянської Росії в їх внутрішньому політичному і господарському житті, необхідність об'єднання і згуртування військових зусиль для захисту соціалістичної Батьківщини від іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції визначили і шляхи здійснення їх зовнішньої політики. Комуністи і всі трудящі Радянської України розуміли, що вести активну зовнішню політику і відстояти інтереси українського народу на міжнародній арені вони можуть тільки при підтримці Радянської Росії.

Зовнішня політика уряду Радянської України була складовою частиною загальної боротьби Комуністичної партії за мир і мирне співіснування. У відповідності з ленінським декретом про мир Радянська Україна разом з Радянською Росією виступила за мир, який гарантував би їй, як і іншим народам, свободу самовизначення і виключав би іноземне втручання. Єдність поглядів і дій Радянської України і Радянської Росії яскраво проявились під час брестських переговорів. У телеграмі 16 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів РРФСР інформувала уряд Радянської України про хід мирних переговорів з ім-

періалістичною Німеччиною і пропонувала направити свою делегацію в Брест. Обговоривши питання про мир, ЦВК Рад України, вирішив надіслати у Брест-Литовськ свою делегацію, наказавши їй категорично протестувати проти спроб буржуазно-націоналістичної Центральної ради виступати від імені українського народу і діяти спільно з делегацією Ради Народних Комісарів РРФСР⁴⁰. ЦК РКП(б), уряд Радянської Росії і особисто В. І. Ленін намічали заходи по координації дій у Бресті. Перед від'їздом у Брест українську радянську делегацію прийняв В. І. Ленін і дав членам делегації необхідні настанови⁴¹.

19 січня (1 лютого) 1918 р. на засіданні Брест-Литовської конференції делегація Радянської України зробила заяву, що український народ прагне до негайного укладення миру. Але цей мир він хоче укласти разом з Російською Федеративною республікою, в братньому єднанні з її трудящими. Глибоко помиляються ті, підкреслювалось у заяві, хто думає, що тільки ланцюги царизму зв'язували Росію з Україною. Ці ланцюги розбито, але глибокий економічний і культурний зв'язок між братніми народами залишився, і цей зв'язок тепер закріплюється на основі вільної згоди. Будь-які спроби протиставити Україну Росії і на цьому протиставленні будувати справу миру ґрунтуються на хибних підвалинах і засуджені на невдачу. Хто шукає не хвилиних успіхів, а міцних мирних відносин, той повинен вести переговори про мир з усіма народами Росії⁴².

У зв'язку з відмовою делегації Четверного союзу визнати повноваження делегації Радянської України, остання зробила заяву, що Генеральний секретаріат Центральної ради ні в якому разі не може бути визнаним представником українського народу, а, отже, й вести від його імені переговори. У заяві далі підкреслювалось, що всі рішення, прийняті Генеральним секретаріатом без згоди з делегацією Радянської України, не будуть визнані українським народом і не можуть бути здійсненими⁴³. Делегація Радянської України ввійшла до складу делегації Радянської Росії і разом з нею мужньо й самовіддано відстоювала інтереси українського народу. Вона виступила на захист національних і соціальних прав населення західноукраїнських земель, заявивши, що Радянська Україна прагне до «з'єднання всіх українців, які проживають на Україні, в Галичині, Буковині та Угорщині»⁴⁴. Радянська делегація викривала підступні плани мерців з Центральної ради віддати Україну на поталу австро-німецькому імпералізму.

З відновленням Радянської влади на Україні після австро-німецької окупації Народний комісаріат іноземних справ УРСР продовжував працювати в тісному контакті з урядом Радянської Росії. III з'їзд КП(б)У в резолюції «Поточний момент і завдання партії» запевнив ЦК РКП(б) і уряд Радянської Росії, що комуністи України будуть всемірно підтримувати миролюбну зовнішню політику РРФСР. «Основна тактична лінія Комуністичної партії України,— говорилося в резолюції з'їзду,— є лінія встановлення єдності фронту УРСР з усіма

⁴⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁴¹ В. Затонський. Уривки з спогадів про українську революцію. Журн. «Літопис революції», 1929, № 4, і соціалістичного будівництва УРСР, стор. 160.

⁴² «Мирные переговоры в Брест-Литовске. Полный текст стенограммы», т. I, М., 1920, стор. 148—149.

⁴³ «Документы по истории гражданской войны в СССР», т. I, стор. 88.

⁴⁴ «Мирные переговоры в Брест-Литовске», стор. 148—149.

радянськими республіками взагалі і РРФСР особливо проти світової імперіалістичної контрреволюції»⁴⁵. Єдність тактики України і Росії була продемонстрована і у ставленні до проекту імперіалістів США і Антанти скликати конференцію на Принцевих островах для розгортання антирадянської інтервенції. Слідом за згодою уряду РРФСР (4 лютого 1919 р.) взяти участь у роботі цієї конференції уряд України заявив: «Враховуючи, що пропозиції держав Згоди, адресовані всім урядам, що утворились в межах колишньої Російської імперії, надіслати своїх делегатів для переговорів з представниками держав Згоди на Принцеві острови слід розуміти в такому смислі, що самі держави Згоди мають намір відкликати свої війська, Український Робітничо-Селянський Уряд готовий вступити в переговори, відправивши своїх делегатів»⁴⁶. Як і уряд РРФСР, Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України виражав готовність укласти договір, який забезпечив би економічні інтереси держав Згоди сумісні з інтересами Радянської України.

Народний секретаріат в іноземних справах України в ряді нот урядам Антанти протестував проти присутності на українській території союзних військ і проти насильств і грабежів, що їх вони чинили в окупованих місцевостях. Як тільки стали відомі умови угоди петлюрівської Директорії з союзним командуванням, що мала віддати Україну на поталу іноземному фінансовому капіталу, уряд Радянської України звернувся з нотою до французького уряду, в якій викрив неправомірність угоди, укладеної від імені українського народу, і заявив про свою готовність підтримувати нормальні політичні і економічні відносини з Францією та іншими державами, але при одній неодмінній умові — при суворому додержанні і поважанні державного суверенітету України⁴⁷.

В роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції уряд РРФСР захищав на міжнародній арені інтереси українського народу, допомагав йому відстояти свободу і незалежність. У липні 1919 р. уряди РРФСР і УРСР надіслали спільну ноту уряду Франції, з обуренням відзначаючи факти ганебного шантажу з боку французьких властей по відношенню до російських солдатів, які поверталися з полону⁴⁸. Вони заявили рішучий протест проти незаконних дій румунського уряду по відношенню до Бессарабії. Нагадавши про віроломне, насильницьке загарбання Бессарабії та інші злочини румунського уряду проти Радянської влади, уряди РРФСР і УРСР у ноті (1 травня 1919 р.) вказували, що вони вже не мають можливості далі чекати, коли буде покладено край насильствам і зухвалим діям румунського уряду. Не бажаючи, проте, проливати кров радянських і румунських робітників і селян, уряди Радянської Росії і Радянської України звернулись до румунського уряду з пропозицією негайно евакуювати румунські війська з території Бессарабії і дати бессарабським робітникам і селянам можливість самим визначити свою долю і повернути Росії та Україні все захоплене майно⁴⁹.

Разом з урядом РРФСР уряд Радянської України виступав з викриттям ворожих дій і експансіоністських зазіхань панської Польщі. В січні 1920 р. уряд Радянської Росії від свого імені і від імені уряду Радянської України звернувся до польського уряду з мирними про-

⁴⁵ «КП України в резолюціях...», К., 1958, стор. 40.

⁴⁶ «Документи внешней политики СССР», т. II, стор. 63.

⁴⁷ Там же, т. II, стор. 82.

⁴⁸ Там же, стор. 224.

⁴⁹ Там же, стор. 150.

позиціями, за якими намічались і значні територіальні поступки на користь Польщі⁵⁰. Та панська Польща, заохочувана урядами Антанти і США, прагнула не до миру, а до війни. У червні 1920 р. обидва уряди направили спільну ноту протесту урядам Великобританії, США, Франції та Італії проти звірств білополяків на Україні.

У вересні 1920 р. для укладення мирного договору з Польщею уряди РРФСР і УРСР створили делегацію, яка виступала від імені Радянської Росії і Радянської України і була відповідальною перед урядами обох республік. Д. З. Мануїльський, який брав участь у переговорах, у розмові з співробітниками газети «Коммунист» розповів, що представники панської Польщі, чіпляючись за так званий уряд Петлюри, спочатку не хотіли вести переговори, бо не визнавали суверенітету Радянської України, але делегація Радянської Росії примусила польських панів вести переговори не тільки з представниками РРФСР, а й з українською делегацією. Д. З. Мануїльський відзначив також той факт, що польська преса і деякі члени польської делегації із здивуванням відзначали єдність членів російсько-української делегації⁵¹.

Між Радянською Україною і Радянською Росією встановлювалась також єдина зовнішньоторговельна політика. 11 квітня 1919 р. Наркомат іноземних справ РРФСР звернувся до уряду Радянської України з пропозицією співробітництва в справі організації зовнішньої торгівлі через Чорноморські порти України. Раднарком України визнав за необхідне укласти угоду між УРСР і РРФСР з питань товарообміну і таможеної політики⁵².

Отже, уже в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції між Радянською Росією і Радянською Україною мали місце спільні дипломатичні виступи, а також встановлювалось співробітництво в питаннях зовнішньої торгівлі. Але за тих умов нормальні дипломатичні і торговельні відносини Радянських республік з капіталістичними країнами не могли здійснюватись.

Розгром іноземної воєнної інтервенції і закінчення громадянської війни відкрили нову смугу у взаємовідносинах радянських республік з капіталістичними країнами — смугу мирного співіснування соціалістичних і капіталістичних держав. Зазнавши поразки у відкритому бою з радянськими республіками, капіталістичні держави Заходу змушені були відмовитись і від економічної блокади. Вони почали поступово переходити до політики встановлення з радянськими республіками спочатку економічних, а потім і дипломатичних відносин. Та імперіалістичні хижаки не залишали своїх підступних намірів щодо країни Рад, робили нові спроби добитись відродження капіталістичних порядків у радянських республіках, на цей раз шляхом дипломатичного і економічного натиску. Імперіалісти розраховували, що радянські республіки, знеслені війною й голодом, не зможуть протистояти натискові ззовні і змушені будуть відновити капіталізм. На їх думку, торгівля з радянськими республіками повинна була зробити те, чого не зуміли зробити армії інтервентів. «...Іх воєнні дії проти нас, — говорив В. І. Ленін, — набрали форми менш воєнної, але в деяких відношеннях більш тяжкої і більш небезпечної для нас»⁵³. Перед Радянськими

⁵⁰ «Внешняя политика СССР 1917—1944 гг. Сборник документов», т. I, стор. 354.

⁵¹ Див. газ. «Коммунист», 19 жовтня 1920 р.

⁵² «Собрание узаконений и распоряжений, рабоче-крестьянского правительства Украины», 1919, ст. 459.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 140.

республіками стояло завдання, чітко сформульоване В. І. Леніним: «За раз влаштуватися так, щоб в капіталістичному оточенні існувати»⁵⁴

В нових умовах особливо важливого значення набула діяльність народних комісаріатів іноземних справ і зовнішньої торгівлі. Гостр відчувалась необхідність об'єднання дипломатичної діяльності і роботи наркоматів зовнішньої торгівлі всіх радянських республік і, на самперед, найбільших з них — РРФСР і УРСР. Ще IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) висловились за необхідність об'єднання народних комісаріатів закордонних справ, завданням яких є оборона від міжнародного імперіалізму засобами дипломатії⁵⁵. Укладений грудні 1920 р. союзний робітничо-селянський договір між Радянською Україною і Радянською Росією мав велике значення для узгодження їх зовнішньо-політичної діяльності, а також визначав ставлення договірних сторін до угод з іншими державами. Відкидаючи необгрунтовані і незаконні претензії міжнародного імперіалізму щодо націоналізованої власності іноземних капіталістів і боргів по займах царського і Тимчасового урядів, союзний робітничо-селянський договір проголосив, що Радянська Україна вільна від будь-яких зобов'язань, зв'язаних з фактом колишньої належності території України до колишньої Російської імперії⁵⁶.

Спираючись на енергічну підтримку РРФСР, уряд Радянської України домігся укладення ряду договорів і угод з іноземними державами. У лютому 1921 р. було укладено договір між Українською РСІ і Литовською республікою, за яким обидві країни визнали «одна одну самостійними, незалежними і суверенними державами»⁵⁷ і проголосили негайне встановлення дипломатичних та консульських відносин між собою. Аналогічні договори було укладено між УРСР та Латвією і Естонією⁵⁸. В Чехословаччину були направлені репатріаційна і торговельна місії. Такі ж місії були прийняті в УРСР. У квітні 1921 р. були підписані угоди УРСР з Німеччиною, Угорщиною і Австрією про обмін військовополоненими. Уряди Радянської Росії і Радянської України вживали заходів до врегулювання взаємовідносин з Румунією.

Велике значення для зміцнення міжнародного становища Радянської України мало врегулювання її відносин з Туреччиною. В листопаді 1921 р. було прийнято рішення направити до Туреччини надзвичайне посольство на чолі з заступником голови Раднаркому України і командуючим військами України і Криму М. В. Фрунзе. В результаті проведених цим посольством переговорів з турецьким урядом 21 січня 1922 р. було укладено договір про дружбу і братерство між УРСР і Туреччиною. Українсько-турецький договір, аналогічний з укладеним ще в березні 1921 р. в Москві Російсько-Турецьким договором, був заключним етапом у встановленні договірних відносин з Туреччиною, яка боролася за свою національну незалежність і державний суверенітет.

Тісний взаємозв'язок і взаємодія Народного комісаріату закордонних справ УРСР і Народного комісаріату закордонних справ РРФСР, а також налагодження відносин між УРСР і іноземними державами, що мали свої представництва в РРФСР, підтримувались через повноважне представництво УРСР в Москві.

Велику увагу приділяли ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У питанню вста-

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 279.

⁵⁵ «КП України в резолюціях...», 1958, стор. 48.

⁵⁷ «Международная политика новейшего времени», стор. 64—65.

⁵⁸ Там же.

новлення єдиного зовнішньо-торговельного фронту Радянської України і Радянської Росії. Це пояснюється, насамперед, тим, що в умовах розрухи народного господарства шляхом зовнішньої торгівлі можна було одержати необхідні для відбудови народного господарства товари. Водночас єдиним зовнішньоторговельним фронтом легше було розстріти плани імперіалістів нав'язати радянським республікам невідгідні і нерівноправні договори. «Нам потрібні справжні торговельні стосунки, а не тільки дипломатичні перемоги»⁵⁹, — вказував тоді В. І. Ленін. Укладений у грудні 1920 р. союзний робітничо-селянський договір між УРСР і РРФСР передбачав об'єднання народних комісаріатів зовнішньої торгівлі. На початку 1921 р. ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР порушили перед ЦК РКП(б) і Раднаркомом РРФСР питання про необхідність дальшої конкретизації і уточнення взаємовідносин між цими наркоматами. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У (8 лютого 1921 р.) відзначалось: «Визнати необхідним конкретизувати в рамках існуючих положень питання про взаємовідносини між НКЗТ та його уповноваженим на Україні в розумінні розширення права ініціативи уповноваженого»⁶⁰. Питання про взаємовідносини між наркоматами зовнішньої торгівлі УРСР і РРФСР спеціально обговорювалось на пленарному засіданні ЦК РКП(б) 16 березня 1921 р. за участю В. І. Леніна. ЦК РКП(б) створив комісію, якій доручив найближчим часом скласти і подати на затвердження Політбюро ЦК РКП(б) положення про представництво України в наркомзовнішторзі РРФСР чи про іншу відповідну форму захисту інтересів України в комісаріаті зовнішньої торгівлі РРФСР⁶¹. Після затвердження Політбюро ЦК РКП(б) і схвалення Політбюро ЦК КП(б)У матеріали комісії були передані Раднаркому РРФСР для виконання.

Виконуючи директиви ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР 22 березня 1921 р. постановив: а) доручити наркоматам РРФСР в двотижневий строк виділити із своїх заявок частину, що відноситься до України; б) доручити НКЗТ заявку України виконати і закуплене направити в розпорядження українських наркоматів через уповноваженого НКЗТ; в) ввести в Раду зовнішньої торгівлі представника України з правом ухвального голосу в питаннях українського імпортно-експортного плану; г) доручити Раді зовнішньої торгівлі при НКЗТ спільно з українським урядом скласти самостійний імпортно-експортний план для здійснення товарообміну на селі і негайно подати його на затвердження Раднаркомом РРФСР⁶².

18 липня 1921 р. Раднарком РРФСР за згодою з Раднаркомом УРСР видав «Положення про уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі на Україні та його органах». У «Положенні» вказувалось, що уповноважений Наркомзовнішторгу РРФСР на Україні впроваджується для здійснення на території України всіх заходів загальнофедеративної економічної політики народного комісаріату зовнішньої торгівлі РРФСР і, зокрема, імпортно-експортного плану, а також для визначення потреб народного господарства України в закордонному товарообміні і вжиття всіх необхідних заходів для своєчасного їх задоволення. Уповноважений призначався за попередньою угодою НКЗТ РРФСР з Раднаркомом України і затверджувався ВУЦВКом.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 152.

⁶⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 145, од. зб. 12, арк. 21.

⁶¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 62, арк. 1.

⁶² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 414, арк. 77.

Він користувався правом наркома і йому підпорядковувались усі органи Народного Комісаріату України⁶³.

20 липня 1921 р. представники наркоматів зовнішньої торгівлі України і Росії виробили керівні принципи для погодженої роботи закордонних представництв наркомзовнішторгів обох республік. У зв'язку з відсутністю торгових угод між Україною і Західною Європою, було визнано необхідним, щоб такі торгові угоди і договори та інші домовленості укладалися від імені і за підписом органів РРФСР. В тих же країнах, де РРФСР не мала офіційних торгових угод, а Україна мала їх, угоди для РРФСР провадились через торговельні представництва УРСР⁶⁴. З допомогою апарату Наркомзовнішторгу РРФСР, уповноважений якого входив до складу Раднаркому УРСР, а також через своїх представників у закордонних місіях РРФСР Радянська Україна використовувала договори з іноземними державами, які укладала РРФСР для захисту своїх інтересів закордоном. Для розвитку зовнішньоторговельних операцій уряд Радянської Росії виділяв Україні значні грошові суми. Так, у червні 1921 р. Рада Праці і Оборони РРФСР за підписом В. І. Леніна ухвалила асигнувати 10 млн. крб. золотом для товарообмінних операцій Наркомпроду РРФСР закордоном⁶⁵. 500 тис. крб. золотом для тих же потреб було асигновано Наркомосу України⁶⁶. У грудні 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У звернулось до ЦК РКП(б) з проханням додатково відпустити для Українського зовнішторгу 3 млн. крб. золотом для експортного оборотного фонду⁶⁷. Завдяки допомозі Радянської Росії Україна могла розвивати свою зовнішню торгівлю.

Отже, на початок 1922 р. Радянська Україна мала багатосторонні зв'язки і відповідно широко поставлену дипломатичну службу, а також договірні відносини з більшістю держав Східної, Центральної і з рядом держав Західної Європи. Її торговельні представництва і місії працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцігу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі.

Новий період у міжнародних відносинах усіх радянських республік, у тому числі і Радянської України, відкрила Генуезька конференція. Скориставшись з голоду, який охопив багато губерній нашої країни, і пов'язаних з ним тяжких страждань, імперіалістичні хижаки в кінці 1921 — на початку 1922 р. зробили нову спробу організувати наступ на Країну Рад. Міжнародна буржуазія намагалась примусити радянські республіки сплатити довоєнні і воєнні борги царського і Тимчасового урядів, повернути колишнім іноземним власникам націоналізовані Радянським урядом підприємства і, отже, позбавити радянські республіки завоювань соціалістичної революції. З цією метою було вирішено скликати міжнародну конференцію в Генуї, запросивши на неї Радянську Росію. Щоб надати більшої ваги політичному і економічному натискові, який мав на меті ліквідувати Радянську владу, за вказівкою правлячих кіл США готувався новий збройний напад на радянські республіки. Як основну воєнну силу імперіалісти США і Антанті мали на меті використати російську та українську білогвардійщину. В Румунії і Польщі концентрувались недобитки банд Петлюри, Махна, Тютюнника, Врангеля та ін. На кошти США, Франції, Польщі, Італії, Австрії та інших імперіалістичних держав контрреволюціонери зібрали 50-тисячну армію, озброїли її і об'єднали під загальним командуванням Врангеля

⁶³ «Собрание Узаконений РСФСР», 1921, ст. 334.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, од. зб. 12, арк. 229.

⁶⁵ Там же, арк. 199.

⁶⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПКР, ф. 19, оп. 1, од. зб. 439, арк. 106.

⁶⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 12, арк. 240.

В лютому 1922 р. у Відні відбувся так званий «Всеукраїнський конгрес», на якому зібралася вся згряя української і російської білої еміграції, починаючи з монархістів і кінчаючи представниками контрреволюційних партій есерів, меншовиків і буржуазних націоналістів. «Конгрес» ставив своєю метою об'єднати українську і російську контрреволюцію для боротьби з Радянською владою. На цьому «конгресі» було розроблено план, яким напад на нашу країну намічалось здійснити навесні 1922 р., тобто він мав співпасти з початком Генуезької конференції. Підтримані імперіалістами США і країн Антанти, українські та російські білоемігранти домовились на «конгресі» протестувати проти участі у Генуезькій конференції Радянської України і добивались визнання самозванного «уряду» Петлюри єдиним представником українського народу. Цим самим вороги радянської влади хотіли ізолювати в Генуї Радянську Росію, протиставити їй ворожий табір викинутих з нашої країни контрреволюційних «урядів»⁶⁸.

У момент найбільшого загострення антирадянської кампанії уряд РРФСР опублікував 28 жовтня 1921 р. ноту урядам Англії, Франції, Італії, Японії і США, в якій говорилось про готовність Радянського уряду визнати на певних умовах борги царського уряду. Радянський уряд вказував, що народ не повинен оплачувати вартість ланцюгів, які він розбив, але, бажаючи миру, Радянський уряд готовий поступитись і визнати борги, якщо будуть надані пільги і буде укладений загальний мир з Радянською Росією. Це послаблювало інтервенціоністський табір і посилювало позиції тих кіл на Заході, які орієнтувались на торгівлю з Радянськими республіками.

В тяжкий період зими і весни 1922 р. Комуністична партія, В. І. Ленін закликали народи нашої країни ще тісніше згуртувати свої ряди, відвищити пильність щодо капіталістичного оточення. 12 січня 1922 р. у перодовій газеті «Правда» говорилось: «Республіка повинна стояти у всеозброєнні всіх своїх сил, засобів і духовної могутності під час переговорів. Нехай пани Ллойд-Джорджі і Клемансо знають, що ми — не переможена країна, з якою можна говорити про умови її колоніального існування, а країна, що виграла війну і здатна відстояти своє існування від усляких замахів на її незалежність і матеріальне існування». В умовах складної міжнародної обстановки, що створилась у період Генуезької конференції, об'єднаному таборі всіх імперіалістичних і контрреволюційних сил необхідно було протиставити єдиний дипломатичний фронт радянських республік, без якого не можна було вистояти проти натиску імперіалістичних держав. 16 січня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) запропонувало скликати конференцію представників ЦВК незалежних радянських республік для обговорення питання про єдине представництво на Генуезькій конференції⁶⁹.

Питання про участь у Генуезькій конференції і створення єдиної радянської делегації обговорювалось 23 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. У рішенні говорилось: «Вважати безумовно необхідним єдиний дипломатичний фронт Радянської Федерації... у формі єдиної делегації, що представляє всі радянські республіки»⁷⁰. Це ж питання обговорювалось також на губернських і повітових партійних конференціях, які тоді повсюдно проходили на Україні. Конференції вітали створення єдиного дипломатичного фронту всіх радянських республік і пред'явлення міжнародній буржуазії свого зустрічного рахунку за збитки, яких вона завдала українському народові в період інтервенції.

⁶⁸ Газ. «Правда», 3 березня 1922 р.

⁶⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2479, арк. 45.

⁷⁰ Там же, ф. 17, оп. 4, од. зб. 1089, арк. 17.

На VI Миколаївській губернській партійній конференції (березень 1922 р.), виступаючи з доповіддю про міжнародне становище радянських республік в зв'язку з запрошенням на конференцію в Генуї, М. В. Фрунзе говорив, що американська і англійська буржуазія, поставивши своїм завданням встановити світове панування, «робить спробу перегляду всіх попередніх політичних і економічних договорів». «Ми маємо відомості про те,— говорив далі Михайло Васильович,— що на Чорному морі з'явилось кілька суден врангелівського флоту. Військові судна білих знаходяться також у Бургасі, а за деякими даними і у Варні. В Північній Болгарії знаходиться колишній корпус Кутепова... Ці загоны не відчувають потреби і за деякими даними можна зробити висновок, що їх субсидує Америка»⁷¹. У схваленій конференцією резолюції вказувалося на необхідність проведення широкої роз'яснювальної роботи серед робітників і селян, в частинах Червоної Армії і Флоту про посилення пильності⁷². Резолюції про необхідність протиставити об'єднаному фронту міжнародної буржуазії єдиний дипломатичний фронт радянських республік ухвалили також Донецька, Чернігівська та інші губернські і повітові партійні конференції. На мітингах і зборах робітників і селян, у лекціях і доповідях, через пресу комуністи України роз'яснювали українському народові серйозну небезпеку, що нависла над нашою країною. 12 березня 1922 р., виступаючи на об'єднаному засіданні Харківської міської Ради з доповіддю про міжнародне становище, М. В. Фрунзе заявив, що міжнародна буржуазія і, насамперед, американські імперіалістичні хижачи не гребують ніякими засобами, щоб ослабити Радянську владу. Під виглядом допомоги голодуючим вони засилали в нашу країну петлюрівські та інші білогвардійські банди, створювали шпигунські організації. «Американці, — говорив М. В. Фрунзе,— однією рукою «годуєть» голодних, другою — підтримують Врангеля зброєю і грішми»⁷³.

Розуміючи серйозну небезпеку, що нависла над нашою країною з боку міжнародного імперіалізму, трудящі України на багатолюдних мітингах і зборах приймали резолюції, в яких підтримували зайняту Комуністичною партією і Радянським урядом лінію в питанні Генуезької конференції. «Ми цілком підтримуємо мирну політику Радвлади,— говорилось в резолюції з'їзду Рад Таращанського повіту, Київської губернії.— Ми хочемо миру, але будь-яку спробу повалення Радянської влади зустрінемо спільною збройною відсіччю»⁷⁴. Газета «Вісті» (орган Київського губвиконкому) присвятила запрошенню Радянського уряду на Генуезьку конференцію передову «Командувати нами не дозволимо!». Від імені трудящих Київської губернії газета заявляла: «Нехай вони не сподіваються, що їм удасться нас приспати — цього не буде. Робітники і селяни кров'ю своєю здобули собі право стати господарями на своїй землі. Союз цих республік, як і союз робітника і селянина, зараз міцніший, ніж будь-коли»⁷⁵. На адресу радянської делегації, виділеної для участі в Генуезькій конференції, надходили численні листи, в яких робітники й селяни України наказували своїм делегатам відстоювати незалежність радянських республік і уповноважували пред'явити рахунок капіталістичним державам за шкоду, завдану Україні інтервенцією.

В лютому 1922 р. Раднарком УРСР створив комісію для виявлення

⁷¹ ПА ІІП КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 129, арк. 5.

⁷² Там же, арк. 57.

⁷³ Газ. «Вісті ВУЦВК», 14 березня 1922 р.

⁷⁴ Київський обласний державний архів, ф. 111, оп. 2, спр. 111, арк. 2.

⁷⁵ Газ. «Вісті Київського губернського виконкому Рад», 31 січня 1922 р.

збитків, завданих українському народові іноземною військовою інтервенцією⁷⁶. Такі ж комісії створювались при губернських та повітових виконкомках Рад. За далеко не повними даними, загальна сума збитків, завданих Україні, становила 9 млрд. золотих карбованців у довоєнній валюті. 12 квітня 1922 р. в газеті «Известия ВЦИК» був опублікований «Рахунок України». Перелічуючи величезну матеріальну шкоду і жертви, яких зазнала Україна від іноземної інтервенції і розбійницьких дій білогвардійських банд, «Известия» писала, що на Генузькій конференції Радянська Україна дістане можливість «перед лицем міжнародного пролетаріату показати свої зяючі рани, свої руїни, свої поля, зриті окопами, де гинули наші найкращі сили, буквально зубами відстоюючи суверенність молодій республіки». В розділі, де говорилося про руйнування і жертви Правобережної України, газета писала: «Не грошовий рахунок пред'явить Правобережна Україна до «дияволів у людському образі», а кривавий рахунок згвалтованих жінок, убитих і розтерзаних стариків і дітей, живцем спалених, живцем закопаних, закатованих лютьми муками мирних людей. Це буде рахунок до «великої європейської цивілізації», до всього «культурного» капіталістичного світу... Нехай оскаженіла світова контрреволюція в числі пред'явлених до неї векселів одержить і цей страшний, потрясаючий вексель»⁷⁷.

Найважливішим політичним актом у період підготовки до Генузької конференції була передача незалежними радянськими республіками справи захисту своїх інтересів на цій конференції урядові РРФСР. У телеграмі ЦВК України, надісланій 20 лютого 1922 р. повноважному представникові УРСР при Радянському уряді РРФСР, говорилося: «Уповноважуємо Вас підписати від імені ВУЦВК спільно з представниками інших радянських республік і ДСР (Далекосхідна Республіка.— В. Ч.) протокол, який доручає делегації РРФСР представляти і захищати на Генузькій конференції інтереси України, укладати й підписувати від імені України акти, що можуть бути вироблені на цій конференції, і різного роду прямо чи посередньо зв'язані з цією конференцією міжнародні договори і угоди з окремими державами як представленими на конференції, так і не представленими»⁷⁸.

22 лютого 1922 г. на нараді в Москві повноважні представники від України, Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Бухари, Хорезму і Далекосхідної Республіки підписали протокол, за яким усі національні республіки давали РРФСР право захищати їх інтереси у Генуї і доручали їй укладати й підписувати від їх імені всі акти, що можуть бути вироблені на конференції. Виступаючи на цій нараді, голова ЦВК РРФСР М. І. Калінін зробив заяву про те, що він «з задоволенням приймає від імені Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки закріплене в данному протоколі доручення від Союзних і Братніх Республік, яке цілком відповідає інтересам і видам Російської республіки». М. І. Калінін запевнив повноважних представників республік, що «уряд Російської Республіки вживе всіх заходів до того, щоб інтереси всіх зв'язаних з нею нерозривними братерськими і союзними зв'язками Держав були належним чином захищені на конференції. Він буде пильно стежити за тим, щоб делегація, уповноважена урядом Російської Республіки представляти Росію та її Союзників на Загальноєвропейській Конференції, стійко захищала їх інтереси»⁷⁹.

⁷⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 373, арк. 192.

⁷⁷ Газ. «Известия ВЦИК», 12 квітня 1922 р.

⁷⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 97, арк. 85—86.

⁷⁹ «Первая Конституция СССР. Сборник документов», стор. 272.

Створення єдиної радянської делегації, якій передали свої мандати всі радянські республіки, відіграло винятково важливу роль у справі захисту незалежних радянських республік перед лицем об'єднаних сил міжнародного імперіалізму. Міжнародна конференція в Генуї була цілковитою дипломатичною перемогою Радянської країни. Тверда позиція, зайнята радянською делегацією, показала імперіалістичним агресорам, що їм не вдасться закабалити радянські республіки шляхом дипломатичного натиску, як не вдалося добитись цього і шляхом воєнної інтервенції.

Спираючись на єдиний дипломатичний фронт радянських республік, радянська делегація відбила всі атаки імперіалістичних держав і на Гаагській конференції (червень -- липень 1922 р.) примусила імперіалістів США і Антанти рахуватися із зростаючою силою радянських республік. Радянська дипломатія, натхненна В. І. Леніним, добилася розколу єдиного фронту капіталістичних держав, уклавши з Німеччиною договір в Раппало (16 квітня 1922 р.). Перемогу зовнішньої політики радянських республік на Генуезькій і Гаагській конференціях палко вітали трудящі всієї Радянської країни. Одностайно її схвалили і трудящі України.

Після Генуї міжнародне становище країни Рад продовжувало зміцнюватись. Капіталістичні держави одна за одною почали відновлювати з нашою країною дипломатичні відносини. Утворення дипломатичного союзу ще більше посилює зв'язок між радянськими республіками, ще більше згуртувало їх навколо РРФСР. Завдання дальшого зміцнення оборони країни, ліквідації господарської розрухи, успішної побудови соціалізму, всебічного розвитку всіх народів нашої Батьківщини настійно вимагали об'єднання Радянських республік в єдиному державному союзі.

Об'єднання Радянських республік в одну союзну державу, що відбулося в грудні 1922 р., знаменувало собою вищий етап розвитку форм співробітництва народів нашої країни. Воно забезпечило умови для небаченого в історії людства економічного, політичного і культурного розквіту всієї Радянської країни і кожної Радянської республіки зокрема для перетворення раніше відсталих і пригноблених народів у передові соціалістичні нації. Кожна Радянська республіка у своєму розвитку стала опиратися на всю могутність єдиної союзної соціалістичної держави.

Утворення СРСР посилює значення союзних республік перед усім буржуазним світом. Радянський Союз створив усі умови для розвитку державності, економіки і культури українського народу. Тільки в радянських умовах український народ здійснив свою віковічну мрію про возз'єднання всіх своїх земель. У дружній сім'ї народів СРСР Радянська Україна за винятково короткий історичний період перетворилася в республіку потужної індустрії, великого соціалістичного сільського господарства, передової соціалістичної культури. Українська РСР вийшла на арену активного міжнародного життя. Тісно згуртовані навколо ленінського Центрального Комітету Комуністичної партії і Радянського уряду, радянські народи в братерському нерушимому союзі впевнено йдуть уперед, до комунізму.

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. М. МОТОРНЮК

ШКОЛИ-ІНТЕРНАТИ НА УКРАЇНІ

(1958—1961 рр.)

Визначаючи завдання в галузі народної освіти, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу особливо наголосила на значенні суспільного виховання дітей, підкресливши важливу роль у цьому шкіл-інтернатів. «Розвиток сітки дошкільних закладів і шкіл-інтернатів різних типів,— говорить в Програмі,— забезпечить повне задоволення потреб трудящих в суспільному вихованні дітей дошкільного і шкільного віку за бажанням батьків»¹.

Відомо, що рішення про створення шкіл-інтернатів прийнято з ініціативи М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Виступаючи на з'їзді, М. С. Хрущов підкреслив, що у розв'язанні завдань комуністичного виховання молоді з кожним роком дедалі більш зростатиме роль соціалістичної держави, громадськості, особливо в умовах успішного просування нашої країни до комунізму. Ухвалюючи у 1956 р. на основі директив XX з'їзду КПРС постанову про створення шкіл-інтернатів, Комуністична партія і Радянський уряд виходили з об'єктивних умов комуністичного будівництва в СРСР та настанов класиків марксизму-ленінізму про зростання ролі суспільства у вихованні підростаючого покоління. Постанова передбачала створення шкіл у місцевостях, які найкраще відповідають вимогам навчання, виховання і фізичного загартування учнів, забезпечення належної матеріально-навчальної бази і комплектування шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами. Організація шкіл-інтернатів у нашій країні означала дальший розвиток комуністичної системи освіти і виховання, в якій вирішальна роль належить соціалістичній державі і суспільству.

Здійснюючи рішення XX з'їзду КПРС по народній освіті, Центральний Комітет КП України у травні 1956 р. провів республіканську нараду завідуючих відділами шкіл обкомів партії і завідуючих обласними відділами народної освіти. На цій нараді було заслухано інформації з місць і обговорено проект «Положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР». Згодом, 29 червня 1956 р., ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову про організацію шкіл-інтернатів в Українській РСР, якою було передбачено відкрити в 1956/57 навчальному році 50 шкіл-інтернатів. У місцевостях, де створювалися школи-інтернати, це питання обговорювалося на засіданнях бюро обкомів, міськкомів та райкомів КП України. Для розміщення навчальних корпусів та гуртожитків шкіл-інтернатів виділялися

---

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 108.

найкращі приміщення, обладнання, підбиралися досвідчені вчителі та вихователі, проводилася роз'яснювальна робота серед батьків про завдання і зміст діяльності шкіл, порядок їх комплектування тощо.

Школи-інтернати відразу набули великої популярності. Так, до Київської школи-інтернату № 2 на 210 місць було подано близько 800 заяв, до школи № 3 — 780 заяв. Усього по республіці надійшло 30 872 заяви про зарахування дітей у школи-інтернати на 10 тис. місць². Зважаючи на це, Центральний Комітет КП України та Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову про заходи по дальшому розвитку сітки шкіл-інтернатів в Українській РСР (22 жовтня 1956 р.), яка передбачала значне збільшення кількості шкіл-інтернатів, зміцнення навчально-матеріальної бази, комплектування шкіл висококваліфікованими керівними кадрами, вчителями та вихователями. Обкоми, міськкоми та райкоми КП України обговорили цю постанову на своїх засіданнях і розробили конкретні перспективні плани розгортання сітки шкіл у містах і районах. У листопаді 1956 р. Київський обком КП України та виконком обласної ради депутатів трудящих прийняли постанову про розширення сітки шкіл-інтернатів у 1956—1960 рр. Передбачалось охопити навчанням у школах-інтернатах: у 1956 р.— 360 дітей, у 1957 р.— 1 260, у 1958 р.— 3 210, у 1959 р.— 6 600, у 1960 р.— 8 100 дітей. Уже з 1 вересня 1957 р. мали відкритись нові школи-інтернати у містах Ірпіні, Фастові, Ржищеві та Кагарлику, гуртожитки в Білоцерківській та Переяслав-Хмельницькій школах-інтернатах³. Тоді ж питання про розширення сітки шкіл у м. Києві розглянули на спільному засіданні Київський міськком КП України та виконком міської Ради депутатів трудящих. Було розроблено заходи про відкриття у мальовничих місцевостях міста — Пуші-Водиці, Голосієво і Святошино — в 1956/57 навчальному році трьох нових шкіл-інтернатів⁴. У 1957 р. міськком КП України та виконком міської Ради депутатів трудящих ухвалили відкрити додатково ще три школи-інтернати і значно розширити існуючі з тим, щоб у 1957/58 навчальному році вони охопили навчанням 1 720 дітей⁵.

Донецький та Луганський обкоми КП України разом з Міністерством вугільної промисловості Української РСР та Міністерством будівництва підприємств вугільної промисловості Української РСР розробили перспективний план організації шкіл-інтернатів для дітей шахтарів і шахтобудівників на 1957—1960 рр. за рахунок коштів цих міністерств. Передбачалось створити в Донецькій області 71 школу-інтернат на 28 990 учнівських місць, у Луганській області — 20 шкіл-інтернатів на 11 250 учнівських місць⁶.

З метою успішного розв'язання завдань по розширенню сітки шкіл-інтернатів та організації їх роботи партійні організації України залучили до цієї важливої справи підприємства, будівельні організації, колгоспи, радгоспи, а також широку громадськість. Насамперед, увага була зосереджена на створенні відповідної навчально-матеріальної бази шкіл. На початку 1957 р. ЦК КП України прийняв рішення, яким зобов'язав обкоми, райкоми, первинні партійні організації та місцеві радянські органи невідкладно вирішувати питання про зміцнення матеріальної бази шкіл-інтернатів. Уже в 1956/57 навчальному році були

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 222, од. зб. 16, арк. 29.

³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 10, од. зб. 130, арк. 13—14.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 336, арк. 62.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 32, арк. 20—22.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 336, арк. 85.

виділені приміщення, що найбільш відповідали вимогам таких шкіл, створено 127 нових кабінетів, 88 майстерень, обладнано гуртожитки, харчоблоки. Майже всі школи забезпечено земельними ділянками площею не менш 5 га.

З метою подання дійової допомоги школам-інтернатам у створенні і зміцненні матеріально-навчальної бази рішенням бюро Київського міськкому КП України було закріплено за ними 12 підприємств та будівельних організацій, серед них заводи: «Ленінська кузня», «Головпродмаш», «Київприлад», ім. Ватутіна, трест «Південзахідтрансбуд» та ін. Значну роботу по створенню навчально-матеріальної бази шкіл-інтернатів проведено також у Полтавській, Вінницькій, Станіславській та інших областях. Якщо в 1957/58 навчальному році в школах-інтернатах України було 188 навчальних кабінетів, то вже на початку наступного навчального року — 240, кількість навчально-виробничих майстерень зростає з 214 до 277. У 78 школах-інтернатах були створені навчально-дослідні господарства загальною площею 1509 га⁷.

Важливу увагу приділяли партійні організації комплектуванню шкіл-інтернатів досвідченими кадрами вчителів і вихователів. Як правило, на роботу в школи-інтернати направлялись педагоги, які мали вищу або незакінчену вищу спеціальну освіту, великий досвід викладацької роботи, вмілі вихователі. Уже в 1956/57 навчальному році в школах-інтернатах України працювало 1309 учителів і вихователів, з яких 854 — мали вищу, 182 — незакінчену вищу та 273 — середню освіту. У 835 учителів педагогічний стаж становив більше п'яти років. Значна кількість учителів і вихователів були членами і кандидатами в члени КПРС⁸.

Партійні організації та органи народної освіти, враховуючи те, що навчально-виховний процес у школах-інтернатах справа — нова, подбали про підвищення майстерності керівників та педагогічних кадрів шкіл-інтернатів. Центральний інститут підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти провів короткотермінові семінари для всіх директорів, завучів, вихователів, старших піонервожатих і вчителів шкіл-інтернатів. На цих семінарах обговорювалися питання організаційного характеру і навчально-виховної роботи. Водночас в кращих дитячих будинках, Суворовському училищі і в школах-інтернатах м. Києва були проведені практикуми, що дало змогу працівникам шкіл-інтернатів конкретніше і глибше зрозуміти специфіку нової роботи⁹.

Сітка шкіл-інтернатів в Українській РСР, як і по всій країні, швидко зростала. В 1957/58 навчальному році налічувалось уже 80 шкіл-інтернатів, в яких навчалось 18 943 учні¹⁰, а у вересні 1958 р. — 89 шкіл-інтернатів, в яких навчалися і виховувалися 23 372 учні. Переважна більшість шкіл-інтернатів зарекомендували себе як зразкові навчальні заклади, дістали широке визнання серед трудящих. Про це свідчать такі дані: якщо в 1957 р. було подано 27 477 заяв про прийняття дітей до шкіл-інтернатів, то в 1959 р. — більше 72 тис.¹¹ Багато шкіл-інтернатів добились високої успішності учнів. Наприклад, Львівська школа-інтернат № 2 та Острозька школа-інтернат на кінець

⁷ Архів Міністерства народної освіти Української РСР (далі — Архів МО УРСР). Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1958/59 навчальний рік, арк. 46.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 32, арк. 292.

⁹ Там же.

¹⁰ Архів МО УРСР. Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1957/58 навчальний рік, арк. 75.

¹¹ Архів МО УРСР. Довідка про стан і заходи дальшого поліпшення навчально-виховної роботи та професійної підготовки учнів шкіл-інтернатів Української РСР (29 грудня 1960 р.), арк. 2.

1956/57 навчального року мали 100% успішність, Ананьївська школа-інтернат — 98,5%, Артемівська, Велико-Сорочинська, Добровеличківська та інші — 97%¹². Добрих результатів у навчально-виховній роботі досягли Харківська школа-інтернат № 4, Мар'їнська, Донецької області, Миколаївська школа-інтернат № 1 та ін. Партійні організації узагальнили досвід їх роботи¹³.

Проте діяльність шкіл-інтернатів України не була позбавлена істотних недоліків. За станом на 1 березня 1957 р. 17 шкіл не мали майстерень по металу, 9 — по дереву, 8 — швейних. Існуючі майстерні в ряді місць не відповідали вимогам. З 44 шкіл-інтернатів України в 17 не було хімічних і в 16 — біологічних кабінетів, а кабінет машинознавства мала лише одна Мар'їнська школа-інтернат¹⁴. У 1958 р. народногосподарський план по контингентах учнів у школах-інтернатах недовиконано. Замість 30 тис. учнів навчалось 23 тис. Спостерігалися випадки, коли додатковий прийом до шкіл-інтернатів проводився за рахунок погіршення житлових умов вихованців¹⁵. У ряді шкіл-інтернатів мав місце значний відсів учнів. Протягом 1956/57 навчального року школи-інтернати залишило 1 200 учнів¹⁶. Ці недоліки негативно позначилися на організації всього навчально-виховного процесу. Так, у другій чверті 1956/57 навчального року кількість невстигаючих учнів у школах-інтернатах становила майже 12%¹⁷. Партійні організації України посилили увагу до роботи шкіл-інтернатів, що сприяло значному піднесенню навчально-виховного процесу в цих школах.

Перші три роки роботи шкіл-інтернатів переконливо показали життєвість і незаперечні переваги навчальних закладів нового типу. Практика довела, що висунута Комуністичною партією нова форма організації навчання і виховання найбільше відповідає завданню підвищення ролі суспільства і держави у вихованні підростаючого покоління в умовах комуністичного будівництва. Підсумки досвіду, набутого партійними організаціями і державними органами у створенні і налагодженні діяльності шкіл-інтернатів, було підбито на XXI з'їзді КПРС. Було високо оцінено роль шкіл-інтернатів у комуністичному вихованні, накреслено далі шляхи їх розвитку. З'їзд націлив партійні організації на далі, значне розширення їх сітки і докорінне поліпшення навчально-виховної роботи. На XXI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу М. С. Хрущов вказував, що «треба підвищити роль держави і суспільства у вихованні дітей, посилити допомогу сім'ї з боку держави і суспільства. З цією метою мається на увазі широко розгорнути будівництво шкіл-інтернатів, дитячих ясел, садків. Чисельність учнів у школах-інтернатах становитиме в 1965 році не менше як 2 мільйони 500 тисяч чоловік... У майбутньому мається на увазі надати можливість для виховання всіх дітей у школах-інтернатах, що сприятиме успішному розв'язанню завдання комуністичного виховання підростаючого покоління і залучення нових мільйонів жінок до лав активних будівників комуністичного суспільства»¹⁸.

На основі рішень XXI з'їзду КПРС партійні організації та радянські органи України розгорнули велику роботу по створенню нових і

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 37, арк. 293.

¹³ «З досвіду роботи шкіл-інтернатів», К., 1957.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 681, арк. 85—88.

¹⁵ Поточний архів ЦК КП України. Відділ шкіл. Доповідна записка відділу про роботу шкіл-інтернатів Української РСР (23 квітня 1959 р.), арк. 2.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 32, арк. 295.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 681, арк. 85.

¹⁸ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 62.

поліпшенню діяльності існуючих шкіл-інтернатів. Важливу роль у дальшому значному розширенні сітки шкіл-інтернатів відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по розвитку шкіл-інтернатів у 1959—1965 рр. (19 травня 1959 р.). У постанові відзначалось, що школи-інтернати за короткий строк існування дістали широке визнання трудящих нашої країни і показали на практиці, що вони є вдаюю формою виховання і навчання дітей в умовах будівництва комуністичного суспільства. В Українській РСР, як і в усіх інших радянських республіках, школи-інтернати створювались за зразком загальноосвітніх середніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням, як це і було передбачено Законом про школу. У червні 1959 р. Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959—1965 рр. У цій постанові вказувалось на деякі недоліки в організації шкіл-інтернатів на місцях, на те, що в багатьох школах-інтернатах навчально-матеріальна база ще не відповідає сучасним вимогам та ін. ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР накреслили конкретні заходи по значному розширенню сітки шкіл-інтернатів на Україні. За семиріччя кількість шкіл-інтернатів мала збільшитись у 17,5 раза. Планувалося збудувати понад 1000 шкіл-інтернатів з загальним контингентом 420 тис. учнів¹⁹.

Обкоми, міськкоми та райкоми КП України, а також місцеві радянські органи розробили перспективні плани дальшого розвитку сітки шкіл-інтернатів. Київський обком КП України у 1959 р. розглянув ряд питань, зв'язаних з діяльністю шкіл-інтернатів, зокрема про хід будівництва шкіл та шкіл-інтернатів на Київщині, про заходи розвитку сітки шкіл-інтернатів на 1959—1965 рр. та ін. У листопаді 1959 р. бюро Київського міськкому КП України ухвалило рішення про заходи по забезпеченню будівництва шкіл-інтернатів у м. Києві в 1959—1965 рр. За семиріччя в Києві передбачалося збудувати 33 повнокомплектних шкіл-інтернати на 22 590 місць²⁰. Чернігівський обком КП України та виконком обласної Ради депутатів трудящих затвердили заходи по розширенню сітки шкіл в області з таким розрахунком, щоб ввести в дію протягом 1959—1965 рр. 42 школи-інтернати, в тому числі за рахунок бюджетних асигнувань 26 шкіл на 9,6 тис. місць²¹.

З метою успішного здійснення народногосподарських планів розвитку сітки шкіл-інтернатів партійні організації України мобілізували широко громадськість, націлили увагу комсомольських та профспілкових організацій на дальше зміцнення матеріальної бази цих шкіл, поліпшення складу педагогічних кадрів. Підприємства України передали школам-інтернатам більше тисячі верстатів для обробки дерева, 3,5 тис. швейних машин та багато іншого устаткування²². У 1957—1960 рр. на будівництво шкіл-інтернатів було витрачено 1,5 млн. крб., збудовано понад 200 приміщень шкіл на 100 тис. місць. Найбільш інтенсивно роз-

¹⁹ Архів МО УРСР. Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1958/59 навчальний рік, арк. 50.

²⁰ Поточний архів ЦК КП України. Відділ шкіл. Інформація Київського обкому КП України (4 грудня 1959 р.) про розвиток шкіл-інтернатів у м. Києві та Київській області, арк. 1—4.

²¹ Поточний архів Чернігівського обкому КП України. Відділ шкіл. Інформація обкому КП України (18 листопада 1959 р.), арк. 1.

²² Архів МО УРСР. Відділ шкіл-інтернатів. Матеріали до доповіді міністра освіти на республіканській нараді директорів шкіл-інтернатів у м. Харкові, 5—6 травня 1961 р., арк. 29—30.

вивалась сітка шкіл-інтернатів у Донбасі. Так, у 1956 р. у Донецькій області було 6, а в 1960 р. 75 шкіл-інтернатів, у Луганській — відповідно 3 і 38. У 1960/61 навчальному році на Україні в 379 школах-інтернатах навчалось 126 120 учнів²³, а на початок 1961/62 навчального року працювало 435 шкіл-інтернатів, в яких навчалось і виховувалось більше 157 тис. дітей. Отже, лише за п'ять років число шкіл-інтернатів зросло у вісім разів, а контингент учнів у них — в 15,5 раза²⁴.

Важливе місце в діяльності партійних організацій займали питання виховання педагогічних кадрів для шкіл-інтернатів. Майже всіх учителів і вихователів, директорів та завідуючих навчальною частиною з незакінченою вищою освітою було охоплено заочним навчанням у вищих педагогічних навчальних закладах. У Київському педагогічному інституті, Київському і Горлівському педагогічних інститутах іноземних мов було організовано підготовку вчителів-вихователів для шкіл-інтернатів. Контингент студентів цього профілю становив близько 1000 чоловік. На всіх факультетах педагогічних інститутів введено обов'язковий курс методики виховної роботи в школі-інтернаті. Тепер усі випускники педагогічних інститутів набувають необхідної підготовки не тільки з основної спеціальності, а й для роботи вихователями в школах-інтернатах²⁵. Партійними організаціями та органами народної освіти проводиться систематична робота по підвищенню ідейного рівня і фахової кваліфікації педагогічних і керівних працівників шкіл-інтернатів. Основною формою такої роботи є їх самостійне вивчення теорії марксизму-ленінізму, рішень Комуністичної партії та Радянського уряду з питань народної освіти, педагогічної спадщини Н. К. Крупської, М. І. Калініна, А. С. Макаренка. При школах-інтернатах створено постійнодіючі семінари по вивченню теорії і практики комуністичного виховання, методичні об'єднання і предметні комісії. Підвищення ідейного рівня і ділової кваліфікації працівників шкіл-інтернатів проводяться також на курсах і семінарах в обласних інститутах підвищення кваліфікації вчителів і при Центральному інституті підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти в Києві.

Під керівництвом і з допомогою партійних і радянських організацій, використовуючи переваги, які мають школи-інтернати, педагогічні колективи спрямовують багато зусиль на піднесення рівня і якості знань учнів, поліпшення і вдосконалення всієї навчально-виховної роботи. Передові педагогічні колективи таких шкіл-інтернатів, як Хустської (Закарпатська область), Сенкевичівської (Вінницька область), Вербівської і Чидельської (Ровенська область), Миколаївських №№ 1 і 2 та багатьох інших, добилися повної успішності учнів. За останні два роки школи-інтернати України випустили більше 4 тис. вихованців, які влилися в багатомільйонну сім'ю будівників комунізму. Випускники шкіл-інтернатів, працюючи на виробництві за набутою спеціальністю, показують зразок комуністичного ставлення до праці, перевиконують виробничі завдання, беруть активну участь у житті колективів підприємств, колгоспів і радгоспів.

²³ Поточний архів Президії Верховної Ради УРСР. Звіт Міністерства народної освіти УРСР (3 березня 1961 р.), арк. 3.

²⁴ Поточний архів Управління справами Ради Міністрів УРСР. Доповідна записка Міністерства народної освіти УРСР про роботу шкіл-інтернатів.

²⁵ Поточний архів ЦК КП України. Відвідка Міністерства народної освіти УРСР про стан і заходи дальшого поліпшення навчально-виховної роботи та професійної підготовки учнів шкіл-інтернатів Української РСР в 1960/61 навчальному році, арк. 5.

Школи-інтернати стають справжніми лабораторіями передового педагогічного досвіду. Їх роботу систематично узагальнюють і поширюють партійні організації та органи народної освіти. З цією метою проводяться обласні і республіканські педагогічні читання, науково-практичні конференції. У 1957—1962 рр. видано ряд збірників і брошур з досвіду роботи шкіл-інтернатів²⁶.

Важливу роль у піднесенні роботи шкіл-інтернатів відіграли республіканські наради керівного складу та секретарів партійних організацій шкіл-інтернатів. За рішенням ЦК КП України для підбиття підсумків і обміну досвідом роботи шкіл-інтернатів у січні 1960 р. було проведено республіканську нараду директорів шкіл-інтернатів з участю представників партійних, радянських, громадських та господарських організацій. У січні 1961 р. в м. Донецьку відбулась нарада секретарів партійних організацій шкіл-інтернатів України. На ній докладно обговорювалися стан і заходи по підвищенню рівня навчально-виховного процесу, практичної підготовки учнів, а також питання роботи з керівними і педагогічними кадрами. Учасники наради відвідали ряд шкіл-інтернатів Донецької області і ознайомились з їх досвідом. У травні 1961 р. у м. Харкові ЦК КП України провів нараду директорів шкіл-інтернатів, в якій взяли участь 700 педагогів, партійних і радянських працівників. Учасники наради, обговоривши питання про стан і заходи по дальшому поліпшенню навчально-виховної роботи в школах-інтернатах, обмінялись досвідом роботи, накреслили конкретні заходи по поліпшенню їх діяльності.

Велика увага в школах-інтернатах приділяється трудовому вихованню і виробничому навчанню учнів. Усі вихованці залучаються до суспільнокорисної продуктивної праці в підсобних господарствах, навчально-виробничих майстернях, на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. У 130 школах-інтернатах, де були 9 і 10 класи, запроваджено вивчення 28 спеціальностей. Програми з виробничого навчання, крім засвоєння матеріалу з спеціальності, передбачають опанування основ машинознавства, електротехніки, механізації і автоматизації виробництва, організації планування і економіки. Цим забезпечується широка політехнічна основа для виробничого навчання. Базою для практичної підготовки учнів є, крім матеріальної бази шкіл-інтернатів, 87 промислових підприємств, 7 автобаз, 12 ремонтно-тракторних станцій, 19 колгоспів і радгоспів. Вміло здійснюють виробниче навчання педагогічні колективи Артемівської школи-інтернату, Донецької області, Дobreвличківської, Кіровоградської області, Миколаївської № 1, Київських №№ 2 і 3, Запорізької № 1, Чернівецької № 1, Харківської № 3, Житомирської № 1 та ін. В усіх школах-інтернатах учні в порядку виробничої практики в підсобних господарствах вирощують для потреб своїх шкіл необхідні овочі, фрукти, відгодовують худобу, птицю. В навчально-виробничих майстернях вихованці ремонтують шкільні меблі, виконують замовлення підприємств, відділів народної освіти, дитячих садків, лікарень та ін.

Поряд з виробничим навчанням партійні організації велику увагу

²⁶ Міністерство освіти Української РСР видало збірники: «Перші кроки в роботі шкіл-інтернатів», «Світлий дім», «З досвіду роботи шкіл-інтернатів», «З досвіду навчально-виховної роботи в школах-інтернатах республіки», брошуру «З досвіду роботи київської школи-інтернату № 2». Донецький обласний відділ народної освіти видав брошури: «Будні школи-інтернату (з досвіду Артемівської школи-інтернату № 11)», «Як проводити самопідготовку», «Самообслуговування — основна частина трудового виховання учнів», «Виховання учнів на прикладах життя В. І. Леніна». Луганський обласний інститут підвищення кваліфікації вчителів видав методичні листівки, в яких висвітлено досвід роботи шести шкіл-інтернатів, та ін.

приділяють самообслуговуванню, як складовій частині трудового виховання учнів шкіл-інтернатів. Діти прибирають приміщення, прасують самі білизну, шують, ремонтують меблі, інвентар, шкільні приміщення, вирощують на присадибних ділянках високий урожай овочів, картоплі тощо. Продумано організувала систему трудового виховання учнів партійна організація Львівської школи-інтернату № 1 (секретар М. Карпов). Партійна організація разом з дирекцією школи обговорила це питання на відкритих партійних зборах і визначила, які саме трудові навички необхідно прищеплювати вихованцям. Усі учні школи були залучені до активної трудової діяльності в шкільних майстернях, по самообслуговуванню тощо²⁷. Використовуючи педагогічну спадщину А. С. Макаренка, педагогічні колективи шкіл-інтернатів наполегливо ведуть творчу роботу по створенню міцних, дисциплінованих і працьовитих дитячих колективів, по прищепленню вихованцям високих принципів комуністичної моралі, по вихованню будівників комуністичного суспільства.

Досвід перших шести років показав, що школи-інтернати — це зразкові навчально-виховні заклади, в яких найкраще вирішуються питання «себічного, гармонійного розвитку молодих будівників комунізму.

О. О. ХИЖУК

СТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ ПОСТІЙНИХ КАДРІВ МЕХАНІЗАТОРІВ

(1953—1961 рр.)

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу матеріально-технічному оснащенню сільськогосподарського виробництва і створенню масових кадрів механізаторів на селі, що є однією з вирішальних умов успішного його розвитку і відіграє важливу роль у зближенні колгоспного селянства з робітничим класом. Особливо багато зроблено по підготовці постійних кадрів механізаторів колгоспного виробництва та їх використанню в період після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Високо оцінюючи заходи по дальшому розвитку сільського господарства, здійснені Комуністичною партією в 1953—1961 рр., М. С. Хрущов на XXII з'їзді КПРС говорив, що вони «мали справді революційне значення для піднесення сільського господарства, для розвитку всієї соціалістичної економіки»²⁸.

Соціалістична промисловість у післявоєнний період безперервно збільшувала поставки колгоспному виробництву сільськогосподарських машин. В цілому по Українській РСР з 1946 по 1953 р. кількість тракторів, що обслуговували колгоспи, збільшилась більш ніж у два рази, комбайнів — більш ніж в три рази²⁹. Проте багата й складна сільськогосподарська техніка погано використовувалась. Це сталося тому, що техніка перебувала в руках сезонних працівників, які виділялись колгоспам на час польових робіт. Такий порядок не сприяв систематичному підвищенню кваліфікації кадрів, більш продуктивному використанню техніки і якісному виконанню сільськогосподарських робіт. Чимало

²⁷ «В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій Української РСР», К., 1961, стор. 116.

²⁸ М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 67.

²⁹ «Народне господарство Української РСР в 1959 р.», К., 1960, стор. 314—315.

недоліків було в підготовці кадрів механізаторів. Багато з них після закінчення різних шкіл і курсів не знали досконало сучасних машин і були недостатньо технічно озброєними для раціонального використання сільськогосподарської техніки. Недостатня матеріальна зацікавленість і сезонність роботи в МТС часто примушували механізаторів залишати колгоспне виробництво і шукати роботу в інших галузях народного господарства.

Критично оцінивши становище сільського господарства, зокрема підготовку і використання механізаторських кадрів, вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне створити в машинно-тракторних станціях постійні кваліфіковані механізаторські кадри та правильно їх використовувати протягом усього року. З метою поліпшення підготовки кваліфікованих механізаторських кадрів було вирішено реорганізувати з 1 жовтня 1953 р. школи механізації сільського господарства і перейти на систему навчання, що застосовувалась в ремісничих училищах промисловості. Щоб підвищити матеріальну зацікавленість механізаторських кадрів МТС, для них встановлювалася підвищена грошова оплата, а також гарантійний натуральний мінімум на вироблені трудодні. Трактористи та інші працівники тракторних бригад машинно-тракторних і спеціалізованих станцій наділялись присадибними ділянками³⁰. Отже, Комуністична партія і Радянський уряд створювали всі необхідні матеріальні умови для постійних кадрів механізаторів. Завдання полягало в тому, щоб на основі правильної організації праці механізаторських кадрів докорінно поліпшити використання техніки.

Щоб перетворити в життя рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, місцеві партійні, радянські і сільськогосподарські органи розгорнули велику організаторську і масово-політичну роботу. В жовтні 1953 р. відбувся Пленум ЦК КП України, який зобов'язав Міністерство сільського господарства Української РСР, місцеві партійні і радянські органи до кінця 1953 р. укомплектувати всі МТС постійними кваліфікованими робітниками і організувати правильне використання трактористів та інших постійних робітників тракторних бригад³¹. Для роз'яснення рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС на підприємства і будови було послано тисячі лекторів, пропагандистів, активістів, комсомольців і спеціалістів сільського господарства, які провели велику роботу в колективах, щоб повернути колишніх механізаторів на роботу в МТС. В результаті колишні трактористи, комбайнери та інші спеціалісти сільського господарства стали виявляти бажання повернутись на роботу в машинно-тракторні станції. Так, у Мало-Помошнянську МТС, Кіровоградської області, надійшло 12 заяв механізаторів, які раніше працювали в цій МТС. Колишній бригадир тракторної бригади М. Ткаченко писав: «Працюючи в МТС п'ятнадцять років, я добре освоїв техніку, пройшов добру школу в передовій бригаді Героя Соціалістичної Праці Олександра Гіталова і сам навчив десятки молодих механізаторів. Я зробив помилку, залишивши МТС, і вважаю своїм обов'язком її виправити — повернутися на попередню роботу. Віддам всі сили справі дальшого розвитку сільського господарства. Даю слово в найближчий час вивести будь-яку відсталу бригаду в передову»³². В МТС Шпиківського району, Вінницької області, за короткий час по-

³⁰ Див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 1954, стор. 601—602.

³¹ «Про підсумки Пленуму ЦК КПРС і завдання партійної організації України по дальшому розвитку сільського господарства». Журн. «Комуніст України», 1953, № 11, стор. 39—40.

³² Газ. «Колгоспне село», 2 жовтня 1953 р.

вернулось близько 40 механізаторів³³. Воїни, в яких закінчився строк служби в Радянській Армії, часто повертались на роботу в машинно-тракторні станції. Так, старший сержант А. Григоренко з армії повернувся на роботу в Комишнянську МТС, Полтавської області; сержант І. Терещенко — відмінник бойової і політичної підготовки, — набувши в армії спеціальність тракториста-механіка, поїхав на роботу в Гадяцьку МТС, Полтавської області³⁴. За чотири місяці, що минули з часу вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, в МТС України повернулось з різних галузей народного господарства більше 6 тис. трактористів, комбайнерів та інших механізаторів³⁵.

Рішення Комуністичної партії і Радянського уряду про піднесення сільського господарства було сприйнято всіма трудящими як всенародну справу. Робітничий клас, наслідуючи славні традиції допомоги селу кадрами, і на цей раз активно відгукнувся на рішення Комуністичної партії. Так, з Миколаєва в машинно-тракторні станції пішли працювати 23 слюсарі, 19 токарів, 10 електрозварників і електриків, 2 ковалі³⁶. В машинно-тракторні станції Харківської області виїхало понад 100 техніків, економістів, слюсарів, токарів, електриків³⁷.

Партійними, радянськими і сільськогосподарськими органами була проведена велика робота по укомплектуванню штатів МТС механізаторами. Так, у штати МТС Хмельницької області було зараховано 17 898 механізаторів³⁸, Вінницької — 11 716³⁹. Всього по Українській РСР на початок 1954 р. в машинно-тракторні станції було зараховано 255 тис. постійних робітників⁴⁰. Разом з інженерно-технічним і керівним складом МТС це становило в 1955 р. близько 600 тис. чоловік⁴¹. Отже, на селі була створена більш як півмільйонна армія робітничого класу, на яку покладалось почесне завдання у вирішенні величких накреслень Комуністичної партії по крутому піднесенню сільського господарства. Створення постійних робітників в МТС — великий господарський і політичний захід Комуністичної партії і Радянської держави, необхідність якого була викликана зростанням технічної озброєності сільського господарства. Переведення сотень тисяч механізаторів у штати державних підприємств згодом сприяло реорганізації машинно-тракторних станцій.

У зв'язку з створенням в МТС постійних кадрів механізаторів постало питання про цілорічне їх використання на виробництві. Враховуючи специфічний характер сільськогосподарського виробництва, вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав партійні і радянські організації забезпечити використання на роботі механізаторські кадри протягом усього року. З цією метою ставилось завдання організувати сполучення професій трактористів, комбайнерів, машиністів та інших постійних робітників⁴².

Виконуючи ці рішення, місцеві партійні і радянські органи створювали умови для навчання механізаторів суміжним професіям, в основ-

³³ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 38, од. зб. 9, арк. 139.

³⁴ Газ. «Зоря Полтавщини», 10 жовтня 1953 р.

³⁵ Газ. «Радянська Україна», 19 січня 1954 р.

³⁶ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 8, спр. 114, арк. 13.

³⁷ Газ. «Правда України», 30 жовтня 1953 р.

³⁸ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 75, од. зб. 456, арк. 3.

³⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 38, од. зб. 9, арк. 4.

⁴⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 1561, арк. 55.

⁴¹ «Народне господарство Української РСР», К., 1957, стор. 326.

⁴² «КПРС в резолюціях і рішеннях...», ч. III, стор. 601.

ному використовуючи їх на ремонті сільськогосподарських машин у зимовий період. Таке сполучення професій механізаторів давало можливість провести більший обсяг робіт, сприяло підвищенню заробітку і матеріальній заінтересованості. Уже зимою 1954 р. багато механізаторів МТС навчилось суміжним професіям. Так, у Харківській області 335 механізаторів оволоділи кількома професіями⁴³. В Тульчинській МТС, Вінницької області, було розроблено детальний план розстановки працівників МТС в зимовий час. В 1954 р. з 276 постійних робітників 61 — брав участь у ремонті тракторного парку в МТС, 52 — працювали на ремонті інвентаря в колгоспах, 70 — в монтажних бригадах на тваринницьких фермах, 5 — навчалось на курсах⁴⁴. Двома трьома спеціальностями володіли механізатори Баштанської МТС, Миколаївської області. Так, комбайнер Г. Довженко водночас був кваліфікованим ковалем і слюсарем по регулюванню паливної дизельної апаратури і ремонту електрообладнання тракторів та автомашин. У цілому по МТС 24 трактористи мали спеціальності слюсаря, 6 — комбайнера, 12 — шофера, понад 20 трактористів — слюсарів по монтажу машин і обладнань на тваринницьких фермах. Усі трактористи могли працювати помічниками комбайнерів. Більшість комбайнерів МТС у 1954 р. працювали машиністами сівалок і картоплекосадочних машин. В результаті вмілого використання кадрів механізаторів у сільськогосподарському виробництві Баштанська МТС добилась непоганих виробничих показників і за вирощення високих урожаїв у 1954 р. була затверджена учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки⁴⁵.

Проте в деяких областях і районах механізаторські кадри використовувались незадовільно. Так, зимою 1954—55 рр. постійні робітники машинно-тракторних станцій Житомирської області використовувались на роботах в МТС і колгоспах в середньому на 79%⁴⁶. Водночас МТС не виконали плану заготівель грубих кормів, вивезення гною, торфу, а також плану механізації тваринницьких ферм у колгоспах. У Скраглівській МТС, наприклад, із 190 чоловік, зарахованих у штати постійних робітників, протягом 1954 р. в середньому було зайнято на роботах лише 132, або 69,4%. Після закінчення робіт на комбайнах майже дві третини комбайнерів цієї МТС протягом зими 1954—55 р. до роботи не були залучені⁴⁷. Всього в МТС України з 286 268 постійних робітників на ремонті тракторів і сільськогосподарських машин, на будівництві безпосередньо в МТС у першому кварталі 1954 р. працювало 157 618 чоловік, або 55%, а решту мали використати на роботах у колгоспах. Проте в колгоспах тоді працювало лише 74 980 чоловік⁴⁸. До того ж значна частина постійних робітників, що працювали в МТС і колгоспах, не в усі робочі дні знаходились на роботі. На лютого-березневого (1954 р.) Пленуму ЦК КПРС відзначалось, що чимала частина робітників формально зарахована у штати МТС і, незважаючи на великий обсяг робіт у зимовий час, в МТС і колгоспах не працює⁴⁹. Причиною неповного використання механізаторських кадрів МТС у колгоспах було, по-перше, те, що багато трактористів та інших робітників не володіли спеціальностями, в яких була потреба в колгоспах; по-друге, бага-

⁴³ Ф. М. Казакевич. Сполучення професій механізаторами. Журн. «Механізація сільського господарства», 1954, № 2, стор. 6.

⁴⁴ Газ. «Вінницька правда», 28 лютого 1954 р.

⁴⁵ М. В. Старенький. Сполучення професій механізаторами. Журн. «Механізація сільського господарства», 1954, № 8, стор. 9, 10.

⁴⁶ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 38, спр. 11, арк. 47.

⁴⁷ Там же, арк. 48.

⁴⁸ Там же, спр. 10, арк. 54.

⁴⁹ «КПРС в резолюціях і рішеннях...», ч. III, стор. 617.

то колгоспів, особливо поліських областей, були економічно слабкими і неохоче йшли на укладання з МТС додаткових договорів на проведення робіт, не передбачених типовим договором; по-третє, в деяких машинно-тракторних станціях ремонтна база не дозволяла проводити ремонтні роботи у колгоспах. Все це свідчило, що повному і раціональному використанню механізаторських кадрів у колгоспному виробництві заважала наявність двох господарів: машинно-тракторних станцій і сільськогосподарських артільей. Тому вже в 1955—1956 рр. деякі колгоспи почали купувати трактори, організовувати комплексні тракторно-рільничі бригади. На початку 1956 р. в колгоспах України налічувалося 900 тракторів, у 1957 р.— 5 тис.⁵⁰ У 1956 р. в колгоспі ім. Хрущова, Сивашського району, Херсонської області, була організована перша тракторно-рільнична бригада, яка повністю показала переваги такої форми організації праці. Весною 1957 р. в колгоспах Херсонщини уже налічувалося 116 таких бригад⁵¹.

Звичайно, така форма використання машинно-тракторного парку не була виходом з становища. Життя вимагало повної передачі техніки колгоспам, закріплення за ними масових кадрів механізаторів. Все ж, незважаючи на наявні труднощі, кадри механізаторів України, озброєні передовою технікою і знаннями, відіграли значну роль у розв'язанні завдань по дальшому розвитку сільського господарства. В колгоспному виробництві продуктивніше почала використовуватись сільськогосподарська техніка, робітниками МТС немало було зроблено в справі механізації виробничих процесів у колгоспах, що привело до підвищення продуктивності праці і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Уже в 1954 р. на Україні середній виробіток на один трактор збільшився до 676 га проти 665 га у 1953 р.⁵² Механізація трудомістких процесів на колгоспних тваринницьких фермах зросла в 1957 р. порівняно з 1954 р.: водопостачання і автонапування — у 2,2 раза, внутріфермського транспорту — в 4,3 раза, електромеханічна стрижка овець — в 1,6 раза⁵³. Багато механізаторів добивалися високопродуктивного використання вітчизняної техніки. Так, у 1954 р. комбайнер Гайсинської МТС, Вінницької області, комуніст Я. Іщенко зібрав цукрові буряки на площі 163 га, виконавши близько трьох сезонних норм⁵⁴. У. Я. Іщенка з'явилися послідовники.

Партійні організації Вінницької області поширили досвід гайсинських механізаторів, організувавши широку пропаганду досягнень передових комбайнерів. Механізоване збирання цукрових буряків набрало великих розмірів. Якщо в 1953 р. на Вінничині комбайнами було зібрано тільки 6,2 тис. га цукрових буряків, то в 1958 р.—близько 100 тис. га⁵⁵.

Про виробничі і технічні зростання механізаторських кадрів у 1954—1958 рр. свідчать численні приклади винахідництва й раціоналізаторства. Тільки за першу половину 1957 р. механізаторами сільського господарства України було внесено 3,5 тис. раціоналізаторських пропозицій, більшість яких була впроваджена у виробництво⁵⁶. Далеко за

⁵⁰ «Народне господарство Української РСР в 1959 році», К., 1960, стор. 315.

⁵¹ П. Елистратов. Комплексные тракторно-полеводческие бригады. Журн. «Партийная жизнь», 1957, № 24, стор. 46.

⁵² «Народне господарство Української РСР», стор. 322—323.

⁵³ О. Ф. Крилов. Підсумки великого шляху. Журн. «Механізація сільського господарства», 1957, № 12, стор. 5.

⁵⁴ «Передові механізатори колгоспного виробництва», К., 1955, стор. 95.

⁵⁵ П. П. Козир. Діяти творчо, К., 1959, стор. 147.

⁵⁶ М. С. Співак. Механізатори України виробничими досягненнями зустрічають 40-річчя Великого Жовтня. Журн. «Механізація сільського господарства», 1957, № 10, стор. 1.

межами України стало відоме ім'я знатного комбайнера Г. Байди з Новомосковської МТС, Дніпропетровської області. В 1957 р. він сконструював новий кукурудзозбиральний комбайн, який мав значні техніко-економічні переваги перед комбайном заводської марки⁵⁷. Його самовіддану працю відзначено двома Золотими Зірками Героя Соціалістичної Праці. Серед механізаторів ордена Леніна МТС ім. Шевченка, Одеської області, прославився бригадир тракторної бригади Герой Соціалістичної Праці І. Путенцов, який у 1957 р. на збиранні зернових за десять днів намолотив комбайном 7537 ц зерна. Крім того, його бригада добилась високих показників по всіх видах механізованих робіт у колгоспному виробництві⁵⁸. Таких прикладів сумлінної роботи механізаторів було багато. У 1957 р. в машинно-тракторних станціях України працювало 64 Герої Соціалістичної Праці⁵⁹.

Створивши після вересневого. Пленуму ЦК КПРС постійні механізаторські кадри і поліпшивши справу їх використання в колгоспному виробництві, Комуністична партія направила десятки тисяч механізаторів на освоєння цілинних і перелогових земель. На Україні першими підтримали заклик московських комсомольців про від'їзд на цілину механізатори-комсомольці Літинської МТС, Вінницької області, очолювані комуністом О. Шарудіним⁶⁰. Слідом за ними з відкритим листом до всіх механізаторів України звернулись комсомольці і молодь тракторної бригади Моївської МТС, Вінницької області. У своєму листі вони писали: «Тепер, коли радянський народ під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду здійснює поступовий перехід від соціалізму до комунізму, наше молоде покоління повинно з честю виконати нове бойове завдання партії і народу — перетворити цілинні і перелогові землі нашої країни в квітучі колгоспно-радгоспні поля, важливі державні житниці на Сході... Тому ми просимо районні організації направити всю нашу тракторну бригаду на роботу в братню радянську республіку Казахстан»⁶¹. Рух молоді за перетворення в життя накреслені Комуністичної партії по освоєнню нових земель на Сході був настільки широким, що вже на 25 лютого 1954 р. від молодих механізаторів України надійшло 20 855 заяв, а за планом було намічено 8440⁶². Усього за 1954—1956 рр. в братній Казахстан з України на постійну роботу виїхало 32 986 механізаторів.

Створення постійних масових механізаторських кадрів привело до того, що машинно-тракторні станції були перетворені в більш організовані державні підприємства на селі, забезпечені висококваліфікованими робітниками. «Ці численні висококваліфіковані кадри, — говорив М. С. Хрущов, — становлять цвіт нашого теперішнього села»⁶³. Це поряд з іншими великими заходами по дальшому розвитку сільського господарства не могло не привести до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та доходів колгоспів. У цілому на Україні грошові доходи колгоспів зросли з 11,4 млрд. крб. у 1953 р. до 25,1 млрд. крб. у 1957 р.⁶⁴. Збільшились також неподільні фонди. Економіч-

⁵⁷ Газ. «Радянська Україна», 8 жовтня 1957 р.

⁵⁸ П. О. П а н к о в. Перша в країні. Журн. «Механізація сільського господарства», 1957, № 11, стор. 7.

⁵⁹ О. Ф. К р и л о в. Підсумки великого шляху. Журн. «Механізація сільського господарства», 1957, № 12, стор. 4.

⁶⁰ Газ. «Вінницька правда», 20 лютого 1954 р.

⁶¹ Газ. «Колгоспне село», 23 лютого 1954 р.

⁶² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 150, арк. 260.

⁶³ М. С. Х р у щ о в. Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій, К., 1958, стор. 19.

⁶⁴ «Народне господарство Української РСР в 1959 р.», К., 1960, стор. 347.

не зростання колгоспів дало можливість поставити питання про реорганізацію МТС, продаж техніки колгоспам. Це було великою і значною подією в дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства, посилило технічні кадри колгоспів, розв'язало ініціативу в організації виробництва і підвищило їх відповідальність за краще використання землі і техніки. Уже в 1958 р. багато колгоспів добились значного поліпшення використання машин. Так, у с. Сокиринцях, Вінницького району, Вінницької області, тракторна бригада комуніста О. Луценка провела в колгоспі корінні зміни в комплексній механізації більшості процесів виробництва. Бригада повністю механізувала обробіток кукурудзи, збирання зернових та скирдування соломи, при цьому зекономивши понад 15 тис. трудоднів⁶⁵. Серед усіх механізаторів України найяскравішим маяком є тракторна бригада колгоспу ім. ХХ з'їзду КПРС на Кіровоградщині двічі Героя Соціалістичної Праці О. Гіталова, яка у післявоєнні роки показує кращі зразки використання вітчизняної техніки. У 1958 р. бригада виступила з цінною ініціативою застосувати на вирощуванні кукурудзи комплексну механізацію⁶⁶. Центральний Комітет Компартії України схвалив цю ініціативу і закликав усіх механізаторів включитись у соціалістичне змагання за високопродуктивне використання техніки⁶⁷. Цей заклик знайшов палку підтримку механізаторів України. Тільки у 1958 р. в колгоспах і радгоспах було створено 12,5 тис. ланок комплексної механізації⁶⁸. У колгоспах Вінничини було створено 235 бригад і 454 ланки, які включились у змагання за прикладом гіталовців. В результаті у Крижопільському районі при механізованому обробітку кукурудзи було зекономлено 23 715 трудоднів⁶⁹. Бригада О. Гіталова успішно виконала зобов'язання. Застосування комплексної механізації значно знизило затрати праці. Кіровоградський обком КП України провів велику роботу по поширенню цінного досвіду. В області на основі кращих тракторних бригад були створені школи передового досвіду. При тракторній бригаді О. Гіталова створено опорний пункт Українського науково-дослідного інституту механізації і електрифікації сільського господарства⁷⁰. В 1961 р. бригада на 429 га виростила без затрат ручної праці по 75 ц зерна кукурудзи. Собівартість центнера зерна становила 42 коп., а одного центнера силосу — 6 коп.⁷¹ За видатні заслуги в галузі механізації сільського господарства О. Гіталову присвоєно почесне звання заслуженого механізатора сільського господарства України⁷².

За 1960—1961 рр. появилось багато нових форм організації праці і передових методів використання техніки. Крім механізованих ланок по вирощуванню просапних культур без застосування ручної праці, в деяких колгоспах України з ініціативи тракторної бригади О. Рожка з колгоспу «Україна», Миколаївської області, механізатори почали відгодувати в бригадах худобу. Цей приклад наслідували 1200 тракторних бригад України, що дало можливість у 1960 р. відгодувати силами механізаторів 250 тис. голів великої рогатої худоби і 30 тис. свиней.

⁶⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 42, оп. 7, од. зб. 30, арк. 12.

⁶⁶ Газ. «Радянська Україна», 5 квітня 1958 р.

⁶⁷ «Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Украины 5—6 янвря 1959 г. Стенографический отчет», К., 1959, стор. 148.

⁶⁸ А. В. Гіталов. Комплексная механизация возделывания пропашных культур, М., 1959, стор. 6.

⁶⁹ Поточний архів Вінницького обкому КП України, спр. 18, арк. 1.

⁷⁰ А. В. Гіталов. Комплексная механизация возделывания пропашных культур, стор. 31.

⁷¹ Газ. «Правда», 29 березня 1962 р.

⁷² Газ. «Колгоспне село», 15 березня 1962 р.

ЦК КП України підтримав і схвалив почин механізаторів колгоспу ім. Фрунзе, Межівського району, Дніпропетровської області, по використанню тракторів на підвищених швидкостях. Застосовуючи цей метод, механізатори-швидкісники Одеської області при догляді за просапними культурами в 1960 р. обробили машинами на 374 тис. га більше, ніж у попередній рік. Це дало можливість додатково використати на інших роботах 650 тракторів «Беларусь» і близько 1 300 механізаторів⁷³.

В умовах всезростаючого рівня технічної оснащеності сільського господарства, застосування передових форм організації праці, дедалі більше змінюється профіль професії сільського механізатора. Від нього тепер вимагаються технічні і агрономічні знання, різноманітні і міцні практичні навички, висока культура праці. В період розгорнутого комуністичного будівництва набагато виростає значення кадрів, особливо інженерно-технічних, у сільському господарстві. В Українській РСР на початок 1962 р. в сільськогосподарському виробництві працювало понад 350 тис. механізаторів, близько 5 тис. інженерів і більше 15 тис. техніків⁷⁴. Це один з яскравих прикладів технічної революції, здійсненої Комуністичною партією в сільському господарстві. Для ефективного використання техніки і механізаторських кадрів у сільському господарстві велике значення мають історичні рішення XXII з'їзду і нова Програма КПРС, в яких накреслена широка програма дальшого піднесення сільського господарства в період розгорнутого будівництва комунізму.

О. О. МИХАЙЛОВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В СЕЛАХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

(1929—1932 рр.)

За останнє десятиріччя історики і економісти провели значну роботу по вивченню колективізації сільського господарства. Проте питання про культурне будівництво радянського села в роки колективізації потребує дальшого дослідження. Залишається й досі не розкритим відоме положення В. І. Леніна про необхідність проведення культурної революції на селі для перемоги колгоспного ладу, не вивчено також роль колективізації у прискоренні культурного зростання села. В узагальнюючих економічних працях з питань колективізації сільського господарства, як правило, не розглядається культурне будівництво на селі, а в історико-партійних — робиться це мимохідь. Те ж саме можна сказати і про праці, присвячені окремим питанням колективізації. За останній період на Україні видано ряд монографій, брошур, статей, присвячених колективізації сільського господарства⁷⁵.

⁷³ «Матеріали січневого (1961 р.) Пленуму Центрального Комітету КП України», К., 1961, стор. 82.

⁷⁴ Газ. «Радянська Україна», 6 лютого 1962 р.

⁷⁵ Ф. Піджарий. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу, К., 1960; З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні, К., 1960; М. Цалюк. Радгоспне будівництво на Україні, К., 1961; І. І. Слин'яко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України, К., 1960; А. Н. Тимофеев. Развертывание сплошной коллективизации и борьба с искривлениями партийной линии в колхозном строительстве на Украине весной 1930 г., «Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук», т. I, К., 1958; його ж. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні. Збірник статей «Ленінським шляхом», К., 1960; Л. Г. Ільчук. Соціалістичні перетворення у сільському господарстві на Житомирщині, «Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту», т. 6, К., 1957, та ін.

Проте і в них майже не порушуються питання культурного будівництва на селі в період суцільної колективізації. Це пояснюється, мабуть, тим, що перед кожним з авторів узагальнюючих праць стояло багато питань, зв'язаних з різними сторонами колективізації сільського господарства, і всі їх неможливо не тільки вирішити, а й навіть згадати в одній праці.

Проте ігнорування культурного будівництва і тим більше його значення для колективізації приводить до одностороннього висвітлення проблеми. За допомогою клубів, бібліотек, шкіл та інших сільських культурних закладів, а також сільської інтелігенції Комуністична партія і Радянська держава здійснювали свою політику на селі в період соціалістичних перетворень. Позитивні зміни, що відбувалися в культурному рівні і свідомості селянських мас, сприяли організаційно-господарському зміцненню колгоспів, зростанню продуктивності праці і т. д. Отже, всебічне дослідження процесу колективізації передбачає вивчення культурного будівництва, а також творчої участі в ньому селянства.

Питання культурного будівництва на селі в роки колективізації висвітлюються в працях з історії радянської культури і культурної революції в СРСР. Цікаві дані про культуру села в 1929—1932 рр. є в працях з історії радянської літератури, народної поетичної творчості, театру, мистецтва.

Про культурне будівництво у період колективізації говориться і в монографіях, в яких досліджується культурна революція в окремих республіках⁷⁶. Та таких праць поки що мало. Крім того, в них проблеми культурного будівництва на селі висвітлюються лише у зв'язку з загальною постановкою того або іншого питання. Серед праць, безпосередньо присвячених питанням культурного будівництва на селі, найбільший інтерес становить монографія В. Ф. Клочка⁷⁷. В ній ґрунтовно розглядаються матеріальна основа культурної революції на селі, розвиток народної освіти, підготовка кадрів сільської інтелігенції, культурно-освітня робота тощо. Але ця праця охоплює період лише другої п'ятирічки. До того ж деякі порушені в ній питання (боротьба за всеобуч, перебудова середньої школи та ін.) потребують глибшого вивчення. Крім того, в монографії не висвітлено досвід боротьби партійних організацій за всеобуч, політехнізацію школи та ін.

Культурному будівництву на селі в роки першої і другої п'ятирічок присвячено чимало статей в «Учених записках» і журналах⁷⁸. У деяких з них докладно розкривається роль комсомолу в організації культпоходів і культестафет, участь самих селян у ліквідації неписьменності, нові форми роботи культурно-освітніх закладів та ін., наводяться приклади культурного будівництва в селах Радянської України⁷⁹. Статті про культурне будівництво в селах України в 20- і 30-х

⁷⁶ Див. П. П. Силиванчик. Деятельность Коммунистической партии Белоруссии по осуществлению культурной революции, Минск, 1961, стор. 23—27, 49—51, та ін.

⁷⁷ В. Ф. Клочко. Культурное строительство в советской деревне в годы второй пятилетки, М., 1956.

⁷⁸ В. Ильин. Работа Коммунистической партии по ликвидации неграмотности колхозного села в годы сплошной коллективизации. «Ученые записки Ростовского-на-Дону государственного университета», т. 50, 1957; В. А. Куманев. Массовый культурный поход за ликвидацию неграмотности в советской деревне (1928—1932 гг.) і О. И. Митяева. Культурно-просветительная работа в деревне в годы первой пятилетки (1928—1932 гг.). Журн. «История СССР», 1958, № 5.

⁷⁹ Див. М. А. Коновалов. Культурне будівництво на селі (1930—1936 рр.). «Український історичний журнал», 1960, № 6; А. А. Михайлов. Культурно-просветительная работа в селах Украины в период коллективизации сельского хозяйства. «Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. Сборник статей», К., 1961.

роках у цілому становлять більш-менш вдалу, але першу спробу зібрати й узагальнити відповідний фактичний матеріал і дану проблему ще не розв'язують.

Питання про роль шефів у культурному піднесенні села ще не стало предметом спеціального дослідження, не кажучи вже про таку широку постановку проблеми, як роль соціалістичного міста в культурній революції на селі. Можливо, однією з причин такого становища є те, що деякі автори розглядають культурну діяльність шефів як важливу форму роботи для більш раннього періоду шефства, вважають, що з колективізацією шефство набрало характеру виробничої допомоги, а у зв'язку з цим культурна робота шефів на селі втратила своє значення. Незаперечним є те, що головним змістом шефської роботи в період суцільної колективізації сільського господарства було подання допомоги селянству в колективізації і зміцненні колгоспного ладу, в ремонті сільськогосподарського реманенту, машин, в налагодженні колгоспного виробництва і т. д.

Разом з тим робота шефів по культурному піднесенню села, по залученню селянства до культурного будівництва не тільки не відпала, а ще більше зросла.

Отже, досі залишаються мало дослідженими такі питання культурного будівництва в радянському селі в період колективізації: ліквідація неписьменності серед сільського населення, здійснення всеобучу і перебудова сільської школи у зв'язку з колективізацією, зміна змісту, форм і методів культурно-освітньої роботи, роль міста в розгортанні культурної революції на селі та ін.

Культурна революція на селі, що почалася з перемоги Великого Жовтня, по-справжньому розгорнулася лише в період суцільної колективізації на основі перемоги колгоспного ладу при допомозі радянської держави. Асигнуючи необхідні кошти на культурне будівництво, організуючи підготовку кадрів спеціалістів для народного господарства і культурного будівництва, розвиваючи народну освіту, Радянська держава послідовно втілювала в життя ленінські ідеї культурної революції. У 1926—1929 рр. було досягнуто значних успіхів у здійсненні соціалістичної індустріалізації, яка стала ключем до перебудови усього народного господарства на базі нової техніки, до підвищення матеріального і культурного рівня життя народу. Індустріалізація країни стала вирішальним фактором соціалістичної реконструкції сільського господарства. Уже в 1929 р. промисловість СРСР дала сільському господарству в 3,5 раза більше сільськогосподарських машин і знарядь, ніж їх вироблялось у дореволюційний період. Правда, це були переважно машини і знаряддя кінної тяги. Але уже в роки першої п'ятирічки було введено в дію такі гіганти тракторобудування і сільськогосподарського машинобудування, як Волгоградський і Харківський тракторні заводи, Запорізький комбайновий завод, Ростовський, Гомельський і Ташкентський заводи сільськогосподарського машинобудування. Сільське господарство почало переозброюватись на основі сучасної техніки.

На 1 січня 1934 р. тільки на полях Радянської України працювало більше 34,2 тис. тракторів, майже 2,5 тис. комбайнів і багато іншої техніки⁸⁰, що створювало базу для зростання культурно-технічного рівня колгоспників. Досить сказати, що в 1934 р. у радгоспах, МТС і колгоспах України налічувалось близько мільйона спеціалістів сільського господарства.

⁸⁰ «Народне господарство УРСР. Статистичний довідник». К., 1935, стор. 158, 166.

Успіхи в розвитку промисловості уже в ті роки дали можливість збільшити постачання селу товарів широкого вжитку. Хоча можливість ті тоді ще були дуже обмежені, проте товарообіг роздрібною торгівлі на Україні з 1930 по 1934 р. зріс більш як утрое. Серед товарів, що їх купувало сільське населення, чималу питому вагу займали радіоприймачі патефони, велосипеди, книжки та ін.⁸¹ Враховуючи величезне значення радіо і кіно для політичного і культурного зростання селянства, Радянська держава вживала необхідних заходів по радіофікації та кінофікації села. Якщо на 1 жовтня 1928 р. у селах України налічувалось 1010 кіноустановок, то на 1 січня 1932 р. — 3577, тобто в три з половиною рази більше⁸².

Успішне розв'язання проблеми нагромадження для промисловості, зростання економічної могутності країни дали можливість Радянському уряду вже в перші роки першої п'ятирічки значно збільшити кошти на культурне будівництво. Асигнування на освіту в Українській РСР у 1928/29 р. становили 117,4 млн. крб., а в 1932 р. — 389,4 млн. крб., за всі ті чотири з половиною роки — близько мільярда крб.⁸³ У місті і на селі було здійснено загальне обов'язкове початкове навчання, в результаті чого кількість учнів у початкових сільських школах за чотири роки (1928—1932 рр.) зросла з 1782 тис. до 2883 тис., крім того, в 5—7 класах на кінець п'ятирічки навчалось 698 тис. дітей⁸⁴. Село поповнилось десятками тисяч спеціалістів сільського господарства, вчителів, лікарів. Досить сказати, що випуск лише сільськогосподарських вузів і технікумів з 1928 по 1932 рр. зріс з 1228 до 7951 чоловіка⁸⁵. Кількість сільських учителів збільшилась за той період з 45 тис. до 92 тис.⁸⁶

Зростання асигнувань дало можливість розширити сітку культурно-освітніх закладів на селі: сільських клубів, хат-читалень, бібліотек, збагатити їх книжковий фонд, дати селу більше книжок, журналів, газет. Уже на 1 жовтня 1928 р., тобто напередодні першої п'ятирічки, в селах України налічувалось 9844 клуби, тоді як до революції їх майже зовсім не було. В 1928/29 р. у сільській місцевості працювало 7114 бібліотек з книжковим фондом понад 4709 тис. книжок. За роки першої п'ятирічки кількість сільських клубів і бібліотек значно збільшилась, а книжковий фонд бібліотек майже подвоївся⁸⁷. Все це значно сприяло підвищенню культури села.

Радянська держава використовувала усі важелі для піднесення культури села. Радгоспи і МТС були не тільки базами виробничої допомоги селянству, а й найважливішими вогнищами культури на селі. Клуби, бібліотеки, кіноустановки, радіовузли цих державних підприємств обслуговували не тільки своїх працівників, а й селян, особливо навколишніх сіл. Наприклад, у будинку колгоспника, організованому Поташською МТС в с. Манківцях, на Київщині, регулярно демонструвались кінофільми. Будинок мав радіовузол, бібліотеку, при ньому працювали драматичний, струнно-духовий музичний, санітарно-гігієнічний, агротехнічний та інші гуртки. Влітку рада клубу комплекс-

⁸¹ Г. Г. Карпов. О советской культуре и культурной революции в СССР, М., 1954, стор. 150.

⁸² «Народне господарство УРСР», стор. 564.

⁸³ «Расходы на социально-культурные мероприятия по единому государственному бюджету СССР за I и II пятилетки», М., 1939, стор. 23.

⁸⁴ «УРСР в цифрах. Статистичний довідник», К., 1935, стор. 435.

⁸⁵ Там же, стор. 442.

⁸⁶ «Народне господарство УРСР», стор. 547.

⁸⁷ Там же, стор. 562.

тувала кілька агітбригад, які обслуговували колгоспи зони МТС. Аналогічну роботу проводили інші будинки колгоспника МТС⁸⁸.

Великий вплив на навколишнє населення мав радгосп с. Ново-Дофінівка (поблизу Одеси). Спільно з партійною організацією села актив радгоспу проводив серед селян масово-політичну і культурно-виховну роботу, організовував для селян вечори відповідей і запитань, читання лекцій і доповідей на політичні і агротехнічні теми, влаштовував силами робітників і сільських активістів вистави, вечори художньої самодіяльності. У сусідньому селі було відкрито школу, для якої робітники радгоспу обладнали приміщення, виготовили меблі. В селі Ново-Дофінівці радгосп відкрив дитячі ясла. Партійний і профспілковий актив радгоспу брав активну участь у проведенні політичних кампаній в навколишніх селах. Радгосп подавав також допомогу населенню сіл сільськогосподарським інвентарем, молодняком та ін.⁸⁹ Радгосп с. Покровського, Бахмацького району, на Чернігівщині, мав червоний куток, який передплачував у 1930 р. п'ять газет і шість журналів. Крім того, тут працювала бібліотека. Силами інтелігенції радгоспу здійснювалось культурне обслуговування сусідніх сіл⁹⁰.

Інженерно-технічні і агрономічні кадри МТС і радгоспів проводили агротехнічну пропаганду і культурно-виховну роботу серед селян, допомагаючи налагодженню діяльності сільських культурно-освітніх закладів тощо.

Наведені факти свідчать про велику роль держави у піднесенні культурного рівня селянства в період підготовки і здійснення суцільної колективізації сільського господарства. Це ще раз спростовує помилкове твердження Сталіна, висловлене ним на XVIII з'їзді ВКП(б), нібито культурно-виховна функція радянської держави аж до ліквідації капіталістичних елементів міста і села не набрала свого розвитку.

Вирішальну роль у підвищенні культури селянства відіграла колективізація сільського господарства, що докорінно змінила виробничі відносини на селі. При цьому великий вплив на піднесення культури селянства мали вже перші паростки колективізації — комуні і сільськогосподарські артіль. Вони стали не тільки піонерами соціалістичного кооперування села, а й важливими вогнищами культурної революції. Ще до масової колективізації комуні і сільськогосподарські артіль мали культурний вплив на село. Цікавим з цього погляду є досвід комуні «Новий світ» на Харківщині. Тут працювали клуб і школа. У школі, крім дітей комунарів, навчалися діти селян з сусідніх сіл. За даними 1927 р., школу відвідувало 60 селянських дітей. Тоді ж з 288 комунарів 44 вчилися у місцевій чотирьохріччій і семиріччій та 4 — у вузах⁹¹. У комуні «Рівність», Генічеського району, Мелітопольського округу, теж діяли клуб і бібліотека. В 1927 р. бібліотека передплачувала газети «Правда», «Крестьянская правда», «Пролетар», «Радянський степ», журнали «Кооперативное село», «Крестьянка», «Экран» та ін. Усі витрати по утриманню школи, в якій вчилися діти комунарів, брала на себе комуні. Активісти доклали значних зусиль до ліквідації релігійних обрядів. Весілля, народження відзначались громадянським

⁸⁸ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 144, оп. 1, спр. 1050, арк. 2, 3, 6, 16.

⁸⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 2386, арк. 41.

⁹⁰ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 267, оп. 1, од. зб. 339, арк. 9.

⁹¹ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 559, оп. 3, спр. 115, арк. 9—22.

шляхом. З коштів комуни на кожну новонароджену дитину виділялось 100 крб.⁹²

У період підготовки масової колективізації необхідно було ще більше посилити політичний і культурний вплив комун і зразкових сільськогосподарських артілей на селянство. Уряд України ще в 1928 р. запропонував місцевим органам виділити з найбільш міцних колективних господарств 100 зразкових колгоспів і добитися того, щоб вони були з організаційно-господарського і агротехнічного погляду взірцем для всіх колгоспів та індивідуальних селянських господарств України⁹³.

XVI конференція ВКП(б), що відбулася у квітні 1929 р., визнала за необхідне рішуче підняти загальнополітичну і культурну роботу у колгоспах⁹⁴. Відповідно до рішень партійної конференції окружкомі КП(б)У посилили увагу до культурно-масової і виховної роботи, зокрема до питання про вплив комун і сільськогосподарських артілей на все оточуюче їх селянство. Так, бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У у серпні 1929 р. зобов'язало окрвиконком виділити з міцних комун 11 опорних пунктів, забезпечивши їх знаряддями праці, а також культурними засобами: школами, клубами, кіно, радіо⁹⁵. Президія окружного виконавчого комітету перетворила в опорні пункти такі комуни, як «11 лет Октября» та ім. Леніна, Синельниківського району, «Червоний колос», Близнецівського району, «Червона квітка» і «Сільський пролетар», Петропавлівського району, «Заповіт Ілліча», Магдалинівського району, та ін.⁹⁶ У жовтні 1929 р. секретаріат Дніпропетровського окружкому запропонував в 15 великих колективних господарствах ввести посаду звільненого культпрацівника, а в решті колгоспів створити культкомісії, в усіх комунах і сільськогосподарських артілях підшукати приміщення для червоних кутків, клубів, направити в комуни і артілі 40—50 бібліотечок, з міст і промислових підприємств відрядити на село бригади спеціалістів для здійснення радіофікації і кінофікації⁹⁷. Згодом такі комуни і сільськогосподарські артілі, як «11 лет Октября», ім. Леніна, Синельниківського району, на Дніпропетровщині, ім. Будьонного, Березівського району, Одеського округу, «Червоний шлях», Карлівського району, Полтавського округу, «Червона зоря», ім. Чубаря, Лозівського району, Харківського округу, та ін., справді стали вогнищами не тільки економічного, а й культурного розвитку села. В усіх цих комунах і артілях, як правило, вже були або створювались добре обладнані клуби, бібліотеки, здійснювалась радіофікація, випускались стінні газети, працювали гуртки і колективи художньої самодіяльності, відкривались культурно-побутові заклади: їдальні, дитячі ясла та ін. Так, у комуні ім. Леніна, Синельниківського району, на Дніпропетровщині, в 1929 р. налічувалось 369 комунарів. У громадському користуванні було 1390 га землі, п'ять тракторів, значна кількість худоби та птиці. Кожна сім'я комунарів забезпечувалась квартирою. Харчувались комунари в їдальні. В селищі працювали клуб, кіноустанова, радіовузол, початкова школа і школа селянської молоді, вечірня радпартшкола⁹⁸. Усі комунари повністю ліквідували

⁹² ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 73, арк. 8.

⁹³ Див. І. Слин'яко. Назв. праця, стор. 57.

⁹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, К., 1956, стор. 467.

⁹⁵ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 305, оп. 1, спр. 45, арк. 63.

⁹⁶ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 8, арк. 25.

⁹⁷ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 8, арк. 89—91.

⁹⁸ Газ. «Днепровская правда», 27 жовтня 1929 р.

неписьменність і силами учнів 5—7 класів навчали грамоти селян сусідніх сіл⁹⁹. У комуні «Червоний шлях», Карлівського району, на Полтавщині, працювали клуб, бібліотека, радіовузол, їдальня¹⁰⁰.

В комунах організовувались сільськогосподарські виставки, демонструвались кінокартини, силами художньої самодіяльності ставилися п'єси, діяли гуртки по ліквідації неписьменності тощо. Діти села залучались до піонерських загонів.

Комуни справляли величезний вплив на селян, які бачили в них нову техніку, правильну організацію праці виробництва, більш високу продуктивність праці, вищий рівень культури, щоденний побут, нову систему виховання дітей та ін.

Напередодні суцільної колективізації партійні і радянські організації розгорнули велику роботу по ознайомленню селян із станом справ у комунах і сільськогосподарських артілях, щоб наочно показати переваги великого колективного господарства. Так, комуну «Червоний партизан» тільки за десять місяців 1929 р. відвідало 2843 селян-одноосібників. Їм сподобалась техніка, клуб, їдальня та інші громадські будівлі, організація виробництва і праці¹⁰¹. Про все бачене в міцних колективних господарствах селяни розповідали у своїх селах. І це було однією з найдійовіших форм агітації за колгоспи, за нове життя. Багато селян-екскурсантів під впливом баченого відразу ж організовували колгоспи. Так, восени 1929 р. селяни чотирьох сіл Коростишівського району, на Волині, після відвідання Ксаверівської комуні створили у себе колгосп¹⁰².

Колективізація докорінно змінила становище на селі, відкрила простір для розвитку продуктивних сил. Нові умови виробництва, техніка вимагали вищого рівня ведення господарства. Колгоспний лад створював нові умови для піднесення культури селянства. Насамперед, з'явилась можливість зусиллями колективу розв'язувати такі питання культурного будівництва, які були не під силу для кожного окремого селянина: будувати, ремонтувати і утримувати культурні установи, організовувати громадське харчування, звільнити жінку від непосильної праці та ін.

Звичайно, ці можливості спочатку були дуже обмежені. Будівництво культурних закладів за рахунок коштів колгоспів могло розгорнутися лише в міру їх організаційно-господарського зміцнення, зростання неподільних фондів, але вже в роки суцільної колективізації завдяки ініціативі і самодіяльності селянських мас сітка культурно-освітніх закладів на селі значно розширилась, правда переважно за рахунок пристосованих і переобладнаних приміщень. Якщо раніше селяни боролись за ліквідацію культурної відсталості, що була успадкована від старого, капіталістичного ладу, то тепер, у зв'язку з колективізацією, їх потяг до культури набагато зріс. Руйнуючи старий суспільний лад, вони прагнули ліквідувати і все те, що зв'язувало з ним, у тому числі і неосвіченість, затурканість. Вступивши на шлях колективізації, селяни прагнули освоїти досягнення культури. Для цього вони не шкодували ні коштів, ні праці. Великий інтерес для розуміння боротьби селянських мас за культуру становлять рішення зборів колгоспників. Так,

⁹⁹ Газ. «За соціалістичну перебудову» (орган Синельниківського райкому КП(б)У, райвиконком, райпрофради, райколгоспспілки), 13 жовтня 1930 р.

¹⁰⁰ Журн. «За нове село» (орган Полтавської науково-дослідної сільськогосподарської станції), 1930, № 2, стор. 20; № 10, стор. 7.

¹⁰¹ Журн. «Селянський будинок», 1929, № 17, стор. 16.

¹⁰² Архів Житомирського обкому КП України, ф. 86, оп. 1, од. зб. 1499, арк. 160.

загальні збори комунарів комуни ім. Жовтневої революції, Димерського району, на Київщині, 31 грудня 1930 р. зобов'язали Раду комуни добитися повної ліквідації неписьменності¹⁰³. Аналогічне рішення було прийнято 16 серпня 1930 р. на загальних зборах сільськогосподарської артїлі «Нове життя» того ж району¹⁰⁴. Колгоспники сільськогосподарської артїлі «Ясний берег», цього ж району, 21 листопада 1930 р. на загальних зборах ухвалили: виділити людей для проведення ліквідації неписьменності, а також для поліпшення роботи хати-читальні¹⁰⁵.

Розуміючи величезну роль школи і культосвітніх закладів у житті села, колгоспники особливу увагу приділяли створенню шкіл, споруджуючи їх на власні кошти або порушуючи клопотання про їх будівництво перед відповідними організаціями. Так, жителі с. Шульгівки, Петрівського району, на Дніпропетровщині, у 1929 р. поставили вимогу перед сільською Радою вжити необхідних заходів по розгортанню будівництва школи¹⁰⁶. Те ж саме вимагали і колгоспники на виборах до сільських Рад Київського округу (кінець 1929 р.— початок 1930 р.). У с. Новій Греблі, Бородянського району, селяни добивалися забезпечення стипендіями учнів-дітей бідноти, в с. Погребах, Брозарського району, було ухвалено забезпечити дітей бідноти гарячими сніданками, в с. Сидоровичах — перетворити чотирирічну школу на семирічну, не приймаючи до вузів дітей куркулів та ін.¹⁰⁷ На звітно-виборчих зборах колгоспу «Червона зоря», Золочівського району, на Харківщині, в кінці 1930 р. порушувалося питання про широке охоплення колгоспників різними курсами, щоб підвищити їх кваліфікацію і культурний рівень. Тоді ж було вирішено систематично посилати колгоспників для навчання¹⁰⁸. Ідучи назустріч вимогам громадськості, правління колгоспів, сільські Ради активніше розгортали культурне будівництво, часто показуючи добрі зразки організації культосвітньої роботи.

Рух за культуру знизу виливався і у непосредну участь колгоспних мас у культурному будівництві. Самі селяни обладнували хати-читальні, школи, купували книжки для бібліотек. Вони охоче йшли в пункти лікнепу, щоб навчитись грамоти, брали активну участь у художній самодіяльності та ін. Так, колгоспники сільськогосподарської артїлі «Червона перемога», Полтавського округу, на свої кошти обладнали хату-читальню, придбали бібліотеку, створили струнний оркестр. Те ж саме зробили їх земляки з сільськогосподарської артїлі ім. Карла Лібкнехта. Такі приклади відображають масову участь колгоспного селянства у культурному будівництві тих років. Особливо широкого розмаху набрала участь трудящих села в ремонті, обладнанні шкіл у 1930 р., коли Комуністична партія і Радянський уряд прийняли відому постанову про всеобуч. До 1 вересня 1930 р. силами колгоспного активу було обладнано під школи 1034 куркульських будинки і закінчувалось обладнання ще 473 будинків¹⁰⁹. Усе це підтверджувало слова В. І. Леніна про те, що «ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас»¹¹⁰, підтверджувало впевненість В. І. Леніна, Комуністичної партії в тому, що жива, творча участь мас у культурній революції буде вирішальною умовою її перемоги.

¹⁰³ КОДА, ф. 1438, оп. 5, спр. 4, арк. 31.

¹⁰⁴ Там же, арк. 140.

¹⁰⁵ Там же, арк. 115.

¹⁰⁶ ДОДА, ф. 305, оп. 1, спр. 60, арк. 18.

¹⁰⁷ КОДА, ф. 112, оп. 1, спр. 6357, арк. 17.

¹⁰⁸ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 1491, оп. 1, спр. 20, арк. 48.

¹⁰⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 17, спр. 75, арк. 61.

¹¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 408.

Культурна революція на селі розгорталась під керівництвом робітничого класу. У цьому одна з її найважливіших рис. Звідси перед дослідниками постає завдання — розкрити шляхи і засоби пролетарського впливу на селянство, показати всі ті канали, по яких соціалістична ідеологія і культура проникли в село.

Провідником соціалістичної ідеології і культури на селі були, насамперед, партійні осередки, сільські комуністи, які вели політичну пропаганду і культурно-виховну роботу серед селянства. Партійні осередки здійснювали керівництво всією культурно-масовою і виховною роботою, підтримували і розвивали ініціативу мас. Так, партійний осередок с. Коханівки, Троїцького району, на Одещині, обговорював питання про роботу лікнепу, ради сільського клубу, гуртків художньої самодіяльності, безвірників, придбання книжок для бібліотеки, про охоплення навчанням дітей бідноти і батраків, передплату газет та журналів тощо. Осередок проявив ініціативу в розбиранні старого поміщицького будинку у с. Малій Боярці і використанні придатної цегли для спорудження школи-семирічки¹¹¹, Гнилицький партійний осередок (Мало-Дівицький район, на Чернігівщині) систематично обговорював питання культурного будівництва. Так, 25 листопада 1929 р. бюро осередку прийняло рішення про ліквідацію неписьменності, 11 березня і 29 травня 1930 р. — про підготовку батраків і бідноти до вступу в старші класи семирічної школи, 29 травня — про створення ясел і дитячого майданчика¹¹². По кожному з цих питань бюро винесло конкретні рішення. Зокрема, передбачалось проведення місячника лікнепу, збирання коштів, створення товариства «Геть неписьменність!» та ін. Петровський партійний осередок, того ж району, добився закриття церкви і переобладнання її приміщення під будинок колективіста та ін.¹¹³ Щоб поліпшити культурно-масову і виховну роботу серед селянства, партійні організації неослабну увагу приділяли питанням діяльності сільської кіносітки, радіомовлення, доставці на село книжок та ін. Література, кіно, радіо були могутніми засобами піднесення культури селянства.

Вірним помічником Комуністичної партії в організації культурного будівництва на селі було сільське вчителство, патріотична діяльність якого вимагає від істориків спеціального дослідження. Важливу роль у піднесенні культури села відіграли профспілкові організації, особливо спілки працівників МТС, земельних органів, будівельників та ін., які організовували робітничі бригади для подання конкретної допомоги селу в налагодженні культурно-масової і виховної роботи. Велике значення для утвердження соціалістичної культури на селі мало шефство промислових робітників. У резолюції XII з'їзду РКП(б) підкреслювалось, що однією з форм зміцнення впливу робітничого класу на селі, яка набирає дедалі більшого політичного значення і поширення, є шефство міста над селом¹¹⁴.

Боротьба шефів за піднесення культури села велась у широкому масштабі як напередодні, так і під час масової колективізації. Причому шефська робота виліталась у допомогу найрізноманітнішим ділянкам культурного будівництва на селі. Так, Ленінське районне відділення

¹¹¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1892, арк. 11, 33, 61, 80, 108, 139.

¹¹² Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 262, оп. 1, од. зб. 142, арк. 4, 26, 33.

¹¹³ Там же, од. зб. 143, арк. 4; од. зб. 144, арк. 5.

¹¹⁴ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», К., 1954, ч. 1, стор. 703.

товариства «Змичка з селом» м. Києва напередодні колективізації допомогло будувати у підшефних районах школи і сільські клуби. Робітничі бригади, що їх посилали на село товариства, допомагали селянам обладнувати нові хати-читальні, ленінські кутки, проводили передплату на газети. Жінки-робітниці допомагали в організації ясел, політичної і культурно-масової роботи серед жінок-селянок. У дні революційних свят товариства направляли на село пропагандистів. У с. Шубівці, Кагарлицького району, шефи за один рік добилися збільшення членів хати-читальні з 45 до 89 чоловік, передплати газет з 17 до 107 примірників, організації сільськогосподарського, драматичного, хорового та інших гуртків, відкриття сезонних ясел, посилення активності жінок-селянок¹¹⁵.

У період здійснення загального початкового навчання, ліквідації неписьменності серед дорослого населення з промислових центрів у підшефні села виїхали бригади робітників. Так, із Запоріжжя було послано на село 12 бригад, які допомогли селянам в організації всеобучу і лікнепу. Тоді ж шефи привезли дітям 2885 пар взуття і 1186 пальт, придбаних на кошти профспілок¹¹⁶. Колектив Донецького металургійного заводу здійснював шефство над 16 селами Селидівського району. В підшефні села металурги у 1930 р. відрядили 64 бригади, які об'єднували 284 робітники. Робітничі бригади проводили значну культурно-масову і виховну роботу серед селян, а також допомагали ремонтувати сільськогосподарські машини та реманент¹¹⁷. Усього на селі восени 1929 р. працювало 6,5 тис. шефських бригад, в яких налічувалось 40 тис. робітників¹¹⁸. У першій половині 1930 р. на селі працювало 4822 бригади, що об'єднували понад 24 тис. робітників¹¹⁹.

В історичній літературі майже зовсім не висвітлювалось питання політичного і культурного впливу на село промислових підприємств, розташованих безпосередньо у сільській місцевості: цукрових, шкіряних, скляних, будівельних та інших заводів. Здебільшого ці підприємства були невеликими, і культурний рівень їх робітників був нижчий, ніж на великих промислових підприємствах, але було б неправильно недооцінювати і цей канал культурного впливу робітничого класу на селянство. Наприклад, у Київській області в 1932 р. налічувалось 55 цукрових заводів, більшість яких була розташована безпосередньо в селах. 48 заводів мали клуби, бібліотеки, кіноустановки, радіо. Так, у Переяславському районі, крім районної, була велика бібліотека на цукровому заводі у с. Березанці, в якій налічувалось 3566 книжок. У Черняхівському районі у двох клубних бібліотеках цукрових заводів було 6297 книжок, у Тальнівському — 3400 книжок і т. д.¹²⁰ Усього в бібліотеках 30 цукрових заводів Київської області налічувалось 126 тис. книжок¹²¹. Крім того, десятки тисяч книжок мали бібліотеки інших підприємств, якими також широко користувалося населення села.

При заводах були кіноустановки, радіовузли, політичні та загальноосвітні гуртки, оркестри, гуртки художньої самодіяльності. Все це також було важливим фактором піднесення культури сільського населення. Так, у клубах скляних заводів в с. Брониці і Курчиці, Городниць-

¹¹⁵ КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 1283, арк. 78—79.

¹¹⁶ «Робітнича газета пролетар», 3 січня 1931 р.

¹¹⁷ А. П. Євтушенко. Роль робітничого класу в колгоспному будівництві на півдні Української РСР в 1929—1933 роках. «Праці Київського державного історичного музею», вип. I, К., 1958, стор. 70.

¹¹⁸ «XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт», 1930, стор. 678.

¹¹⁹ А. П. Євтушенко. Назв. праця, стор. 68.

¹²⁰ КОДА, ф. 144, оп. 1, спр. 1107, арк. 4, 5, 87.

¹²¹ КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 2080, арк. 2.

кого району, в с. Мар'янівці, Баранівського району, працювали стаціонарні кіноустановки, радіоузли, бібліотеки, різні гуртки. Всіма видами гуртків було охоплено 470 чоловік, у тому числі гуртками художньої самодіяльності — 123 чоловіки, тобто фактично при кожному клубі працювали музикальні і драматичні гуртки. Силами цих гуртків ставились спектаклі, організовувались музичні вечори тощо. Чижівська паперова фабрика, розташована в Ново-Волинському районі, Київської області, мала червоний куток, клуб з залом на 200 місць, радіоузлом. При клубі працювали драматичний, хоровий, літературний та інші гуртки, а також оркестр духових інструментів. У гуртках брали участь понад 300 робітників і селян. Жителі Чижівки і навколишніх сіл охоче відвідували клуб та клубну бібліотеку. Профспілквою організація фабрики здійснювала шефство над місцевою школою-семирічкою і колгоспом. Робітники радіофікували усі хати колгоспників¹²².

Комуністична партія надавала особливого значення МТС. У доповіді про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій М. С. Хрущов відзначив, що «велике значення машинно-тракторних станцій полягає в тому, що вони допомогли зміцнити союз робітників і селян у боротьбі за будівництво соціалізму. Працівники МТС залучили селян до великого громадського господарства, до індустріальної техніки, до соціалістичної дисципліни праці, несли на село нову культуру»¹²³. Проте самим МТС при їх виникненні потрібна була шефська допомога з боку робітників, і цю допомогу подавало багато колективів підприємств України. Так, завод «Арсенал» (Київ) брав шефство над Березанською і Олевською МТС, допомагав їм у ремонті тракторів і машин, у створенні пересувних ремонтних майстерень, постачав їм політичну і художню літературу.

Робітники промислових підприємств добре розуміли значення МТС у соціалістичній перебудові села, проявляли ініціативу по посиленню їм шефської допомоги. Так, не раз з пропозиціями про посилення шефської допомоги машинно-тракторним станціям виступали колективи київських підприємств. Це ж питання в 1932 р. двічі обговорювалося секретаріатом Київського обкому КП(б)У. 9 березня секретаріат обкому КП(б)У схвалив ініціативу робітників і запропонував перетворити шефську роботу у постійну, невід'ємну і важливу частину діяльності партійних, комсомольських і профспілкових організацій підприємств. 1 липня того ж року секретаріат вдруге обговорював питання про шефство над МТС. Було схвалено шефську роботу, проведену колективами заводів «Більшовик», «Арсенал», «Ленінська кузня» та ін.

З метою посилення впливу МТС на селянство необхідно було перетворити їх в опорні бази пролетарської культури. Для цього при МТС шефи створювали клуби, бібліотеки, постачали їм кіноустановки, радіоприймачі тощо. Допомога колективів промислових підприємств МТС була однією з вирішальних факторів перетворення їх у важливі пункти пролетарського впливу на село.

Отже, в піднесенні культури села в період суцільної колективізації важливу роль відіграли політика Радянської держави, спрямована на розгортання культурної революції на селі, в тому числі відповідні значні асигнування, сама колективізація, що створила об'єктивні умови для культурного розвитку селянства і зростання його активності як свідомого будівника соціалізму, посилення допомоги в культурному будівництві на селі з боку робітничого класу.

¹²² КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 561, арк. 5.

¹²³ М. С. Хрущов. Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій, К., 1958, стор. 18.

Д. Д. ПУХА

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ

(1924—1928 рр.)

Важливою передумовою успішного розв'язання висунутих новою Програмою КПРС завдань є забезпечення миру, втілення в життя ленінського принципу мирного співіснування — генеральної лінії зовнішньої політики Радянської держави. Проте миролюбна зовнішня політика СРСР зустрічає рішучий опір з боку міжнародного імперіалізму, очолюваного США, — головної сили агресії і війни. Імперіалістичні держави не хочуть примиритися з існуванням світової системи соціалізму, і відкрито заявляють про свої божевільні плани ліквідації Радянського Союзу та інших соціалістичних держав шляхом війни. Тому вирішальною умовою збереження миру і зриву агресивних замислів імперіалістів є зростання обороноздатності соціалістичних країн і насамперед Радянського Союзу. Величезне значення Програми партії полягає в тому, що в ній вказуються шляхи дальшого піднесення обороноздатності СРСР і могутності його Збройних Сил. У Програмі підкреслюється, що основою основ військового будівництва є керівництво Комуністичної партії Збройними Силами.

Узагальнення багатого досвіду партійного керівництва військовим будівництвом, зокрема в 1924—1928 рр., що ввійшли в історію як роки військової реформи, має певне значення для розв'язання завдань дальшого зміцнення Радянських Збройних Сил на сучасному етапі. В період військової реформи Комуністична партія вжила ряд заходів, спрямованих на зміцнення армії. Було здійснено перехід до змішаної територіально-кадрової системи будівництва Збройних Сил, оновлено і зміцнено центральні й місцеві органи військового управління, встановлено нові штати частин і з'єднань, визначено тверду систему проходження військової служби, організовано систематичну бойову і політичну підготовку, прийнято рішення про поступове введення єдиноначальності, розроблено нові устави й настанови. Багато уваги приділялось піднесенню керівної ролі Комуністичної партії в армії, як головного джерела сили й могутності Збройних Сил. У ті роки Комуністична партія провела велику роботу по зміцненню єдності армії і народу.

Характерною особливістю будівництва Радянських Збройних Сил у 1924—1928 рр. є створення територіально-міліційних формувань. Питання про територіально-міліційне будівництво було всебічно розроблене В. І. Леніним і знайшло відображення в рішенні VIII з'їзду РКП(б) і прийнятій ним Програмі партії. Це питання знайшло дальший розвиток і в рішеннях IX і X з'їздів РКП(б). В. І. Ленін і Комуністична партія завжди вважали найбільш доцільною формою будівництва Збройних Сил соціалістичної держави не регулярну, а міліційну армію. І це зрозуміло, бо, як вказується у новій Програмі КПРС, «з точки зору внутрішніх умов Радянський Союз не має потреби в армії»¹²⁴. І лише агресивний характер імперіалістичних держав, їх постійна загроза нападу на СРСР змушували і змушують тримати регулярну армію, не впинно зміцнювати Радянські Збройні Сили.

Питання про організаційні принципи будівництва Червоної Армії

¹²⁴ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 97.

завжди розв'язувалось Комуністичною партією з урахуванням об'єктивних умов, в яких перебувала Радянська держава на тому чи іншому історичному етапі. В період іноземної інтервенції і громадянської війни Комуністична партія змушена була створити постійну кадрову Робітничо-Селянську Червону Армію. Розкриваючи причину створення регулярної армії, М. С. Хрущов вказував, що Володимир Ілліч Ленін у перші дні Жовтневої революції закликав покінчити з війною, що Радянський уряд, будучи прихильником роззброєння, розпустив армію і перейшов до міліційної системи. Але потім, коли імперіалісти напали на Радянську республіку, Комуністична партія і Радянський уряд змушені були створити армію для оборони країни¹²⁵. Отже, саме імперіалістичні агресори примусили Радянську державу створити кадрову регулярну армію, яка в роки іноземної інтервенції і громадянської війни з честю відстояла завоювання Жовтня.

Аналізуючи міжнародне становище, що створилося після закінчення громадянської війни, В. І. Ленін прийшов до висновку про необхідність збереження кадрової армії і в умовах мирного соціалістичного будівництва. Але в зв'язку з тим, що утримувати в мирних умовах численну армію для розореної Радянської республіки було недоцільно і економічно важко, Комуністична партія і Радянський уряд скоротили до мінімуму кадрові збройні сили і водночас у 1923 р. розпочали формування територіально-міліційних частин і з'єднань. Територіально-міліційні частини створювались переважно в піхоті. Технічні війська залишались на кадровому становищі. Спільні риси цих двох форм будівництва Червоної Армії полягали в революційно-класовому характері, обумовленому наявністю союзу робітничого класу й селянства, в керівництві Комуністичної партії, в єдиній системі політико-виховної роботи, в доборі міцного партійного і робітничого ядра, в комплектуванні армії на основі загального військового обов'язку трудящих.

Територіально-міліційна система характеризувалась територіальним принципом комплектування частин і з'єднань, позаказарменим проходженням більшої частини часу військової служби, коротким строком та інтенсивністю військового навчання, масовим охопленням населення військовим навчанням. Територіальні частини складались з кадрового (постійного) і змінного складу. Кадри територіальної дивізії становили 16% її штатного складу, розрахованого на военний час¹²⁶.

Територіально-міліційна система мала воєнні, економічні й політичні переваги. Її воєнні переваги полягали, по-перше, в забезпеченні підготовки резервів. Загальна кількість призовного контингенту одного віку в СРСР становила 1200 тис. чоловік, з яких 800—900 тис. були цілком придатні для військової служби. В 1924 р. кадрові війська налічували 562 тис. чоловік¹²⁷. При дворічному строку служби можна було пропустити через ряди армії 220 тис. чоловік, що було явно недостатньо для підготовки резервів. Через кадрову дивізію за рік можна було підготувати близько 2 тис. чоловік, а через територіальну 4—5,5 тис. Подруге, ця система давала можливість без збільшення чисельності кадрової армії мати необхідну кількість військових з'єднань на випадок війни. Так, якщо в кінці 1923 р. Червона Армія мала у своєму складі 39 кадрових стрілецьких дивізій і 10 територіальних, а в цілому 49 дивізій, то в 1925 р. кількість їх збільшилась до 77, в тому числі 46 диві-

¹²⁵ Див. Н. С. Хрущев. О международном положении и внешней политике Советского Союза, М., 1959, стор. 35.

¹²⁶ М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 371.

¹²⁷ М. В. Фрунзе. Сочинения, т. III, М., 1927, диаграмма 1.

зій територіальних¹²⁸. По-третє, територіальна система забезпечувала збереження командних кадрів, які були ядром територіальних частин.

Економічні переваги цієї системи очевидні. Витрати на утримання кадрової дивізії за нормами 1926 р. становили 3170 тис. крб., а територіальної — 2207,1 тис. крб.¹²⁹ При цьому слід урахувати, що штатний склад кадрової дивізії мирного періоду був майже в два-три рази менший територіальної. Якщо за рік утримання одного червоноармійця в кадрових військах становило 267 крб., то в територіальних — 58 крб.¹³⁰

Територіально-міліційна система мала також великі політичні переваги. Вона забезпечувала пошкваллення масово-політичної роботи на селі, сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства, в якому В. І. Ленін бачив одну з вирішальних умов зміцнення обороноздатності країни. У прийнятій пленумом ЦК РКП(б) (31 березня — 2 квітня 1924 р.) постанові вказувалось, що «територіальні формування можуть і повинні бути однією з нових додаткових форм змички Радянської держави з селянством»¹³¹. Політичне значення територіально-міліційного будівництва особливо підкреслив XIII з'їзд РКП(б). У резолюції з'їзду про роботу на селі вказувалось, що розширення міліційного будівництва відкриває нові шляхи для роботи на селі і сприяє зміцненню в ньому впливу радянської влади. Територіальні формування, що склалися переважно з маломісних і середняцьких шарів села мали, по-перше, стати одним з відповідних пунктів об'єднання і освіти їх, по-друге, сприяти господарському і культурному будівництву села, по-третє, кадри територіальних частин використовувались як нова форма зв'язку Радянської держави і Комуністичної партії з селянством.

Отже, перехід до територіально-міліційної системи був обумовлений прагненням Комуністичної партії і Радянського уряду здійснити реорганізацію Збройних Сил, щоб дати необхідну військову підготовку найбільшій кількості трудящих з мінімальним відривом їх від продуктивної праці і тим підвищити обороноздатність Радянського Союзу при одночасному скороченні його військового бюджету.

В здійсненні військової реформи, особливо в зв'язку з переходом до територіально-міліційного будівництва в Радянських Збройних Силах, важливу роль покликані були відіграти місцеві партійні організації. У циркулярі ЦК РКП(б) (8 червня 1923 р.) обкомам і губкомам партії рекомендувалось «поставитись з особливою увагою до територіальних дивізій, що організуються»¹³². Політичне управління Робіничо-Селянської Червоної Армії в листі до міськкомів РКП(б) у зв'язку з наступними першими навчальними зборами територіальних дивізій підкреслювало, що без підтримки партійних організацій політоргани територіальних дивізій не зможуть розгорнути широкої пропаганди серед населення і створити необхідні політичні й матеріальні передумови для успішного проведення цих зборів¹³³. У жовтні 1923 р. ЦК РКП(б) знову звернувся до всіх партійних організацій з листом, в якому вказував, що всі розпорядження центральних органів, зв'язані з

¹²⁸ «КПСС и строительство Вооруженных Сил СССР», М., 1959, стор. 232.

¹²⁹ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 33 987, оп. 1, спр. 653, арк. 12.

¹³⁰ Там же.

¹³¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК», видання сьоме, ч. I, К., 1954, стор. 762.

¹³² «К истории территориально-милиционного строительства в Красной Армии. Публикация документов». «Военно-исторический журнал», 1960, № 11, стор. 89.

¹³³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 7, спр. 22, арк. 186.

потребами Червоної Армії, повинні виконуватися на місцях у першочерговому порядку¹³⁴.

Виконуючи вказівки ЦК РКП(б), партійні організації України розгорнули активну діяльність по зміцненню Збройних Сил. Слід відзначити значну питому вагу Українського військового округу (УВО) у загальній системі Радянських Збройних Сил. Чисельність особового складу округу на 1 жовтня 1924 р. становила 20,7% загальної чисельності Червоної Армії¹³⁵, а змінний склад територіальних дивізій на 1 жовтня 1925 р. — 28,8% загальної чисельності змінного складу територіальних частин¹³⁶. У 1924 р. в Українському військовому окрузі було 9 територіальних дивізій, а в 1925 р. — 14¹³⁷. Партійні організації України всебічно сприяли територіальному будівництву армії. Серед населення роз'яснювалась суть і значення територіальної системи, подавалась значна допомога політорганам у доборі кадрів політпрацівників, у проведенні партійно-політичної і культурно-виховної роботи в територіальних частинах, організовувалось шефство підприємств і установ над військовими частинами.

У серпні 1923 р., під час підготовки до перших зборів 25-ї (Чапаєвської) стрілецької дивізії, було розгорнуто широку агітаційно-масову роботу. Вийшов спеціальний номер дивізійної газети «На сторожі праці», в якій популяризувалась територіальна система. На з'їздах і конференціях, що відбулися у Кременчуці, Черкасах і Олександрії (район комплектування дивізії), обговорювалось питання про територіальне будівництво радянських військ. У селах влаштовувались урочисті проводи призовників. До військових частин прибуло 98% змінників, що свідчить про високу організованість військових зборів. На нараді командного і політичного складу (25—26 вересня) вказувалось, що «дивізія в результаті першого територіального збору здатна за своїми результатами навчання для бойових дій»¹³⁸. Перший досвід територіально-міліційних формувань і збори перших дивізій у вересні 1923 р., вказувалось у циркулярі Реввійськради СРСР, показали доцільність територіальної системи формування й навчання військових з'єднань і частин для нашої Радянської республіки. У зв'язку з створенням нових територіальних дивізій Реввійськрада вказувала, що «створенням нових, згуртованих і спаяних трудящими масами територіальних дивізій Радянська влада зміцнює військову могутність і тим забезпечує робітничо-селянську країну від нових нападів імперіалістичних хижаків»¹³⁹.

Партійні організації України систематично удосконалювали і розширювали форми агітаційно-пропагандистської роботи по популяризації територіальної системи. Організуючи підготовку до територіальних зборів 23-ї Харківської дивізії, губком КП(б)У склав план проведення масово-політичної роботи, у відповідності з яким у Харкові було проведено 50 зборів змінного складу, а на приймальних пунктах — близько 40 співбесід, видано спеціальні листівки «Будуйте Харківську дивізію», «Територіальна армія» та ін. Газета «Пролетарий» вмістила кілька статей про суть територіального військового будівництва.

21 грудня 1923 р. Катеринославський губком КП(б)У розіслав усім окружкомам і райкомам партії листа, в якому визначив завдання у зв'язку з наступними попередніми зборами змінного командно-політич-

¹³⁴ «КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза», М., 1958, стор. 258.

¹³⁵ ЦДАРА, ф. 33 987, оп. 2, спр. 304, арк. 35, 40.

¹³⁶ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 335, арк. 15.

¹³⁷ ЦДАРА, ф. 33 987, оп. 2, спр. 304, арк. 35, 40.

¹³⁸ ЦДАРА, ф. 9, оп. 10, спр. 18, арк. 9, 125.

¹³⁹ ЦДАРА, ф. 9, оп. 13, спр. 128, арк. 117.

ного і партійного складу 30-ї дивізії¹⁴⁰. З метою подання допомоги політичному апарату дивізії партійні комітети виділили 55 відповідальних працівників для проведення в частинах партійної і політико-виховної роботи¹⁴¹.

Для проведення масово-політичної роботи в період формування 44-ї територіальної дивізії з ініціативи політвідділу дивізії і Бердичівського окружкому КП(б)У в окрузі було проведено кілька конференцій демобілізованих червоноармійців, на яких роз'яснювались суть територіальної системи і тих завдань, що стояли перед демобілізованими.

В період формування 24-ї територіальної дивізії Вінницький губернський відділ політичної освіти видав 2500 листівок і 6000 лозунгів. У Тульчинському окрузі було проведено дві конференції безпартійних з участю представників сільських Рад, комнезамів і змінників, троє загальних зборів і два мітинги. На з'їзді Рад Тульчинського округу в порядок дня було включено доповідь про територіальні формування і від імені з'їзду було випущено відозву до населення з закликом сприяти територіальній системі. Було заслухано доповіді на пленумах виконкомів у Вінницькому і Гайсинському округах, а також проведено конференції безпартійних і шість загальних зборів селян¹⁴².

Широку і різнобічну діяльність місцевих партійних організацій України, спрямовану на здійснення рішень РКП(б) по територіальному будівництву, яскраво характеризує план Білоцерківського окружкому КП(б)У і політвідділу 100-ї дивізії по проведенню агітаційно-масової роботи у зв'язку з комплектуванням дивізії. Планом передбачалося проведення зборів осередків КП(б)У, пленуму виконкому, районної конференції змінного складу, організація виїздів на села партійних і радянських працівників для проведення сільських сходів, присвячених територіальним зборам, організація вечорів-проводів тощо¹⁴³. В цілому в 1924 р. по Українському військовому окрузі агіткампанія пройшла організовано. На збірні пункти прибуло 95—96% змінного складу¹⁴⁴.

ЦК КП(б)У постійно дбав про підвищення ролі партійних осередків у військових частинах УВО. З метою зміцнення військових частин було переглянуто кадри політпрацівників, в армію направлено 15 досвідчених партійних організаторів, вжито ряд заходів по поліпшенню соціального складу партійної організації округу¹⁴⁵. Вважаючи закономірним високу питому вагу селян у військових партосередках, Центральний Комітет поставив завдання дальшого зміцнення партійних організацій за рахунок робітників не шляхом штучної затримки прийому в партію селян, а максимального залучення в партію червоноармійців з робітників. Ці вказівки ЦК сприяли поліпшенню соціального складу партійної організації Українського військового округу. Якщо на 1 січня 1927 р. в ній налічувалось робітників — 44%, селян — 41,5%, інших — 14,5%, то на 1 січня 1929 р. уже було робітників — 54,5%, селян — 33,3%, інших — 12,2%¹⁴⁶. З 5572 прийнятих у партію за дев'ять місяців 1928 р. робітники становили 50,1%. У порівнянні з цим же періодом 1925 р. робітничий прошарок у складі прийнятих у партію збільшився на 10%¹⁴⁷.

¹⁴⁰ ЦДАРА, ф. 9, оп. 10, спр. 18, арк. 63, 292.

¹⁴¹ Там же, арк. 311.

¹⁴² Там же, арк. 321, 322.

¹⁴³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 13, спр. 276, арк. 278.

¹⁴⁴ Там же, арк. 444.

¹⁴⁵ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 123, арк. 44.

¹⁴⁶ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 240, арк. 92.

¹⁴⁷ Там же, спр. 239, арк. 324.

Надаючи великого значення ролі комуністів у територіальних частинах, ЦК КП(б)У вказував на необхідність не звільняти комуністів від територіальних зборів, а згодом попереджав, що комуністи мають більш суворо ставитись до проходження цих зборів¹⁴⁸. Переміщувати змінників, які вели в територіальних частинах партійно-політичну роботу, місцеві партійні органи могли лише з відома відповідних армійських політорганів¹⁴⁹. ЦК КП(б)У прирівняв політвідділи дивізій в одержанні інформаційних матеріалів до окружних партійних комітетів.

Особливу увагу ЦК КП(б)У приділяв зміцненню зв'язку місцевих партійних і радянських органів з командуванням і політорганом військових частин, як найважливішій умові успішного розв'язання завдань військового будівництва. 19 червня 1925 р. Центральний Комітет вказував на необхідність встановити більш тісні зв'язки між апаратом ЦК і Політичним управлінням Українського військового округу, з одного боку, і командуванням округу з центральними радянськими органами — з другого. Виконуючи вказівки ЦК РКП(б) про те, що військові комісари дивізій і начальники політвідділів мають входити в бюро парткому, а командири дивізій — до президії окружних виконкомів по місцю розташування штабу дивізії, ЦК КП(б)У рекомендував підтримувати зв'язок з парткомами і виконкомами інших округів, на території яких розміщались частини дивізії шляхом періодичних нарад і доповідей. У тих окружних центрах, де не було штабів дивізії, ЦК КП(б)У вважав доцільним входження военкомів полків у бюро окрпарткомів і командирів полків — у президію окрвиконкомів. ЦК вимагав створити при окружних виконкомах спеціальні комісії, які розробляли б і проводили у життя заходи, зв'язані з територіальним будівництвом¹⁵⁰. IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.), відзначивши, що дальший розвиток територіального будівництва немислимий без органічної участі і активної допомоги з боку місцевих організацій, вказав: «Здійснення парторганізаціями раніше даних партією директив у галузі тербудівництва є на найближчий період основним завданням»¹⁵¹.

Велике значення для посилення роботи місцевих партійних органів по зміцненню армії мало рішення ЦК КП(б)У про підсумки призову народження 1903 р. і стан Червоної Армії (березень 1926 р.), прийняте по доповіді командуючого військами Українського військового округу Й. Е. Якіра. ЦК КП(б)У вказував, що політико-моральний стан і дисципліна в частинах округу в основному задовільна. Разом з тим поповнення, яке прибуває у війська, в тому числі комуністи й комсомольці, недостатньо підготовлене. Партійні організації, піддаючись настрою мирного будівництва, забувають про необхідність бути готовими до збройного захисту країни і проявляють недостатній інтерес до питань військового будівництва. ЦК КП(б)У підкреслив, що військова робота є органічною частиною роботи партійних організацій, за яку вони повністю відповідають.

Серйозну увагу Центральний Комітет приділяв зміцненню боєздатності частин Українського військового округу. 27 серпня 1926 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про стан частин Українського військового округу, в якій відзначались значні успіхи в діяльності округу за останній рік¹⁵². Найбільш важливий період бойової підготовки — табір-

¹⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 9, арк. 68; од. зб. 10, арк. 7.

¹⁴⁹ Там же, од. зб. 11, арк. 145.

¹⁵⁰ Там же.

¹⁵¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 302.

¹⁵² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 18, арк. 139.

ний період — сприяв дальшому зміцненню загальної боездатності військових частин. ЦК КП(б)У, підкресливши, що військова дисципліна є найважливішою умовою бойової готовності частин, запропонував поліпшити виховання командного складу. Партійні організації мали подавати допомогу командуванню і політорганам у поліпшенні діяльності клубів, Будинків Червоної Армії та ін. В результаті вжитих заходів у частинах УВО зміцніла військова дисципліна.

Основою територіально-міліційного будівництва була допризовна підготовка, до організації якої були залучені партійні, радянські і профспілкові організації. Вони матеріально забезпечували проведення допризовної підготовки, налагоджували роботу військових кутків і спортивних таборів та інших установ військово-виховної роботи, а також проводили політичну роботу серед призовників. У 1926 р. на Україні було обладнано 422 навчальних пункти, 45% допризовників були на казарменому становищі¹⁵³. Серед допризовників була проведена велика робота по ліквідації неписьменності. За пропозицією ЦК КП(б)У Наркомат освіти вніс зміни в плани ліквідації неписьменності, а губкоми партії звертали більше уваги на виконання цього завдання¹⁵⁴. Ліквідація неписьменності на Україні проходила успішно. Якщо в змінному складі територіальних військ, що прибули на збори в 1926 р., налічувалось 9% неписьменних, то в 1927 р. їх було тільки 4,58%¹⁵⁵.

Комуністична партія велику увагу приділяла підготовці командних кадрів. ЦК РКП(б) вимагав від місцевих партійних організацій постійно проводити якісний відбір робітничо-селянської молоді у військові навчальні заклади. Партія виходила з вказівок В. І. Леніна про те, що командними кадрами можуть бути тільки червоні офіцери, бо тільки вони «матимуть серед солдатів авторитет і зуміють зміцнити в нашій армії соціалізм. Така армія буде непереможна»¹⁵⁶. Питання комплектування військових навчальних закладів займало важливе місце в усій діяльності ЦК КП(б)У. 8 серпня 1924 р. ЦК, обговоривши питання про набір в Українську військову підготовчу школу, прийняв постанову, згідно з якою в школу приймалися юні ленінці, комсомольці, діти робітників і загиблих у громадянській війні, яким сповнилось 14 років¹⁵⁷.

ЦК КП(б)У надавав важливого значення якісному добору у військові школи. При наборі 1924 р. в Єлисаветградську піхотну школу і Харківську школу червоних старшин ЦК встановив таке співвідношення для вступаючих: робітників — 50%, селян — 45%; інших категорій — 5%; по партійності: комуністів — 50%, комсомольців — 45%, безпартійних — 5%¹⁵⁸. У наступні роки соціальний склад кандидатів у військові навчальні заклади продовжував поліпшуватися. У 1928 р. серед вступаючих у військові навчальні заклади налічувалось 64% робітників, 30,8% селян, 5,2% інших категорій¹⁵⁹. Військові навчальні заклади УВО готували відданих Комуністичній партії робітничо-селянських командирів Червоної Армії. В період Великої Вітчизняної війни багато з них були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, стали відомими полководцями. Лише з числа випускників Київського артилерійського

¹⁵³ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 11.

¹⁵⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 22, арк. 200.

¹⁵⁵ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 827, арк. 12.

¹⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 171.

¹⁵⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 9, арк. 87.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 239, арк. 328.

чилища 39 стали Героями Радянського Союзу. Серед них видатний радянський полководець двічі Герой Радянського Союзу І. Д. Черняховський, який пройшов славний шлях від курсанта до командуючого фронтом.

Партійні організації України систематично дбали про матеріально-побутове забезпечення особового складу Українського військового округу. 21 грудня 1923 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення прирівняти за розмірами допомоги сім'ї політпрацівників до слухачів губернських партійно-радянських шкіл. ЦК запропонував звільнити членів сімей політпрацівників від плати за квартиру та комунальні вигоди. Народному комісаріату праці України пропонувалося в першу чергу надавати роботу працездатним членам сімей мобілізованих¹⁶⁰. У 1926 р. ЦК КП(б)У визнав за необхідне виплачувати червоноармійцям змінного складу під час відбуття територіальних зборів не лише за один місяць, як було раніше, а й за другий місяць у розмірі двотижневого окладу по місцю постійної роботи¹⁶¹. Поліпшились також житлові умови командного складу УВО.

Зміцнення Червоної Армії стало всенародною справою. Піклування рудящих про зміцнення армії проявлялось в організації шефства над військовими частинами. Форми шефства були різноманітні. Влаштовувались спільні збори червоноармійців з шефами, організовувалося спільне проведення загальнопролетарських свят і політико-виховної роботи, подавалась матеріальна допомога частинам Червоної Армії тощо. Так, у проведенні шестирічного ювілею 15-ї Сивацької дивізії широку участь взяли партійні й профспілкові організації. У день 6-х роковин Червоної Армії з участю представників частин 24-ї дивізії лише у Вінницькому і Тульчинському округах було проведено 20 мітингів, 19 урочистих зборів, 8 вечорів спогадів, на яких були присутніми 2667 членів профспілок, близько 3 тис. допризовників та понад 11,6 тис. чоловік іншого населення¹⁶².

Парторганізації України виявляли піклування про матеріальне і побутове забезпечення частин Червоної Армії. Матеріальна допомога, подана шефами Українському військовому округу за період 1922—1924 рр., становила майже 1301 тис. крб.¹⁶³ Партійні і радянські організації подали велику допомогу військовим частинам у ремонті і обладнанні казарм. Так, у 1924 р. тільки Вінницький губвиконком на ремонт казарм виділив 200,5 тис. крб.¹⁶⁴ Особливо багато було зроблено в цьому напрямі в 1928 р., коли проводилась підготовка до огляду червоних казарм. У 23-му полку внутрішніх військ шефи обладнали клуб і бібліотеку, передали кіноапарат, організували механізовану кухню, придбали столові речі для червоноармійців, обладнали зуболікарський кабінет. Від голови ВУЦВКу Г. І. Петровського було одержано 400 книг, від підприємств — 1000 крб. і від окрвиконкому — 2 тис. крб. В 69-му полку 23-ї стрілецької дивізії шефи провели ремонт казарм. На підприємствах, що шефствували над трьома полками зв'язку, робітники прийняли рішення відпрацювати понад робочий час по дві години, а гроші використати для поліпшення побуту червоноармійців¹⁶⁵. Усього

¹⁶⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 8, арк. 9.

¹⁶¹ Там же, од. зб. 18, арк. 3.

¹⁶² ЦДАРА, ф. 9, оп. 10, спр. 18, арк. 355.

¹⁶³ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 2, спр. 1900, арк. 52.

¹⁶⁴ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 421, арк. 6.

¹⁶⁵ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 256, арк. 28.

для ремонту й обладнання в період огляду червоних казарм трудящі України передали військовим частинам понад 1 млн. крб.¹⁶⁶

Велику роль у зміцненні Збройних Сил відіграли патріотичні товариства трудящих сприяння армії й обороноздатності країни. Ще в 1923 р., коли в результаті провокаційних дій англійського уряду створилась загроза військового нападу на СРСР, в ряді міст почали організовуватись Товариства друзів повітряного флоту (ТДПФ). На Україні було створено Товариство друзів авіації і повітроплавання України й Криму (ТАПУК). Деякі газети виступили ініціаторами будівництва літаків. Редакція газети «Коммунист» прийняла рішення побудувати літак «Комуніст»¹⁶⁷. Цей приклад підхопили харківські металісти, робітники Харківського паровозбудівного заводу і губерньської ради профспілок, залізничники Одеси. Колегією Наркомату внутрішніх справ УРСР було вирішено із зекономлених коштів побудувати літак ім. В. І. Леніна. Селяни Овідіопольської волості, Одеської губернії, засіяли 55 десятин на користь Повітряного флоту і, крім того, зібрали 200 пудів зерна і 25 крб. золотом¹⁶⁸. Всього у 1923—1924 рр. Червоної Армії було передано 55 літаків. У 1924 р. з ініціативи трудящих було створено добровільне Товариство друзів хімічної оборони (Добротхім). ЦК КП(б)У, надаючи великого значення діяльності цієї організації, затвердив президенту Добротхіму України¹⁶⁹. Організації Добротхіму провели на Україні велику роботу по вивченню і пропаганді питань військово-хімічного захисту, сприянню роботі хімічних підприємств і лабораторій, пропаганді хімічних знань серед населення. 23 травня 1925 р. товариства друзів повітряного флоту і хімічної оборони з метою ліквідації паралелізму в роботі об'єдналися в єдине товариство «Авіахім». У 1925 р. на Україні працювало 668 військових кутків і 610 гуртків військових знань¹⁷⁰.

Велику роль у зміцненні оборони СРСР і армії відіграло організоване на початку 1926 р. Товариство сприяння оборони СРСР (ТСО), яке розгорнуло широку пропаганду військової справи, роз'яснювало завдання оборони СРСР, розвивало стрілецький спорт серед трудящих і т. д. На Україні добровільні товариства об'єднували близько 20 тис. чоловік¹⁷¹. У січні 1927 р. «Авіахім» і ТСО були об'єднані в одне Товариство сприяння оборони та авіаційно-хімічному будівництву СРСР — Тсоавіахім. На 1 серпня 1927 р. на Україні в рядах Тсоавіахіму налічувалось уже близько 417 тис. членів¹⁷². Партійні організації України приділяли велику увагу його діяльності. ЦК КП(б)У затвердив склад президії Всеукраїнського товариства Тсоавіахіму на чолі з головою РНК УРСР В. Я. Чубарем¹⁷³. 17 серпня 1927 р. ЦК КП(б)У надіслав місцевим партійним організаціям циркуляр за підписом П. П. Постишева «Про бойову згуртованість комуністів і завдання Тсоавіахіму», в якому пропонувалось провести навчання комуністів і комсомольців, а також безпартійних робітників і селян військової справи в гуртках Тсоавіахіму. При цьому вивчення комуністами і комсомольцями військової справи було обов'язковим¹⁷⁴. Цей документ був програмою діяльності партійних організацій України по керівництву організаціями Тсоавіахі-

¹⁶⁶ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 2, спр. 34, арк. 97.

¹⁶⁷ Там же, оп. 1, спр. 558, арк. 108.

¹⁶⁸ Журн. «Военный вестник», 1923, № 15, стор. 65.

¹⁶⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 9, арк. 22.

¹⁷⁰ ЦДАРА, ф. 25 829, оп. 1, спр. 250, арк. 12.

¹⁷¹ Там же.

¹⁷² ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 434, арк. 12.

¹⁷³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 27, арк. 4.

¹⁷⁴ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 258.

му, які розв'язували великі завдання по зміцненню обороноздатності нашої країни.

Завдяки великій політичній і організаторській роботі Комуністичної партії по проведенню військової реформи Збройні Сили значно зміцніли. Наша армія з організаційно відсталого перетворилась у сучасну армію, здатну захистити соціалістичну Батьківщину. Діяльність Комуністичної партії по зміцненню Радянських Збройних Сил у 1924—1928 рр. показує, що успішне розв'язання цього завдання багато в чому залежить від постійного піклування й підтримки місцевих партійних організацій і всіх трудящих країни.

Рішення жовтневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і на флоті» сприяло підвищенню керівної ролі Комуністичної партії в Радянських Збройних Силах, дальшому зміцненню зв'язків місцевих органів з військовими радами, командуванням частин, політорганамі і партійними організаціями частин і з'єднань. Обласні, міські і районні комітети партії стали більше вникати в життя і бойове навчання військових частин, подавати допомогу у проведенні партійно-політичної роботи, виховувати воїнів у дусі відданості Комуністичній партії і Радянському уряду. Жовтневий Пленум ЦК КПРС звернув також особливу увагу на необхідність дальшого зміцнення єдності армії і народу. Місцеві партійні організації за останні роки активізували шефство промислових підприємств, творчих установ, навчальних закладів над військовими частинами Радянської Армії. Лише в 1960 р. для воїнів Київського військового округу було організовано 17 490 шефських заходів. Працівники АН УРСР за той же час у підшефних частинах прочитали 320 лекцій і провели 16 тематичних вечорів, артисти українських театрів дали 1500 концертів. У воїнів побувало 300 членів Спілки письменників УРСР¹⁷⁵.

У рішеннях XXII з'їзду і новій Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу визначено нові конкретні завдання по дальшому зміцненню і удосконаленню Збройних Сил СРСР. Поки залишається воєнна небезпека, яка виходить від імперіалістичного табору, і не досягнуто загального і повного роззброєння, Комуністична партія вважає необхідним підтримувати оборонну могутність Радянської держави, бойову готовність її Збройних Сил на рівні, який забезпечує рішучий і повний розгром будь-якого ворога, що наважиться посягнути на Радянську Батьківщину.

• ¹⁷⁵ Газ. «Ленинское знамя», 20 квітня 1961 р.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

П. Ф. ЛАПТІН

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ПЕДІНСТИТУТАХ

В зв'язку з перебудовою системи народної освіти в СРСР перед кафедрами історії постали важливі завдання навчально-виховної роботи на історико-філологічних факультетах: даліше підвищення ідейно-теоретичного та методичного рівня лекцій, якості практичних та семінарських занять, прищеплення студентам навичок самостійної творчої роботи, озброєння їх кращим досвідом радянської школи. Відповідальна роль у здійсненні цих завдань належить викладачам методики історії, яким доводиться працювати у досить складних умовах. Досі немає спеціального підручника з методики викладання історії для вузів, зокрема педагогічних. Методичні посібники, якими можуть користуватись студенти і викладачі, не вичерпують програмного матеріалу з курсу методики історії для педінститутів, а в розв'язанні деяких важливих питань не відповідають вимогам сучасної радянської науки. З запровадженням у школі з 1962/63 навчального року нового курсу суспільствознавства робота викладачів методики ще більше ускладнюється.

В статті узагальнюється деякий досвід організації практичних занять з методики викладання історії в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. Вважаємо, що обмін досвідом на сторінках преси зараз конче необхідний. Це дасть можливість усе краще, що є в практиці, зробити надбанням усіх кафедр педінститутів та університетів. Щоб добитись найбільшого навчального ефекту при обмеженому часі, що відводиться за навчальним планом на практичні заняття з методики історії, кафедра історії інституту запропонувала студентам самостійно вивчати більшість загальнотеоретичних питань (особливо питання історії методичної думки). Головну увагу звертаємо на опрацювання студентами практичних питань методики, озброєння їх перодовим досвідом радянської школи, прищеплення їм основних навичок роботи в школі.

Практичні заняття проводяться з студентами III курсу рівномірно протягом усього навчального року. На першому етапі цих занять (в інституті) студенти практично знайомляться з методикою проведення основних елементів уроку, опрацьовують найскладніші методичні прийоми. До другого етапу практичної роботи — відвідання шкіл, вивчення досвіду кращих учителів — студенти переходять, прослухавши теоретичний курс і оволодівши відповідними навичками під час інститутських занять. На перший етап відводимо приблизно дві третини часу, на другий — одну третину.

В ході практичних занять основну увагу приділяємо методиці проведення уроку. Починаємо, звичайно, з вивчення найпростіших методичних питань, потім переходимо до більш складних. Так, з проблемою повторення та опитування, для оволодіння якою студентам необхідно добре розбиратись в різних методичних прийомах та засобах (робота з підручником, історичною картою, документом, вивчення хронології, використання дошки, наочних посібників і т. д.), вони знайомляться після розгляду вищезазначених прийомів та засобів. На передостанньому занятті переходимо до питання про створення історичних уявлень і формування науково-історичних понять, тому що воно передбачає практичне знайомство студентів з усіма засобами і прийомами навчання, особливо методикою опитування. Перший етап занять завершується тим, що кожний студент зобов'язаний, керуючись здобутими раніше навичками, скласти план і конспект одного уроку з історії, намітивши застосування всіх необхідних засобів і прийомів навчання в класі. Студент складає також зразок річного і четвертного планів для одного з обраних ним класів.

Організуючи ці заняття, стежимо, щоб кожний студент виконував усі завдання самостійно. З цією метою докладно розкриваємо зміст кожного завдання і методику

опрацювання всіх його елементів. За 5—6 днів до початку наступного заняття студенти одержують методичну розробку до кожної заданої теми, в якій визначаємо основні питання теми заняття, послідовність і методику їх опрацювання, основну літературу. Наприклад, у методичній розробці до теми «Робота вчителя з програмою і підручником» зміст завдання та методи його опрацювання визначаємо так: 1. Загальна характеристика діючих програм з історії (пояснювальна записка, особливості текстів програми, їх аналіз). 2. Шкільний підручник і вимоги до нього. Характеристика діючих підручників. 3. Робота вчителя з підручником і програмою під час підготовки до уроку. 4. Організація роботи учнів з підручником у класі: а) скласти план ознайомлення учнів з підручником курсу, який щойно починає вивчатись; б) прийоми роботи вчителя в прищеплені учням свідомого читання тексту підручника (навести приклад, вказавши тему уроку і клас); в) робота вчителя над новими термінами за підручником (визначити тему уроку, нові терміни і тексти їх пояснення); г) робота вчителя над узагальненнями з підручника (показати на прикладі окремого уроку). Кожний студент записує повністю наведений текст розробки. Викладач рекомендує також основну методичну літературу до цього питання, розподіляє студентів на невеликі групи і визначає для кожної з них підручник і програму, на конкретному матеріалі яких дана група студентів опрацьовуватиме своє завдання.

Від теми заняття залежать специфічні особливості його виконання студентами. Так, готуючись до складної теми уроку повторення, кожний студент самостійно обирає по одному уроку в кожній з таких трьох груп класів: 5—6, 7—8, 9—11. На матеріалі цих трьох уроків він опрацьовує завдання. Таким чином, усі студенти мають можливість практично ознайомитись з методикою і організацією проведення повторення.

З приведених прикладів бачимо, що кожне завдання найраціональніше опрацьовувати на матеріалах різних класів. Не доцільно давати один і той же матеріал усій групі, бо це може привести до списування. Але не варто давати і окреме завдання кожному студенту, бо це приведе до пасивності під час занять. Найкраще студентів розподілити на невеличкі групи по 4—5 чоловік і кожній з них дати окреме завдання. Це дасть можливість викладачеві легко проконтролювати самостійність у роботі кожного студента і забезпечити високу активність студентської аудиторії в ході занять.

В інституті не потрібно, як це роблять деякі методисти, влаштовувати інсценування уроків, на яких один студент виконує роль учителя, а інші виступають як учні. Ці прийоми ведуть до дискредитації в очах студентів уроку — вирішальної ланки навчального процесу в школі, — викликають у них несерйозне ставлення до складної і благородної роботи вчителя. В інститутській аудиторії варто виконувати лише практичні вправи з окремих методичних прийомів і засобів організації уроку.

Вважаємо, що заняття в інституті найдоцільніше проводити реферативним методом. У короткому рефераті кожний студент повинен дати глибокий аналіз розробленого ним питання, показавши уміння творчо працювати з літературою, переконливо аргументувати свою думку і самостійно робити необхідні узагальнення. Слід привчати студентів не читати свої записи під час практичних занять, а лише використовувати їх у процесі живої усної розповіді, яка триває не більше 15 хвилин. Після того, як доповідач відповів на запитання, поставлені йому викладачем і студентами, прочитаний реферат обговорюється. Тут найяскравіше виявляється педагогічна майстерність керівника занять. Дуже важливою якістю викладача є вміння підтримувати творчу ініціативу студентів і полемічний напрям обговорення. Зрозуміло, що найактивнішу участь у дискусії беруть студенти, які одержали завдання, аналогічне з завданням доповідача. Вони висувують нові варіанти розв'язання даного питання, роблять уточнення і вносять доповнення. Варто викладачеві запитати, який з названих студентами варіантів більш вдалий, як в аудиторії виникає бурхлива полеміка. Цю полеміку необхідно правильно спрямовувати, домогтись, щоб кожна теза переконливо аргументувалась посиланням на літературу, кращий досвід учителів, узагальнений у спеціальних виданнях, на сторінках педагогічних журналів і газет. Але не слід часто перебивати того, хто виступає, бо це дезорієнтує студента, розпоршує його увагу. Викладач втручається в хід обговорення лише тоді, коли воно методологічно неправильно спрямовується або коли оратори починають повторюватись. Він уважно слідкує за виступами, фіксує у зошиті допущені неточності, невірні тлумачення окремих питань, наукових термінів і понять, мовні огріхи та ін. Уважного індивідуального підходу вимагають ловчазні студенти. Серед них чимало серйозних і працьовитих молодих людей, яким притаманне перебільшене почуття скромності. Такі студенти досить змістовно відповідають, якщо викладач сам поставить їм конкретне запитання в ході обговорення рефератів. Іншого підходу вимагають ті «мовчальники», пасивність яких пояснюється невідготовленістю, несерйозним ставленням до своїх обов'язків. Цих студентів треба частіше викликати, перевіряти їх записи, викривати їх неробство перед усією аудиторією. Після обговорення кожного питання викладач підводить короткі підсумки, виправляючи помилки, допущені студентами, наголошує на головному і логічно підводить аудиторію до розгляду наступного питання.

З великим інтересом слухають студенти повідомлення викладача про практику школи, передовий досвід учителів та його висвітлення на сторінках періодичних видань.

Ми часто посилаємось на досвід кращих учителів Кам'янця-Подільського та Хмельницької області, які активно включились у перебудову шкільної історичної освіти і направили виконання накреслень партії та уряду, вчимо студентів відбирати з вчителів сього досвіду справді передове, корисне і відкидати сумнівне, непереконливе. Дискусійні в методичній літературі питання розкриваємо всебічно, висвітлюючи різні погляди, показуючи особисту позицію, але не нав'язуючи її аудиторії.

На другому етапі практичних занять студенти знайомляться безпосередньо з роботою вчителя в класі і мають можливість побачити конкретне втілення відомих їм положень методики в шкільну практику. Найдоцільніше організувати відвідування школи в другому півріччі, після того, як буде прослухано лекційний курс, і завершено практичні заняття в інституті. Насамперед, слід визначити школи, в яких студенти знайомитимуться з практичним досвідом викладання історії. Обрані школи повинні бути кращими за організацією навчально-виховного процесу, а вчителі історії в цих школах — досвідченими педагогами, які змогли б забезпечити найефективніше здійснення завдань практичної роботи студентів у школі. Детально опрацьований викладачем методики історії план відвідування школи узгоджується з вчителями, роботу яких вивчають студенти. Відвідуючи школи, студенти знайомляться з організацією і проведенням різних типів уроків історії в різних класах.

Складаючи план відвідування уроків студентами, викладач методики визначає клас, тему уроку і основну мету його відвідування. Так, на одному уроці з історії наші студенти знайомляться у загальних рисах з його побудовою, організацією і проведенням. На інших уроках у різних класах звертаємо їх увагу на окремі методичні прийоми та засоби, які застосовують учителі (використання наочних посібників, історичного документа, історичної карти та дошки, формування історичних понять, організація пізнавальної та самостійної роботи учнів у класі та вдома тощо). Таким чином, домагаємось, щоб кожне відвідування школи студентами було цілеспрямованим, присвяченим опрацюванню одного з наведених вище питань. Заздалегідь домовляємось з учителем про мету відвідування уроку, даючи йому можливість підготуватись.

Успіх практичних занять студентів у школі значною мірою залежить від правильно організації та підготовки цієї справи. За кілька днів до уроку викладач коротко консультує студентів, називаючи тему уроку і клас, в якому він буде проведений. Викладач вивчає завдання студентів, рекомендує їм нову методичну літературу, яку доцільно опрацювати, готуючись до даного уроку. Бажано, щоб заздалегідь учитель розповів би студентам про особливості класу, специфіку даного навчального матеріалу, труднощі, які можуть виникнути. Такі повідомлення вчителя допоможуть студентам краще розібратись в уроці. Рекомендуємо студентам на уроці вести короткі записи розповіді вчителя, хід бесіди та опитування, зміст відповідей учнів, обґрунтування оцінок знань учнів і т. ін. Привчаємо майбутніх учителів аргументовано аналізувати урок, вміло оперувати фактичним матеріалом.

Велике значення має обговорення студентами відвідуваних уроків, які викликають в них багато вражень і думок, часом суперечливих. Іноді студенти на уроці стикаються з явищами і фактами навчального процесу, що не відповідають тим теоретичним положенням, які їм відомі з методичної літератури і лекцій викладача інституту. Без допомоги викладача студентам важко зорієнтуватись у численних проявах педагогічної практики. В таких випадках їм значною мірою допоможе жваве обговорення уроку, в центрі якого, звичайно, стоїть якесь головне питання. Домагаємось, щоб усі студенти відповідної групи брали активну участь у загальній дискусії. Викладач уважно слухає всі виступи, спрямовуючи їх у потрібному напрямі, звертаючи особливу увагу на використання студентами наукової та методичної літератури, а також посилення на передовий педагогічний досвід для теоретичного обґрунтування своїх висловлювань. Підводячи підсумки обговорення уроку, викладач відзначає все позитивне, цінне і повчальне для студентів.

Аналізуючи і оцінюючи виступи студентів, викладач враховує, що це — їх перша спроба самостійно розібратись в шкільному навчальному процесі. У цих виступах розкриваються наслідки його власної роботи, виявляються як слабкі сторони, так і досягнення в методичній підготовці студентів. Обов'язково слід підтримувати творчу ініціативу студентів, кожну оригінальну думку і водночас з великим педагогічним тактом розкривати все невірне, необґрунтоване й поверхове в їх висловлюваннях. Заохочуємо тих студентів, які в своїх виступах проявляють знання літератури, орієнтуються в наукових новинках, сліdkують за дискусіями на сторінках методичної періодичної преси і творчо керуються своїми знаннями при аналізі конкретного питання уроку вчителя.

Закінчивши відвідування уроків історії в школі, проводимо підсумкову нараду студентів III курсу, на якій розв'язуються загальні методичні питання, що виникли у студентів під час перебування в школі. Доцільно коротко розповісти студентам про перспективи педагогічної практики на IV—V курсах, яка організується з відривом від навчання і забезпечує активну участь їх у шкільному житті.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Велике місце в своїх дослідженнях радянські вчені відводять історії робітничого класу періоду соціалістичного будівництва. Славне минуле й сучасне робітничого класу СРСР висвітлюється в праці П. Ляшенка «История народного хозяйства СССР» (т. 3, М., 1954) і підготовлених Інститутом економіки АН УРСР «Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР» (М., 1954). Особливого піднесення творча діяльність істориків досягла після XX з'їзду КПРС. Вийшли з друку такі узагальнюючі праці, як «История профсоюзного движения в СССР» (вип. II, М., 1957), «История СРСР, эпоха социализма» (К., 1958), «История Коммунистической партии Радянского Союзу» (К., 1959) та ін. Історія робітничого класу України періоду соціалістичного будівництва в основних рисах розкривається в підготовленій Інститутом історії АН УРСР праці «История Украинской РСР» (т. II, К., 1957). Дослідженню цього ж питання присвячено багато статей, брошур і книжок. Лише за 1955—1960 рр. в журналах і наукових збірниках надруковано понад 50 статей, що розкривають ті чи інші сторони діяльності робітничого класу України в роки соціалістичної реконструкції народного господарства і перемоги соціалізму в СРСР. Деякі республіканські та обласні видавництва за останні роки випустили в світ ряд збірників документів і матеріалів¹, в яких вміщено важливі документи про діяльність робітничого класу України в роки соціалістичного будівництва. Проте більшість надрукованих статей і монографій досліджують історію робітничого класу періоду першої п'ятирічки². Історія робітничого класу України періоду завершення технічної реконструкції народного господарства і будівництва соціалізму вивчена значно слабше.

З праць, в яких певною мірою висвітлено історію робітничого класу періоду другої п'ятирічки, видно, що історики найповніше вивчили різні форми змагання та його розмах. Саме в той час на підприємствах виник рух новаторів виробництва (названий за іменем його ініціатора О. Стаханова стахановським), що відіграв важливу роль у прискоренні всього соціалістичного будівництва. Цей рух з самого початку привернув до себе увагу багатьох дослідників. Уже за 1935—1940 рр. у СРСР було видано близь-

¹ «Борьба трудящих Харьковщины за побудову фундаменту соціалістичної економіки. Збірник документів і матеріалів (1926—1932 рр.)», Харків, 1959; «История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе», Харьков, 1960; та ін.

² Л. И. Берлин. Творческое содружество русских и украинских рабочих в годы первой пятилетки. «Труды Харьковского политехнического института», т. 5, 1955; В. И. Лисенко. До історії розвитку соціалістичного змагання на машинобудівних заводах Харкова в роки першої п'ятирічки. «Учені записки Харківського університету», т. 69, 1956; Г. П. Фролова. Борьба рабочего класса Украины за индустриализацию страны (1928—1932). «Труды Одесского гидрометеорологического института», вып. II, 1957; В. К. Гук і Н. Ю. Костриця. Борьба Коммунистической партии за индустриализацию УРСР. «Наукові записки Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка», т. XVI, вип. II, 1957; В. П. Сидоренко. Виникнення і розгортання масового соціалістичного змагання на Україні. «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, 1957; О. В. Омеляненко. Коммунистическая партия — организатор широкого вовлечения рабочих промышленных предприятий Украины в социалистическое соревнование в годы первой пятилетки. «Сборник научных работ кафедры общественных наук Харьковского политехнического института», т. 23, вып. 3, 1957; Л. А. Шевченко. Робітничий клас України в боротьбі за зміцнення сільських рад (1930—1932), К., 1958; Ф. С. Павлов. За ленінським планом індустріалізації країни (1926—1932), Дніпропетровськ, 1960; Н. О. Мілюкова. Борьба Коммунистической партии Украины за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932), К., 1960, та ін.

ко 5 тис. назв книг і брошур, присвячених вивченню змагання в другій п'ятирічці. Багато авторів цих праць самі були новаторами виробництва. До розкриття джерел змагання історики повертаються і в післявоєнні роки.

Про творчу активність робітничого класу Радянської України в період будівництва соціалізму розповідається в статті Д. Бенікова «Развитие социалистического соревнования в Донбассе в 1935 году»³. На конкретних фактах автор докладно розкриває передумови виникнення руху новаторів виробництва. Він відзначає, що завдяки оснащенню виробництва новою технікою, поліпшенню умов життя донецьких шахтарів, зростанню їх технічних знань і свідомості розгорнулася боротьба за високу продуктивність праці. У статті на багатому фактичному матеріалі переконливо показано керівну роль партійної організації Донбасу в підготовці руху новаторів виробництва і поширенні їх передового досвіду серед широких мас робітників.

Питання керівної ролі Комуністичної партії в організації соціалістичного змагання і підвищенні на цій основі трудової активності робітників розглядаються в статтях М. Матвійчука «Ріст трудової активності робітничого класу — результат завоювань Великого Жовтня»⁴ та «Роль партійних організацій Криворізького залізничного басейну в створенні умов для виникнення нових форм змагання гірників в роки другої п'ятирічки»⁵. В першій статті автор на досвіді роботи партійної організації Криворізького залізничного басейну показує невтомну боротьбу Комуністичної партії за підвищення продуктивності праці, докладно аналізує форми й методи змагання, що існували в роки другої п'ятирічки. На яскравих прикладах, взятих з архівів і періодичної преси, автор висвітлює роль Комуністичної партії в поширенні передового досвіду, розкриває ті форми й методи роботи, за допомогою яких партія добивалася піднесення трудової активності робітників, мобілізації їх на виконання п'ятирічки.

Друга стаття М. Матвійчука присвячена висвітленню діяльності партійної організації Криворіжжя по створенню передумов руху новаторів виробництва, а саме: зміцнення партійного та господарського керівництва, оснащення рудників передовою технікою, підвищення життєвого й технічного рівня робітників. Проте в статті не розкрито питання про керівництво Комуністичної партії комсомолом та профспілковими організаціями, з допомогою яких партія добивалася підвищення активності робітників, недосить повно показано вплив політико-виховної роботи партійних організацій на зростання творчої активності робітників. Стаття значно виграє б, якби автор навів повніші дані про зростання рядів партійної організації, про партійний прошарок серед робітників, про повсякденне керівництво криворізькою партійною організацією з боку ЦК КП(б)У і Дніпропетровського обкому партії.

Трудова активність робітників висвітлюється також у статті П. Лопати і О. Порохнюка «Развитие трудовой активности рабочих в тяжелой промышленности Украины в годы второй пятилетки»⁶. Стаття відзначається широтою поставлених питань. Автори аналізують форми соціалістичного змагання на підприємствах України, починаючи з комуністичних суботників і до руху новаторів, розглядають форми політмасової та організаційної роботи промислових партійних організацій. Вони порушили також питання про використання партією матеріального стимулу для підвищення продуктивності праці робітників. Не можна, однак, погодитись з рядом їх тверджень, зокрема з оцінкою стахановських виробничих нарад. Уже в 1937 р. цей вид виробничих нарад було засуджено партійною і профспілковою громадськістю як такий, що не сприяв залученню творчої діяльності широких мас і обмежував роботу нарад тільки колом новаторів.

Цілий ряд заходів, проведених Комуністичною партією України по підвищенню якості роботи підприємств машинобудівної промисловості в роки другої п'ятирічки, висвітлюється в статті О. В. Порохнюк⁷⁻⁸. До заходів, що сприяли підвищенню якості роботи підприємств машинобудівної промисловості України, автор абсолютно правильно відносить удосконалення управління промисловістю, дальше озброєння підприємств новою технікою і поширення передового досвіду. Виняткове місце в боротьбі за підвищення продуктивності праці займав рух колективів підприємств за зниження собівартості і поліпшення якості продукції. Однак автору не вдалося повністю розкрити значення раціоналізаторської та винахідницької діяльності робітників для поліпшення якості продукції. На заключення автор робить правильний висновок про те, що в наш

³ «Ученые записки Киевского политехнического института», К., 1956, стор. 143—166.

⁴ «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 181—183.

⁵ «Збірник статей викладачів історії КПРС вузів Української РСР», Львів, 1958, стор. 86—102.

⁶ «Научные записки Одесского политехнического института», т. 15, вип. 1, 1957, стор. 112—137.

⁷⁻⁸ Е. В. Порохнюк. «Некоторые вопросы деятельности Коммунистической партии по повышению качества работы предприятий машиностроительной промышленности в годы второй пятилетки (1933—1937) (на материалах УССР)». «Труды Одесского гидрометеорологического института», вып. 13, 1957, стор. 155—164.

час, коли Комуністична партія шукає нові шляхи до поліпшення роботи промислових підприємств, можна використати деякі вже перевірені в ході соціалістичного будівництва форми й методи роботи партійних організацій. На жаль, автор не показав, які саме форми він вважає прийнятними тепер.

Дослідженню ролі Комуністичної партії України в організації масового соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки присвячено дві статті Н. Д. Давидової: «Комуністична партія — натхненник і організатор масового соціалістичного змагання на Україні в роки другої п'ятирічки» і «Комуністична партія України в боротьбі за виконання другої п'ятирічки в галузі промисловості (1933—1937)»⁹. Автор не ставила перед собою завдання дати аналіз усіх форм змагання, що були поширені в ті роки, а розглядає, головним чином, виникнення і розвиток стахановського руху. На досвіді партійної організації Донбасу, а також ряду великих промислових підприємств, автор розкриває боротьбу Комуністичної партії за ліквідацію прориву у важкій промисловості України в перші роки п'ятирічки, перебудову партійної роботи в світлі рішень XVII з'їзду ВКП(б), діяльність партії по підготовці і організації руху новаторів виробництва, його поширення і значення цього руху для соціалістичного будівництва. Статті написані на великому фактичному матеріалі, в тому числі архівному, вперше введеному автором у науковий обіг. На жаль, у двох статтях, присвячених по суті одному й тому самому питанню (до речі, матеріал часто в них повторюється), автор не знайшла можливості повніше висвітлити такі важливі питання, як підвищення культурно-технічного і життєвого рівня робітничого класу, його соціалістичної свідомості. Випало з поля зору автора також питання про керівництво Комуністичної партії комсомолом та профспілковими організаціями, з допомогою яких партія добивалась підвищення активності робітників.

Змістовною є стаття Ф. Жовтоніжко «Комуністична партія — організатор всемірного розвитку металургійної промисловості України в роки другої п'ятирічки (1933—1937)»¹⁰. Червоною ниткою через усю працю автор проводить думку про керівну роль Комуністичної партії в боротьбі робітників за подолання відставання чорної металургії від загального розвитку продуктивних сил країни, що спостерігалось на початку другої п'ятирічки. Він показує, як партійні організації підприємств перебудовували свою роботу, як вона ставала дедалі більш гнучкою, оперативною, дійовою. Велике місце в статті відведено діяльності Комуністичної партії по організації соціалістичного змагання серед робітників. Автор наводить цікаві цифри і факти про авангардну роль комуністів і комсомольців у змаганні. Стаття значно виграла б, якби автор показав боротьбу Комуністичної партії за зміцнення трудової дисципліни серед робітників, виховання в них соціалістичної свідомості. Недостатньо в статті й узагальнюючих даних про підвищення кваліфікації робітників на металургійних підприємствах.

Своєрідно розглядає значення змагання серед робітників О. Івашенко в статті «Розвиток соціалістичного змагання — найважливіший засіб піднесення культурно-технічного рівня робітників України в 1933—1935 роках»¹¹. Усі форми змагання, що існували серед робітників важкої промисловості України, автор розглядає з погляду їх значення для освоєння робітниками нової техніки. Важливим є те, що в статті висвітлюється цілий ряд форм змагання, про які інші автори не розповідають. Це — Вседонецьке змагання шахт, Всесоюзне змагання на кращу шахту, зльоти і конференції ударників та ін. Є в статті О. Івашенко і деякі недоліки. Не можна погодитись з автором у тому, що ізотовський рух ґрунтувався на освоєнні тільки нової техніки. Відомо, що М. Ізотов прославився, видобуваючи вугілля обухом і цього ж навчаючи інших. Саме на прикладі ізотовського руху треба було показати розуміння передовими робітниками гострої необхідності освоєння не тільки нової, а й старої техніки, яку робітники Донбасу, що здебільшого перебували з сіл, знали слабо (в 1933 р. серед робітників вугільного Донбасу вихідці з села становили 67%)¹².

Останнім часом радянська історіографія збагатилася кількома працями, присвяченими вивченню й узагальненню досвіду боротьби Комуністичної партії за піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу країни¹³. Особливої уваги заслуговує книга О. Козлової «Подъем культурно-технического уровня рабочего класса

⁹ «Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту», № 8, 1958, стор. 197—214. «Наукові праці кафедр суспільних наук вузів міста Києва», вип. 2, 1959, стор. 153—170.

¹⁰ «Збірник наукових робіт викладачів історії КПРС вузів Української РСР», вип. 4, 1959, стор. 149—171.

¹¹ «Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка», т. 8, 1958, стор. 31—54.

¹² «Народне господарство Радянської України», К., 1945, стор. 34.

¹³ А. Штыльков. Подъем культурно-технического уровня трудящихся СССР, М., 1953; О. Губарева. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР, М., 1955; Ф. Л. Блинчевский и Г. П. Зленко. Профессионально-техническое образование рабочих в СССР, М., 1957; П. Рудой. Технический прогресс и подготовка квалифицированной рабочей силы, К., 1958.

СССР» (М., 1958), в якій на великому фактичному матеріалі показано основні зрушення, що сталися за роки Радянської влади у кваліфікаційному складі робітників, підвищенні їх культурно-технічного рівня. Проте й у цій ґрунтовній праці питання зростання культурно-технічного рівня робітників повністю не висвітлені.

Питання зростання культурно-технічного рівня робітників України присвячено статтю П. Е. Чабая «Коммунистическая партия в борьбе за повышение культурно-технического уровня рабочего класса Украины (1933—1935 гг.)»¹⁴. Автор абсолютно правильно твердить, що передумови для різкого підвищення технічного рівня робітників були створені вже в попередній період. Такими передумовами він вважає встановлення диктатури пролетаріату і ліквідацію експлуаторських класів, технічний прогрес, постійне підвищення життєвого рівня і загальної грамотності робітників. Більшу частину статті присвячено розкриттю форм і методів технічного навчання робітників. На численних фактах показано роль партійних організацій України у здійсненні такого навчання. Водночас стаття містить деякі неясні положення. Вибір періоду дослідження (1933—1935 рр.) цілком виправдовує себе, бо це був один з етапів у технічному навчанні робітників в роки другої п'ятирічки, і після грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) сітку технічного навчання перебудували. Проте в статті це не обґрунтовано, і не кожний зрозуміє, чим викликане виділення в п'ятирічки цих трьох років. Дещо непереконливий висновок автора про значення підвищення технічних знань робітників для виникнення стахановського руху.

Нові дані про підвищення технічного рівня робітників наводяться і в статті Ф. І. Куца «Воспроизводство квалифицированной рабочей силы в промышленности УССР во второй пятилетке»¹⁵. Розглядаючи технічне навчання робітників і змінення їх кваліфікаційного складу, автор не обмежився, як інші, 1935 роком, а довів своє дослідження до кінця другої п'ятирічки.

Цікаве питання порушує А. Д. Рудой у статті «Мероприятия Коммунистической партии по подготовке производственно-технической интеллигенции из практических работников в годы второй пятилетки (на материалах Украины)»¹⁶. Комуністична партія з перших днів соціалістичної революції приділяла виняткову увагу добору й висуванню на керівні пости в державному і господарському апараті організаторів і адміністраторів з середовища робітничого класу і трудового селянства. Без цього не можна було збудувати соціалізм. В. І. Ленін вважав, що «соціалізм може скластися і зміцнитися тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти»¹⁷. Автор наводить яскраві дані про склад і висування з робітників керівних кадрів і кадрів спеціалістів. У 1935 р. на найбільших заводах машинобудування України — Краматорському та Луганському ім. Жовтневої революції — більше половини всіх інженерів і техніків не мали закінченої середньої освіти. Це були робітники, які піднялися в процесі технічного навчання до рівня інженерно-технічних працівників.

Зростання загальної культури робітників частково висвітлюється в статті Г. П. Олійника «Комуністична партія України в боротьбі за піднесення ролі культурно-освітніх установ (бібліотек і клубів) у здійсненні культурної революції на Україні в роки першої та другої п'ятирічок (1928—1937 рр.)»¹⁸. Оперуючи численними цифрами й фактами, автор показує, як завдяки керівництву Комуністичної партії зростала в 1928—1937 рр. кількість культурно-освітніх установ, змінився зміст їх роботи, як після Всеукраїнської клубної наради (січень 1933 р.) усі освітні установи стали більше займатися технічним навчанням робітників, поширенням передового досвіду, особливо новаторів виробництва. Проте незрозуміло, чому автор обминає таку важливу сторону діяльності профспілкових клубів, як ліквідація неписьменності і малописьменності робітників і членів їх сімей. У статті навіть не згадується та величезна робота, що її провели клуби в період вивчення і обговорення проекту нової Конституції та нового виборчого закону. Стаття мала б значно більшу цінність, якби її автор не обмежився загальним оглядом роботи культурно-освітніх установ, а показав вплив її результатів на зростання культури робітників, на розвиток їх кругозору.

Дослідження історії робітничого класу неможливе без вивчення його ролі в соціалістичному перетворенні сільського господарства. Розроблення цієї важливої теми дасть можливість показати керівну роль робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії — у здійсненні найскладнішого (після взяття влади пролетаріатом) завдання соціалістичної революції — переведення дрібних індивідуальних селянських

¹⁴ «Сборник научных трудов кафедры марксизма-ленинизма Киевского технологического института легкой промышленности», К., 1957, стор. 82—112.

¹⁵ «Научные записки Киевского финансово-экономического института», № 9, 1959, стор. 110—127.

¹⁶ «Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Ждановского металлургического института», т. I, 1959, стор. 144—183.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117.

¹⁸ «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. 39, 1959, стор. 115—131.

господарств на шлях соціалізму, а також простежити процес зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в роки завершення соціалістичного будівництва досі всебічно і повно не висвітлено. Тому слід вітати вихід у світ брошури М. Коновалова «Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення союзу робітників і селян (1930—1936 рр.)» (К., 1959). На великому фактичному, в тому числі і архівному, матеріалі в ній висвітлюється багатогранна діяльність робітничого класу України по поданню допомоги селянству в революційному перетворенні села. Автор показує, що завдяки трудовим зусиллям робітників було створено матеріально-технічну базу для колективізації — важку індустрію. Робітники допомогли селянам підготувати кадри механізаторів. З особливим інтересом читаються ті місця брошури, де показано роль робітників в організації колгоспів, їх допомогу бідняцько-середняцьким масам у боротьбі проти куркуля, в організаційно-господарському і політичному зміцненні молодих господарств. Автор показав велику шефську допомогу промислових робітників у налагодженні організації праці в колгоспах, у ремонті сільськогосподарського реманенту. Певною мірою в брошурі висвітлено роль робітників у зміцненні сільських рад. Але дослідження питання чомусь не доведено до 1936 р., як зазначено у заголовку, а обривається в основному 1933 або 1934 рр. Тим часом союз робітничого класу з селянством став ще тіснішим у наступні роки, коли зміцнів колгоспний лад і підвищився життєвий рівень селян. Прийняття нової Конституції (до речі, про неї в брошурі не згадується) і прирівняння селян у політичних правах до робітничого класу також сприяло зростанню авторитету робітничого класу і довір'я до нього з боку селянства. Зустрічаються у брошурі й прикрі неточності. На стор. 14 автор твердить, що обсяг валової продукції промисловості України за роки другої п'ятирічки зріс утричі, а насправді — в 2,3 раза (1932 р. — 6927 млн. крб., 1937 — 16 152 млн. крб.)¹⁹. На стор. 15 вказується, що у важкій промисловості України кількість робітників з 1928 по 1936 р. зросла з 689 500 до 1 504 500 чоловік, а насправді — з 411,6 тис. до 936,1 тис.²⁰

У змістовній статті О. С. Фінклер «Роль промислових робітників в політичному і організаційно-хозяйственном укріпленні колхозов України»²¹ переконливо показується, як у 1933 р., після закінчення колективізації, ще більшого значення набуло керівництво процесом соціалістичного перетворення на селі з боку робітничого класу, зросла відповідальність пролетарських організацій міста за розвиток соціалістичного сільського господарства. Нові завдання викликали перебудову шефської роботи промислових підприємств. У статті показано роль профспілок в організації шефської роботи. Автор всебічно аналізує форми допомоги промислових робітників колгоспникам і робить правильні висновки про значення цієї допомоги для організаційно-господарського зміцнення колгоспів, викриття підступів класового ворога, організації соціалістичного змагання. Автор використав великий і різноманітний матеріал, взятий ним з архівів і періодичної преси. На жаль, він обмежився, в основному, дослідженням шефської роботи колективів промислових підприємств лише Харкова, Одеси і частково Дніпропетровська. Зовсім не відображено в статті допомогу гірників Донбасу і Кривого Рога лідшефним колгоспам. Автор чомусь не використав багатий матеріал по цій темі, що міститься в Партійному архіві Інституту історії партії ЦК КП України. Відсутність узагальнюючих даних, безумовно, також знижує цінність статті. Питання про допомогу промислових робітників колгоспному селянству в 1933 р. частково порушує і А. П. Євтушенко у статті «Роль робітничого класу в колгоспному будівництві на півдні Української РСР в 1929—1933 рр.»²²

Останнім часом, крім статей, було опубліковано кілька книжок, присвячених історії окремих фабрик і заводів. Колись громадськість України тепло вітала вихід у світ книги про історію Дніпропетровського трубного заводу ім. Леніна²³. У 1960 р. колектив авторів підготував нариси історії Дніпропетровського металургійного заводу ім. Держинського «Молодість старого заводу»²⁴. На основі великого архівного матеріалу в нарисах розглядається історія заводу від часу його заснування до сьогоднішнього дня. Авторам вдалося з достатньою глибиною висвітлити життя й революційну боротьбу робітників за часів царизму, після перемоги Великого Жовтня, їх участь у громадянській та Вітчизняній війнах, показати трудові подвиги окремих

¹⁹ «Промисловість Радянської України за 20 років», К., 1957, стор. 55.

²⁰ Підраховано за статистичним збірником «Праця в УРСР», К., 1957, стор. 126, 143, 149.

²¹ «Труди кафедр історії КПСС, діалектичного і історичного матеріалізму Харківського державного університета», т. IV, 1957, стор. 97—123.

²² «Труди Київського державного історичного музею», вип. 1, К., 1958, стор. 55—78.

²³ Див. «Український історичний журнал», 1958, № 5.

²⁴ В. Малюк, В. Попруга, В. Скоробогатов, А. Сорокин, Ш. Тульчинський. Молодість старого заводу. Очерк історії Днепропетровського металургійного заводу ім. Держинського, Днепропетровск, 1960.

робітників і всього колективу заводу в ході соціалістичного і комуністичного будівництва. Автори відобразили величезне духовне й культурне зростання робітників за роки соціалістичного будівництва, зміни життєвого рівня робітників.

Водночас слід відзначити як недолік книжки відсутність висвітлення тієї ролі, яку відіграли робітники цього підприємства в період колективізації. Тимчасом у державних архівах є документи про посилення робітниками Дзержинки у відповідь на заклик Комуністичної партії своїх кращих представників на постійну і тимчасову роботу до колгоспів, про матеріальну й технічну допомогу заводу навколишнім підшефним колгоспам. Цікаво було б прочитати і про державну діяльність робітників — висунення їх до Рад, участь у роботі органів Робітничо-селянської інспекції, у шефстві над державними підприємствами, а також про висунення з середовища робітників державних діячів, учених.

Невиправдано мало місця в книжці відведено періоду довоєнних п'ятирічок (19 сторінок з 230). У хроніці найважливіших подій за період з 1925 по 1939 рр. не відзначено жодної дати. Такі події, як пуск 12 травня 1932 р. нової доменної печі № 7, що через рік стала найкращою в Радянському Союзі, присвоєння в серпні 1933 р. заводу ім. Дзержинського звання передового підприємства країни, освоєння влітку 1934 р. нового блюмінга і мартенівського цеху № 3 та інші, є, безумовно, важливими подіями не тільки в історії заводу, а й усієї країни.

В 1960 р. вийшло ще дві книжки з серії історії фабрик і заводів — «Южно-трубному заводу 25 лет. Основные даты и факты из истории развития ЮТМЗЕ» (Никополь, 1960) та «100 лет. Сборник очерков, воспоминаний и документов из истории шахты им. Дзержинского» (Донець, 1960), а також брошура А. Батаріної «В боротьбі за здійснення плану індустріалізації країни (1933—1937 рр.)», із історії Дніпропетровської обласної партійної організації» (Дніпропетровськ, 1960).

Отже, історія робітничого класу України періоду соціалістичного будівництва, зокрема за роки другої п'ятирічки, дістала значне відображення в історичній літературі. І все ж у вивченні і розробленні історії робітничого класу України, коли в ньому відбувалися великі якісні зміни, ще має місце серйозне відставання. Цьому питанню не присвячено жодної монографії. Надруковані статті аж ніякою мірою не можуть заповнити цю прогалину. Окремі сторони історії робітничого класу України за ті роки досліджені дуже нерівномірно. Якщо з питань підвищення культурно-технічного рівня робітників та їх участі в соціалістичному змаганні вже захищено кілька дисертацій і опубліковано на їх основі кілька статей, то з інших проблем історії робітничого класу немає будь-яких праць. Не висвітлено повно і питання про трудову активність робітників у той період. Немає жодної статті про діяльність профспілкових та комсомольських організацій в роки другої п'ятирічки. Питання кількісного складу робітничого класу України за ті роки істориками майже не розглядалися. Не досліджувались з достатньою глибиною і джерела поповнення рядів робітників. Важливе починання в цьому напрямі зробив О. Б. Слуцький. У своїй статті «Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду»²⁵ він глибоко дослідив джерела поповнення робітників України, їх зв'язок з сільським господарством, національний склад тощо. Про період другої п'ятирічки досліджень подібного роду поки що немає. Тимчасом у ті роки відбувалися цікаві зміни в джерелах поповнення робітничих рядів, що мали значний вплив на якісний склад робітників. Зросли за роки реконструкції і національні кадри робітничого класу України.

В роки соціалістичного будівництва робітничий клас виступав не тільки як головна виробнича сила країни, а й як провідна сила радянського суспільства. Революційна, перетворююча діяльність робітничого класу України, його роль у керівництві державою, в комуністичному перевихованні всіх членів суспільства в роки другої п'ятирічки вивчена недостатньо. Мало досліджена і роль робітників України в соціалістичному перетворенні сільського господарства. Досі не опубліковано жодної праці про інтернаціональні зв'язки робітничого класу України з трудящими капіталістичних країн. Тимчасом в роки другої п'ятирічки, коли прогресивні сили світу боролися проти фашизму, особливо під час подій в Іспанії, інтернаціоналізм робітників України яскраво проявився у найрізноманітніших формах — у запрошенні іноземних робітників на роботу на підприємства новобудов, прийомі робітничих делегацій, обміні з пролетарями капіталістичних країн посилками, літературою, прапорами, у матеріальній допомозі іспанським борцям проти фашизму.

Необхідно відзначити, що більшість авторів опублікованих праць замовчували різного роду труднощі соціалістичного будівництва, які були наслідком культу особи Сталіна, невиправдані репресії, що застосовувались до спеціалістів великої промисловості. Нові складні й відповідальні завдання стоять перед істориками у висвітленні діяльності робітничого класу нашої країни за роки соціалістичного будівництва і в новий період — період розгорнутого будівництва комунізму. Дороговказом цього є нова Програма КІРС, матеріали ХХІІ з'їзду партії.

М. В. БЕЛЬСЬКА

²⁵ «Український історичний журнал», 1960, № 5.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ДЕСАНТНИХ ГРУП У РОЗВИТКУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

В історичній літературі питання про роль десантних груп і загонів у розвитку партизанського руху на Україні ще недостатньо висвітлене. В дослідженнях, які тією або іншою мірою порушують це питання, трапляються неточності та помилкові твердження. Справді, в початковий період війни лише інколи радіостанції десятків десантних груп відповідали на позивні головної рації Українського штабу партизанського руху, в більшості випадків ці групи гинули, і ця нова справа не обійшлася без помилок і жертв. І тільки згодом, коли організаторські групи почали висаджуватися на партизанські аеродроми, вони змогли успішно виконувати поставлені завдання.

Безумовно, що з розвитком партизанського руху на Україні, коли в тилу ворога виникли партизанські краї, де були аеродроми, що надійно охоронялися, створилися сприятливі умови для здійснення десантними групами бойових завдань. Наприкінці 1942 — на початку 1943 рр. організаторські десантні групи почали здебільшого висаджуватися на територію, яка повністю контролювалась партизанами. Особливо багато скидалось організаторських груп у район дій з'єднання О. М. Сабурова (Житомирська область), де був партизанський аеродром. Звідси вони йшли у визначені наказом Українського штабу партизанського руху райони. Так, 30 травня 1943 р. у розташування з'єднання прибула організаторська група в складі 11 чоловік на чолі з Героєм Радянського Союзу В. М. Яремчуком¹, яка мала діяти у Вінницькій області. За місяць вона зросла до 32 бійців, а на початку 1944 р. налічувала вже 73 партизани. Порівняно невеликий диверсійний загін за рік боротьби в тилу противника пустив під укіс 62 ворожих ешелони і провів 25 боїв з окупантами, знищивши не одну сотню гітлерівців². Десантна організаторська група А. М. Грабчака (Буйного), що складалася з 6 чоловік, була скинута в січні 1943 р. в розташування з'єднання С. А. Ковпака. Місцем дислокації групи став Олевський, а потім Городнянський та Новоград-Волинський райони, Житомирської області. До червня 1943 р. група сформувала загін у складі 328 чоловік, який на грудень 1943 р. перетворився в диверсійне з'єднання чисельністю 1037 бійців³.

Однак неправильно було б гадати, що десантні організаторські групи висаджувались виключно на «розчищені доріжки» партизанських аеродромів. Факти свідчать, що значна частина десантних груп (у тому числі й організаторських) скидалась не на партизанські аеродроми і навіть не на територію, яка перебувала під контролем партизанів, а безпосередньо в райони, де партизанський рух був розвинутий найменше, мали місце серйозні провали партійно-комсомольського підпілля або необхідно було виконати спеціальні завдання розвідувально-диверсійного чи іншого характеру. Постійними районами, яким ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху приділяли особливо велику увагу, були прифронтова смуга, де, як відомо, партизанських аеродромів не існувало, а також західна і південна степова частини України.

З листопада 1941 р. до липня 1942 р. лінія фронту проходила через Харківщину і Донбас. У перші ж місяці окупації партійно-комсомольське підпілля та партизанські загопи прифронтних областей внаслідок ряду причин зазнали тяжких втрат. Тимчасом у цих районах треба було посилити підпільну та партизанську боротьбу, щоб допомогти радянським військам, зокрема у розвідці ближнього тилу німецької армії, і зірвати намагання окупантів використати в своїх цілях донецьке вугілля, промислові під-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП КП України), ф. 152, оп. 1, од. зб. 1, арк. 6.

² Там же, арк. 2, 10.

³ Там же, ф. 88, оп. 152-1, од. зб. 1, арк. 26—27.

приємства та ін. Саме тому суди з січня по травень 1942 р. було закинуто 189 диве-
сійних та організаторських груп⁴. Ретельний підбір десантників, їх всебічна підготовка
з урахуванням досвіду діяльності десантних груп у початковий період війни і пості
на допомога радянських людей у тилу ворога створювали можливості для виконан
бойових завдань у найскладніших умовах.

Формуванням та переправленням десантних груп за лінію фронту займалися :
Український штаб партизанського руху, так і партизанські штаби фронтів. Вели
роботу в цьому напрямі проводив, зокрема, штаб партизанського руху на Південном
а потім 4-му Українському фронті (представник Українського штабу партизансько
руху — Г. О. Перекальський). Цей штаб переправив на окуповану територію Украї
десятки десантних груп, які успішно діяли в тилу ворога. Серед них були донбась
групи «Месник», «Брати», «Сестри» та ін. Але найбільш визначну роль у розвит
підпільної та партизанської боротьби в Донбасі влітку 1943 р. відіграла органі
торська група В. Д. Авдеева (М. Донського), яка діяла в дуже складній обстан
прифронтової смуги. В тих невеликих повідомленнях, які є в літературі відносно ці
групи, допущені фактичні помилки та невірні твердження, а то й зовсім не згадуєть
про її діяльність⁵.

Десантний партизанський загін під командуванням М. М. Трифонова був сфо
мований у березні (а не в травні, як пише А. Д. Холоденін) 1943 р. штабом парти
ського руху на Південному фронті. Його кістяк становили загартовані в бороть
проти гітлерівців бійці ростовського партизанського загону під командування
М. М. Трифонова (Д. Югова) та комсомольці-добровольці, направлені в розпоря
ження штабу Ростовським обкомом ВЛКСМ. За своїм складом це був комсомольськ
молодіжний загін (з 21 партизана 4 — комуністи і 15 — комсомольці). Цікаво, ш
крім ростовчан, які становили основну частину загону, до нього ввійшли сумчан
медсестра Ніна Вошинкіна, москвич радист Микола Кисельов, уродженець Донбас
М. М. Трифонов та ін. Штабом партизанського руху було підібрано досвідчений к
мандний склад. Командиром загону було призначено комуніста-лейтенанта М. М. Три
фонова, який мав майже дворічний досвід підпільної та партизанської боротьби
тилу ворога. Досвідченими підпільниками були також комуністи комісар загону
С. П. Мельников та начальник штабу В. Д. Авдеев⁶. Цей диверсійно-партизанськ
загін одним з перших повинен був висадитись у Донбасі весною — влітку 1943 р. Оскіл
ки загін мав діяти на залізничних комунікаціях ворога в степовій частині Донецьк
області, партизани протягом двох місяців проходили ретельну військову підготовку
умовах, подібних до майбутньої дислокації загону. У партизанів була виключно а
томатична зброя, значна кількість боеприпасів, вибухівки та мін.

В ніч з 30 на 31 травня 1943 р. загін під командуванням М. Трифонова і груп
П. Колодіна⁷ на двох літаках направилися в район лісу біля радгоспу «Донецький
(недалеко від ст. Волноваха) для розгортання там бойової діяльності згідно із сп
ціальним наказом штабу партизанського руху на Південному фронті⁸. Але через п
милки штурманів літаків десантні групи висадилися на відстані 88 км одна від одні
до того ж досить далеко від наміченого пункту⁹. Основна частина загону (13 парти
нів на чолі з командиром М. М. Трифоновим) опинилась у лісонасаджених побли
с. Павлівки, Мар'їнського району, Донецької області. З цією групою були скинуті р
ція і десантний тюк з вибухівкою та зброєю¹⁰. Вранці 31 травня десантну груп
М. Трифонова випадково виявили поліцейські. Проти тринадцяти партизанів гітлерівц
зосередили понад батальйон піхоти з артилерією та мінометами. Про винятковий ге
роїзм, виявлений в бою десантниками, які віддали життя за Батьківщину, розповіда
М. С. Хрущов на VI Сесії Верховної Ради УРСР першого скликання¹¹. Радянськи

⁴ Див. В. Клоков, І. Кулик, І. Слнсько. Народна боротьба на Ук
раїні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 81.

⁵ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советской
Союза, К., 1956, стор. 318; А. Д. Холоденін. Из истории борьбы трудящихся
Донбасса против немецко-фашистских захватчиков, журн. «Вопросы истории», 195
№ 12, стор. 104—105.

⁶ Обидва вони були визволені з ростовського коштабору партизанською групо
Федунова і брали активну участь у діяльності ростовського підпілля.

⁷ Про обставини героїчної смерті П. Колодіна — одного з організаторів комс
мольського підпілля м. Донецька — досі не було будь-яких відомостей.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1207, арк. 14, 246.

⁹ Там же, од. зб. 1209, арк. 248.

¹⁰ Версія про те, що десантний тюк занесло вітром у розташування німецьк
військової частини, яка нібито знаходилась у с. Павлівці, як встановлено автором, й
відповідає дійсності.

¹¹ М. С. Хрущов. Визволення українських земель від німецьких загарбник
і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України, К., 194
стор. 14—15.

уряд посмертно нагородив усіх партизанів десантної групи орденами Вітчизняної війни, а командира загону М. М. Трифонову — орденом Червоного Прапора.

Друга частина загону в складі 8 чоловік на чолі з начальником штабу В. Д. Авдеевим була скинута в районі с. Великого Янисоля (55 км на північний захід від ст. Волновахи). Десантники сховались у лісонасадженнях, але в другій половині дня група була виявлена ворогом і оточена понад 300 гітлерівцями. В. Д. Авдеев уміло організував кругову оборону. Добре маскуючись і швидко міняючи бойові позиції, партизани зустріли атакуючого противника сильним автоматно-кулеметним вогнем. Щільний вогонь з різних кінців лісонасаджень створив у гітлерівців уявлення, що вони мають справу з досить великим партизанським загonom. За прикладом свого командира безстрашно діяли молоді партизани — комсомольці Іван Гришков, Олег Ненахов, Анатолій Коваленко та ін.¹² Втративши в результаті семигодинного бою близько 85 солдатів і офіцерів, гітлерівці були змушені припинити атаки. О 11-й годині вечора партизани прорвали кільце оточення і, відстрілюючись, зникли в степу¹³. Група вийшла в заданий район дій, але своїх товаришів там не знайшла. Найгірше ж полягало в тому, що разом з групою М. Трифонову зникла вибухівка та рація, тобто обірвався зв'язок з штабом партизанського руху. В бою партизани витратили майже всі боеприпаси. За таких умов В. Д. Авдеев прийняв рішення зв'язатись з підпільниками Донецька і діяти відповідно до обстановки, що склалася.

3 червня 1943 р. група В. Д. Авдеева пробралась у місто, де становиче було напруженим. За кілька днів до того було розстріляно велику групу підпільників та партизанів (активних членів організації С. В. Скоблова, «Молодшої групи» та ін.). Гестапівці систематично проводили облави та арешти. Значна частина відомих Авдееву явок була провалена. Загинув і відважний підпільник Павло Колодін, у якого німецький патруль знайшов пістолети, прив'язані до ніг¹⁴. До з'ясування становища в підпіллі він вирішив створити нові явки і обережно почав встановлювати зв'язки з радянськими патріотами. Архівні матеріали свідчать про велику організаційно-політичну роботу, яку проводила в місті група Авдеева з початку червня 1943 р.¹⁵ А. Д. Холоденін у своїй статті без аргументації твердить, що Авдеев тільки «зібрав розрізнені підпільні групи»¹⁶, і цим самим применшує роль цієї організаторської групи до відродженню підпілля міста.

Після встановлення зв'язку з патріотами організаторська група В. Д. Авдеева розгорнула активну діяльність по створенню підпільно-диверсійних груп. У червні-липпі 1943 р. було сформовано і відновлено 11 підпільно-диверсійних груп, зокрема на Путилівському, Олексіївському заводах, на шахтах 12/18, 8-їй та 9-їй Капітальній та ін. Групи швидко зростали. Радянські патріоти вступали до них цілими сім'ями. Так, 12 червня до партизанської групи Путилівського заводу ввійшли комсомолки сестри Надія та Віра Жмури, а трохи згодом і їхній брат—16-річний Володимир Жмура. 15 червня подав заяву про бажання вступити до загону М. В. Скоблов — молодший брат керівника комсомольсько-молодіжної підпільної організації.

Усі партизанські групи були об'єднані в підпільний загін, який на 7 вересня 1943 р. налічував 172 бійці, в тому числі 20 комуністів і 44 комсомольці¹⁷. Організаційна структура загону була така: партизанська група (взвод) на чолі з командиром і заступником, у групах — відділення; загальне керівництво здійснювала штабна група. Чітка організація, залізна дисципліна, сувора конспірація, безмежна відданість бійців загону соціалістичній Батьківщині і Комуністичній партії, а також досвід його командира В. Д. Авдеева — ось що зумовило те, що протягом трьох місяців активної бойової діяльності жодна з партизанських груп не мала серйозних провалів. І це в той час, коли гітлерівці, відчуваючи свій близький кінець, особливо лютували, проводили масові арешти і розстріли.

Незважаючи на активізацію німецької «служби безпеки» та репресії, партизани майже щодня проводили диверсії. Активно діяла підпільно-диверсійна група під командуванням М. В. Скоблова 6 липня і 17 серпня вона здійснила два великих обвали на шахті 9-їй Капітальній, інші групи вивели з ладу 220 вагонів, дезинтегратор на Олексіївському коксовому заводі¹⁸ і т. д. Вночі партизани рвали телефонний та телеграфний зв'язок, розповсюджували листівки, знищували військову техніку ворога. 10 червня партизани Литвиненко та Гришков за 5 км від ст. Розівки пустили під укіс німецький ешелон з автомашинами і вугіллям, 16 липня Куксо і Григор'єв пляшками

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1209, арк. 248.

¹³ Там же, од. зб. 1207, арк. 240.

¹⁴ Про стійкість П. Колодіна розповіли написані кров'ю на стінах в'язниці в м. Донецьку слова: «Я не сказав нічого. Прошай, майор Перов!»

¹⁵ Див. ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 1207; од. зб. 1209.

¹⁶ А. Д. Холоденін. Из истории борьбы трудящихся Донбасса против немецко-фашистских захватчиков, стр. 104.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1209, арк. 11.

¹⁸ Там же, арк. 57.

з пальною сумішшю в с. Макиївці спалили 2 німецьких танки типу «Тигр»¹⁹. Однією з найзначніших диверсій було виведення в повітря складу з паливом і запасом авіабомб на аеродромі, здійснене партизанами загону на чолі з В. Ушаковим 25 серпня 1943 р. Внаслідок вибуху авіабомб загинула вся чергова зміна льотчиків у кількості 43 чоловіки²⁰.

Важливу роль в успішному проведенні диверсійних операцій відіграла досвідчений інструктор міно-підривної справи кандидат у члени партії Д. О. Мамедова. 9 червня 1943 р. вона була закинута в тил ворога штабом партизанського руху на Південному фронті в складі партизанського загону «Гроза». Після загибелі цього загону Д. О. Мамедовій вдалося добратися до міста, де вона випадково зустрілась із знайомим їй В. Д. Авдеевим. Ця мужня радянська патріотка стала активною помічницею командира загону. За короткий час вона навчила міно-підривної справи десятки молодих партизанів. Командування загону доручало Мамедовій виконання найвідповідальніших і найскладніших завдань. Саме вона доставила в місто зброю, вибухівку (100 кг динаміту), особисто керувала кількома бойовими операціями. У вересні групи партизанів на чолі з Мамедовою протягом чотирьох днів замінували шосейні дороги, в результаті чого підірвалось 8 гітлерівських автомашин. В кінці серпня — на початку вересня об'єднані партизанські групи під керівництвом Мамедової п'ять разів знищували телефонний польовий зв'язок²¹.

Передбачаючи, що Радянська Армія незабаром мала розгорнути бої за визволення Донбасу, і готуючи загін до рішучого бою з німецько-фашистськими загарбниками, Авдеев прагнув зв'язатися з штабом партизанського руху на Південному фронті. Треба було терміново доставити цінні відомості про оборонні споруди і кількість німецьких військ. Для зв'язку з штабом був лише один шлях — перейти через лінію фронту. 13 серпня В. Д. Авдеев доручив виконати це життєво важливе завдання 20-річній комсомольці Надії Жмури. Кілька днів відважна дівчина, обходячи німецькі пости, пробиралась до лінії фронту. І коли вже здавалось, що мета досягнута, партизанку схопив патруль польової жандармерії. Те, що дівчина збиралась перейти лінію фронту, не викликало сумніву. Гестапівці були впевнені, що перед ними — партизанка, яка до того ж, можливо, має дуже цінні відомості. Щоб дістати їх, фашисти використали весь свій досвід витончених катувань. У доповідній записці до штабу партизанського руху 4-го Українського фронту В. Д. Авдеев просив командування відзначити подвиг молоді партизанки вищою урядовою нагородою. Він писав: «На допитах в гестапо, незважаючи на жорстокі катування — їй викручували руки, били гумовими палицями, вирізали груди, а потім облили гасом і спалили, — все ж залишилась вірною партизанській присязі, тримала себе героїчно. На питання: «Що вона несла через лінію фронту» відповідала: «Несла смерть фашистам»²².

В кінці серпня партизани Олег Ненахов та Іван Гришков все ж таки перейшли лінію фронту і на початку вересня прибули в штаб партизанського руху на Південному фронті. Як згадує Г. О. Перекальський, дуже цінні розвідувальні відомості, які вони доставили в штаб, негайно ж були передані за призначенням. Ці дані мали особливо велике значення для радянських військ, що діяли в районі Донецька-Макиївки.

7 вересня 1943 р. партизанський загін під командуванням В. Д. Авдеева, зайнявши оборону в районі шахт 8-а Чулкавка і 12/18, ударив у тил німецько-фашистським військам, що відступали. В бою було знищено 95 німецьких солдатів і офіцерів²³. За час бойових дій у ворожому тилу партизанський загін під командуванням В. Д. Авдеева знищив 321 гітлерівця, 2 танки, 8 автомашин, пустив під укіс 4 ворожих ешелони, організував 18 обвалів на шахтах і провів десятки інших диверсійних актів²⁴. Партизани загону підготували і розповсюдили 16 видів листівок тиражем 4715 екземплярів. У жорсткій боротьбі проти німецько-фашистських окупантів смертю хоробрих полягли 20 бійців загону. Діяльність організаторської групи В. Д. Авдеева — зразок того, як десантні групи у винятково складних умовах, навіть без зв'язку з радянським тилом, успішно виконували завдання партії по мобілізації українського народу на активну збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

В. Д. ЯЦЕНКО

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1209, арк. 56.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1209, арк. 60.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62-2, од. зб. 1209, арк. 12.

²⁴ І. Я. Омеляненко. До питання партійного підпілля та партизанської боротьби в Донецькій області в період Великої Вітчизняної війни, «Наукові записки Донецького педінституту», вип. VI, 1957, стор. 58.

БОРОТЬБА ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ ЗА ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

(1921—1925 рр.)

Період відбудови народного господарства після іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни є одним з найяскравіших періодів в історії нашої соціалістичної Батьківщини. В складній міжнародній і внутрішній обстановці радянський народ, переборюючи величезні труднощі, підняв з руїн промисловість і транспорт, підготував умови для соціалістичної індустріалізації країни. Вирішальну роль у цьому відіграв найбільш передовий і організований клас радянського суспільства — робітничий клас.

Завдання відбудови народного господарства Радянської країни вимагали неухильного підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, від чого залежали успіхи в радянському господарському і культурному будівництві. Найважливіші моменти піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу в 1921—1925 рр. поряд з іншими питаннями висвітлені в монографіях О. Кучера, К. Шияна, Г. Діденка^{25—26} і особливо в ґрунтовному дослідженні М. Черненка²⁷. Проте досі ще нема спеціальної праці, яка розкривала б роль профспілок у боротьбі за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в 1921—1925 рр.

Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу питанням культурно-технічного зростання робітничих мас. Вона розробила в свій час необхідні заходи, що забезпечили ліквідацію неписьменності і малописьменності, профтехнічне навчання робітників, прилучення їх до здобутків вітчизняної і світової культури. Безпосереднє практичне здійснення цих важливих заходів покладалося, насамперед, на найбільш масову організацію трудящих — профспілки. У Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б), прямо вказувалося, що в справі «створення нової соціалістичної дисципліни найголовніша роль припадає на долю професійних спілок»²⁸. Особливе значення мала культурно-масова і політико-виховна робота профспілок у період відбудови народного господарства. Профспілки мали мобілізувати широку масу трудящих на виконання першочергових завдань господарського будівництва, всіляко сприяти консолідації і організованості робітничого класу. Для досягнення цієї мети необхідно було перебудувати не тільки виробничу, а й культурно-масову і політико-виховну роботу профспілок. Вони мали взяти найактивнішу участь у практичному здійсненні накреслених Комуністичною партією заходів по ліквідації неписьменності і малописьменності, створенню широкої сітки загальноосвітніх і профтехнічних курсів і шкіл, сприяти активізації діяльності клубів, червоних кутків, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів.

На початку відбудовного періоду діяльність профспілок по ліквідації неписьменності гальмувалася тяжким станом народного господарства. Однак уже на кінець 1921 р. зусиллями партійних, радянських і профспілкових організацій в усіх районах України створення шкіл по ліквідації неписьменності набуло значного розмаху, особливо в Донбасі. Виступаючи на нараді секретарів повіткомів Донецької губернії, С. Гопнер зазначала, що «в галузі ліквідації неписьменності нами зроблено досить багато. У нас тепер 200 шкіл»²⁹.

Поворотним пунктом у ліквідації неписьменності на Україні став 1923 рік. Питання ліквідації неписьменності почали вносити на загальні збори робітників, засідання профспілкових органів, їх широко висвітлювали в пресі. Профспілки спільно з надзвичайними комісіями по боротьбі з неписьменністю (Грамчека) організували школи на підприємствах і по місцю проживання робітників. В результаті з січня 1923 р. по травень 1924 р. було навчено грамоти більше 50,7 тис. членів профспілок. У 1924 р. ліквідація неписьменності ще більше посилилася. Профспілки поставили завдання: добитися на листопад 1925 р. повної ліквідації неписьменності серед організованого населення. II з'їзд профспілок України (листопад 1924 р.) оголосив завдання ліквідації неписьменності ударним. «Надаючи величезного значення справі ліквідації неписьменності,— говорилося у рішенні з'їзду,— необхідно оголосити цю роботу ударним завданням спілок з тим, щоб у 1925 році неписьменність серед робітників у віці до 35 років було ліквідовано»³⁰.

^{25—26} О. О. Кучер. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни, Харків, 1959; К. Шиян. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості, К., 1959; Г. Д. Діденко. Рабочий клас України в гоdy востановлення народного хозяйства (1921—1925 гг.), К., 1962.

²⁷ Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959.

²⁸ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1956, стор. 395.

²⁹ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 3, оп. 1, од. зб. 393, арк. 14.

³⁰ «Другий з'їзд профспілок України. Стенографічний звіт», Харків, 1924, стор. 206.

Рішення II з'їзду профспілок України успішно перетворювалися в життя. Місцеві профспілкові організації розгорнули організаційну і масово-роз'яснювальну роботу, яка забезпечувала створення нових шкіл і пунктів лікнепу, залучення до навчання і них широких мас трудящих. Найбільш значного розмаху набрала діяльність профспілок у цьому напрямі в промислових районах, зокрема в Донбасі. Якщо на 1 січня 1924 р. тут на підприємствах існувало 119 пунктів лікнепу, якими було охоплено більше 3,6 тис. трудящих, то на 1 січня 1925 р.— вже 298 пунктів лікнепу, якими було охоплено більше 66 тис. трудящих³¹. У Донбасі велика увага приділялася підвищенню рівня грамотності малописьменних. На листопад 1924 р. в Донбасі працювало 200 шкіл, в яких навчалось 10 тис. малописьменних³². Основна маса робітників охочо відвідувала лікнеп. Робітник Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського П. Трегубов згодом писав: «Коли я був маленький, батько не віддав мене до школи, примусив працювати. А тепер хоч і важко працювати і в школу ходити, але я знаю, що неписьменною скоро жити не можна буде. Радянській владі потрібні письменні робітники. З машиною неписьменний не зуміє впоратися»³³.

Протягом відбудовного періоду сітка шкіл по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення і кількість тих, хто навчався в них, безперервно зростали. Якщо на початку 1922 р. на Україні було 487 шкіл лікнепу з охопленням навчанням у них 14 тис. трудящих, то на кінець 1925 р.— уже більше 13 тис. шкіл лікнепу, де навчалось 543 тис. трудящих³⁴. Грамоти навчалися десятки тисяч робітників. Було зроблено великий крок по шляху до повної ліквідації неписьменності Української РСР.

Багато зусиль доклали профспілки для ліквідації неписьменності серед трудящих жінок — це була одна з найважливіших умов залучення широких мас робітниць до активної участі в радянському господарському і культурному будівництві. Результати роботи профспілок у цьому питанні вже повністю виявилися на кінець відбудовного періоду. Якщо за роки Радянської влади кількість письменних на 1925 р. збільшилася приблизно вдвоє, то серед жінок — більш як утричі. Успіхи по ліквідації неписьменності серед трудящих сприяли зростанню активності робітничого класу у політичному і господарському житті країни, підвищенню культурного і технічного рівня широких мас робітників.

Велике місце в діяльності профспілкових організацій займало технічне навчання робітників, підвищення їх виробничої кваліфікації. З ініціативи і силами профспілок почали створюватися відповідні короткотермінові курси, школи фабрично-заводського учнівства, профтехшколи, вечірні робітничі технікуми тощо. Тільки в 1925—1926 р. було організовано 214 короткотермінових курсів, на яких навчалось більше 11,2 тис. трудящих. Усього з 1920 по 1925 рр. на короткотермінових курсах підвищили свою кваліфікацію 60,6 тис. робітників³⁵.

Поряд з короткотерміновими на великих підприємствах було створено довгострокові курси, які цілком виправдали себе. Оцінюючи роботу довгострокових курсів Донецького металургійного заводу, газета «Пролетарий» писала: «За рік роботи вечірній професійно-технічний курс завод удержав висококваліфікованих робітників, які успіхом замінюють інженерів. Багато робітників до вступу на курси працювали містами, після закінчення курсів вони цілком справляються з обов'язками начальників цехів заводу»³⁶. Курси створювалися, насамперед, у промислово розвинутих губерніях. Найбільше їх було в Київській, Одеській, Донецькій і Харківській губерніях. Профспілкові організації добивалися не тільки кількісного зростання, а й поліпшення роботи діючих профтехнічних курсів. Особлива увага приділялася профтехнічному навчанню робітничої молоді. Вже на початку відбудовного періоду повсюдно почали створюватися школи робітничої молоді. На січень 1922 р. на Україні було організовано 36 шкіл робітничої молоді, в яких навчалось понад 2 тис. підлітків. Протягом 1922 кількість шкіл робітничої молоді збільшилась у 4 рази³⁷.

У 1923—1925 рр. робота профспілок по підвищенню загальноосвітнього і технічного рівня молодих робітників ще більше посилилася. У січні 1923 р. Південноукраїнський ВЦРПС, Укруднаргосп і Головопрофосвіта запропонували своїм органам на місці організувати для юнаків віком від 18 до 21 року короткотермінові вечірні курси строком до 6 місяців з урахуванням при цьому потреби в кваліфікованій робочій силі на гарячих роботах у ливарних і ковальських цехах тощо³⁸. Незважаючи на заходи,

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2384, арк. 25.

³² Там же, арк. 8.

³³ «Долой неграмотность!». Одноденна газета, м. Київ, 24 листопада 1924 р.

³⁴ «Україна. Статистичний щорічник за 1928 р.», Харків, 1928, стор. 91.

³⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 2, од. зб. 419, арк. 97.

³⁶ Газ. «Пролетарий», 19 лютого 1925 р.

³⁷ «Україна. Статистичний щорічник за 1928 р.», стор. 91.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1090, арк. 7—8.

аживалися, в 1924 і особливо в 1925 рр. почала відчуватися нестача кваліфікованих робітників. Це висунуло вимогу перекваліфікації робочих кадрів і, зокрема, безробітних. У 1924 р. в Одесі відділ праці розробив, а губернська рада профспілок затвердила план підвищення кваліфікації безробітних у порядку договорів з господарськими органами. Першу спробу посилати на підприємства для навчання протягом трьох місяців некваліфікованих робітників було зроблено в Харкові. На час навчання їм видавалася допомога³⁹. Для підготовки спеціалістів-робітників відкривалися курси і на підприємствах Донбасу. Об'єднане засідання пленумів завкомів Макіївського машинобудівного і труболіварного заводів відзначило, що на курсах по підготовці ливарників, сталеварів, ковалів, вальцювальників, доменщиків і модельників навчається 200 чоловік і на нові курси записалося 280 чоловік, у тому числі 90—без трудового стажу⁴⁰. Однак найдоцільнішою формою підготовки кваліфікованих кадрів, насамперед, за молоді, було ФЗУ. Питання про необхідність застосовувати систему навчання до умов праці і побуту молоді, зайнятої на виробництві, було висунуто ще на III з'їзді РКСМ. 1 листопада 1921 р. Раднарком Української РСР прийняв рішення, згідно з яким підліткі віком від 14 до 18 років, які працювали на виробництві, повинні були охоплюватися школами фабрично-заводського учнівства. Відразу ж після рішення Раднарком України Південбюро ВЦРПС запропонувало всім губернським радам профспілок терміново приступити до створення шкіл фабрично-заводського учнівства. На кінець 1925 р. на Україні налічувалося уже 296 шкіл ФЗУ, якими було охоплено 22,8 тис. робітників⁴¹. Школи ФЗУ за роки відбудовного періоду підготували для промисловості України близько 10 тис. кваліфікованих робітників⁴².

Спільно з комсомолом профспілки України приділяли постійну увагу питанням розвитку шкіл фабрично-заводського учнівства, дбали за створення умов для нормальної роботи цих шкіл, забезпечення їх необхідними коштами, навчальним приладдям, викладацькими кадрами. Так, у липні 1923 р. з'їзд профспілки металістів Донбасу вказав на те, що школи робітничої молоді завжди повинні перебувати під безпосереднім наглядом профспілки в галузі поліпшення внутрішньої роботи, що «спілка повинна прагнути до того, щоб ця школа вбирала в себе все більшу і більшу кількість молоді, яка повинна поповнити нестачу кваліфікованих робітників у перших кроках розвитку металопромисловості і промисловості взагалі»⁴³. II з'їзд профспілок України дав директиву профорганізаціям твердо тримати курс на повсюдне зміцнення шкіл фабрично-заводського учнівства, прагнути, насамперед, до достатнього забезпечення і посилення снуючої сітки фінансово-організаційно і методично⁴⁴. Багато шкіл ФЗУ досягли значних успіхів. Так, на руднику ім. Жовтневої революції (Криворіжжя) працювала школа ФЗУ, в якій навчалось 12 робітників. Близько 35% з них оволодівали професією безпосередньо на виробництві, решта — у слюсарних і токарних майстернях, обладнаних при школі з допомогою Південно-Рудного тресту і Катеринославського губвідділу лілки гірників⁴⁵. В Артемівському округі найбільшою була школа Краматорського заводу, в якій навчалось 220 підлітків.

Водночас із створенням шкіл робітничої молоді організовувалися вечірні робітничі технікуми, які були вищим ступенем освіти після шкіл фабрично-заводського учнівства. Навчання в технікумах тривало чотири роки. На першому курсі технікуми отували кваліфікованих майстрів, а на другому — інженерів-практиків вузької спеціальності. У 1920—1921 рр. на Україні налічувалося 6 технікумів, в яких навчалось 900 учнів, а в 1925 р. — 16, де налічувалося 2 473 учні⁴⁶. У 1923/24 навчальному році було проведено перший випуск 25 робітників-інженерів⁴⁷. Незважаючи на недостатнє пов'язання теоретичного курсу з виробничим навчанням і ряд інших недоліків, вечірні технікуми відіграли значну роль у підготовці спеціалістів з робітничого середовища.

У 1921 р. на Україні було відкрито робфаки (лише при індустріальних і сільськогосподарських вузах), перед якими відразу ж постало завдання прискорити підготовку робітників і селян до вступу у вищі навчальні заклади і пролетаризувати школу. У 1922 і 1923 рр. при педагогічних, медичних і деяких інших вузах почали діяти підготовчі курси, прирівнені до робфаків. У 1925 р. на Україні уже налічувалося 26 робфаків, в яких навчалось 6 200 чоловік⁴⁸. 8 робфаків, які відвідували 2 330

³⁹ Державний архів Київської області, ф. 708, оп. 1, спр. 592, арк. 89.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 696, арк. 213.

⁴¹ Я. Ряпко. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы, (арк. 1925, стор. 21).

⁴² «Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925», Харків, 1926, стор. 252.

⁴³ «Другий з'їзд профспілок України. Стенографічний звіт», Харків, 1924, стор. 207.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1878, арк. 90.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Я. Ряпко. Рабочее образование на Украине..., стор. 25.

⁴⁷ «Народное просвещение на Украине», Вид-во «Червоний шлях», 1924, стор. 159.

⁴⁸ Я. Ряпко. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве, К., 1926, стор. 32.

чоловік, були індустріально-технічними⁴⁹. При сприянні губернських рад профспілок у 1922 р. почали створюватися вечірні курси для підготовки робітників до навчання у вузах. У наступному навчальному році деяким з них надали право робфаків. Так виникли вечірні робфаки. У 1925 р. їх було чотири, і в них налічувалось 1 040 учнів⁵⁰. За 1921—1926 рр. робфаки підготували до навчання у вищих навчальних закладах 5 тис. чоловік⁵¹.

Одним з найважливіших завдань, що постали перед партією у відбудовний період, було комуністичне виховання трудящих. Необхідно було розгорнути рішучу боротьбу з пережитками буржуазної ідеології в свідомості робітничих мас, добитися зміни в їх ставленні до праці і виробництва, активізувати їх участь у державному будівництві. В. І. Ленін у доповіді на II Всеросійському з'їзді професійних спілок у січні 1919 р. говорив, що «робітник ніколи не був відокремлений від старого суспільства китайською стіною. І в нього збереглося багато традиційної психології капіталістичного суспільства. Робітники будують нове суспільство, не перетворившись у нових людей, які чисті від бруду старого світу, а стоячи по коліна ще в цьому бруді»⁵². Володимир Ілліч вказував, що перед профспілками стоять відповідальні завдання в комуністичному вихованні мільйонних мас робітників, у будівництві нового життя, в підготовці трудящих до управління державою і виробництвом. Завданням комуністичного виховання була підпорядкована вся культурно-масова робота профспілок.

Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), IV Всеросійський з'їзд профспілок так визначив завдання профспілок у галузі культурної роботи: «Профспілки, які виконують в епоху диктатури пролетаріату роль школи комунізму в галузі культурно-освітньої роботи. всю свою увагу спрямовують в бік комуністичного перевиховання пролетарських мас»⁵³. Велику культурно-масову роботу проводили клуби, Будинки і Палаца культури, червоні кутки, бібліотеки та ін. Профспілки створювали клуби різних типів: міжспілкові, спілкові, клуб на підприємстві. Переважаючим видом на Україні на кінець відбудовного періоду став клуб на підприємстві. Так, в Одесі на вересень 1924 р. з 83 клубів і клубних осередків, які охоплювали 23 тис. членів профспілок, заводських було 47, на Поділлі з 83 клубів — 67. У Донбасі на серпень 1924 р. з 125 клубів профспілки гірників 91 діяв на підприємствах⁵⁴. На 1 січня 1926 р. сітка профспілково-заводських клубів становила 85,9% усієї кількості клубів профспілок.

Комуністична партія повсякденно спрямовувала діяльність профспілок, вказувала їм на потребу вжити найважливіших заходів по перетворенню клубів у справжні центри культурно-освітньої роботи серед трудящих. ЦК РКП(б) систематично займався питаннями поліпшення клубної роботи, ставив перед місцевими партійними і профспілковими організаціями завдання по її дальшому поліпшенню і активізації. У середині 1922 р. ЦК РКП(б) дав вказівку всім обкомам, обласним бюро і губкомам партії посилити клубну роботу. Було запропоновано усім партійним організаціям зобов'язати кожного комуніста стати активним членом клубу свого підприємства, прикріпити до особливо важливих за своїм значенням клубів окремих, більш підготовлених комуністів і вести систематичну пропаганду клубної роботи серед трудящих⁵⁵.

Велике місце зайняли питання поліпшення роботи клубів на XII з'їзді РКП(б). У резолюції з питань пропаганди, друку та агітації з'їзд поставив вимогу перетворити клуби в справжні центри масової пропаганди і розвитку творчих здібностей широких мас робітників. «При цьому треба,— вказувалося в резолюції,— не випускати з своєї уваги і використання клубу, як місця відпочинку і розумних розваг»⁵⁶. З'їзд вказав партійним організаціям на необхідність посилити робітничі клуби партійними силами, а також партійне керівництво, зокрема, ліквідувати тенденції деяких організацій сепаратно проводити клубну роботу⁵⁷. Питанням клубної роботи приділив увагу і XIII з'їзд РКП(б), який дав директиву створити при робітничих клубах комфракції завданням яких було забезпечити партійний вплив у клубній роботі. Винятково цінні вказівки, виконання яких забезпечило подальше піднесення діяльності профспілкових клубів, дав XIV з'їзд ВКП(б), підкресливши, що головною підмогою культурно-освітньої роботи профспілок повинні, як і раніше, залишатися клуби та червоні кутки. У резолюції з'їзду підкреслювалося, що клубній роботі слід надати максимально різно-стороннього характеру, що вона повинна поєднувати в собі задоволення потреб труд

⁴⁹ Я. Ряппо. Рабочее просвещение на Украине..., стор. 26.

⁵⁰ Я. Ряппо. Советская профессиональная школа..., стор. 32.

⁵¹ Там же.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 389.

⁵³ Цит. за газ. «Профессиональное движение» (орган Харківської губернської рад профспілок), 8 липня 1922 р.

⁵⁴ Журн. «Вестник профдвижения Украины», 1924, № 44, стор. 37.

⁵⁵ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1922, № 7 (43), стор. 41.

⁵⁶ «КПРС в резолюциях...», ч. 1, стор. 683.

⁵⁷ Там же.

тихих у здоровому дозвіллі з політико-освітньою і виховною діяльністю, забезпечувати широкий простір для розвитку самодіяльності та ініціативи трудящих.

Повсякденно піклувалися про поліпшення культурно-освітньої роботи профспілок партійні організації України. У 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У, вивчивши стан культурно-освітньої роботи профспілок, виявив серйозні недоліки в їх діяльності. Накресливши цілий ряд заходів по поліпшенню становища, що склалося, Центральний Комітет звернув особливу увагу на розвиток масової роботи, підкресливши, що «знаряддям масової роботи повинні стати: бібліотека клубу, пункти по ліквідації неписьменності, вечірні і недільні курси, консультаційні бюро, стінні газети, а на підприємствах і в торговитках — червоні кутки». ЦК КП(б)У рішуче висловився проти перетворення клубів тільки у місця розваги⁵⁸.

Партійні рішення націлили профспілки України на виправлення хиб у клубній діяльності. Під керівництвом партійних і профспілкових організацій клуби розширили сітку політичних і загальноосвітніх гуртків. Дедалі більше уваги приділялось виробничим гурткам. Значне місце почало відводитися лекційній пропаганді. Багато клубів перетворилося у справжні центри культурно-масової і виховної роботи серед трудящих. У червні 1924 р. Донецький райком спілки металістів відзначив роботу клубу Маріупольського металургійного заводу, який охопив членством 45% робітників. Клуб обслуговував сім і робітників, видавав антирелігійну газету. При клубі діяли політичні та образотворчі гуртки. В результаті проведеної клубом роботи значна кількість робітників порвали з релігією⁵⁹. Успіхи Маріупольського клубу були досягнуті з допомогою виділених завкомом профспілки культурповноважених по цехах.

На першій Всеукраїнській культурній Всеукраїнського комітету профспілки металістів (грудень 1925 р.) було дано позитивну оцінку роботі Харківського клубу «Металіст». Клуб розпочав свою роботу ще в 1922 р. На кінець 1925 р. тут уже налічувалося 194 чоловік, з них 70% робітників, 20% членів їх сімей і 10% службовців. Серед членів клубу було 170 комуністів і 378 комсомольців. Керівництво клубом здійснювало правління, що складалося з 24 чоловік. При правлінні були створені комісії: адміністративно-господарсько-фінансова, масово-гурткова, по прийому до членів клубу, по роботі серед жінок і т. д. Усього в комісіях, крім членів правління, було зайнято 105 чоловік. При клубі працювали 18 гуртків, в яких брали активну участь 805 членів клубу, вечірній університет, що налічував 120 слухачів, об'єднана спортивна секція, до якої входило 560 чоловік. У 1924 р. силами клубу було влаштовано 200 вистав, у 1925 р. — 65 вистав, 17 концертів, проведено 56 лекцій, 3 диспути, 17 живих газет тощо. Більшість спектаклів, лекцій, концертів були безплатними⁶⁰. Заслуженою популярністю користувався Дебальцевський робітничий клуб ім. Артема, де, крім гурткової роботи, щодня влаштовували доповіді, лекції про виробництво, по санітарії, лікарські, по природознавству та на антирелігійні теми⁶¹.

Дуже велику культурно-масову і політико-виховну роботу проводили профспілкові клуби серед трудящих жінок. З цією метою при клубах організувалися курси швейної та шиття, домашнього господарства тощо. Профспілкові організації дбали також про створення при клубах дитячих ясел та садків. Уже в 1925 р. членами клубу стало близько 40% жінок-робітниць.

Значну роль у вихованні трудящих відіграли червоні кутки, створення яких багато в чому викликалося тим, що клуби не вмщували всіх бажаних. Червоні кутки почали зникати ще в 1924 р. при заводах, гуртожитках і установах. На 1 січня 1925 р. їх налічувалося по Україні 1679, а на 1 січня 1926 р. — уже 6 073⁶². На окремих підприємствах були десятки таких кутків. Так, на Харківському електромеханічному заводі у березні 1925 р. завком профспілки створив 21 червоний куток⁶³. Найпоширенішими видами роботи червоних кутків були бесіди і читання газет, журналів та художніх творів. Влаштовувалися при червоних кутках і лекції, доповіді на політичні, господарські та наукові теми. При багатьох червоних кутках працювали гуртки політграмоти, історії професійного руху, ліквідації неписьменності. 53,7% загальної кількості червоних кутків мали на початок 1926 р. бібліотеки⁶⁴.

Багато уваги приділяли профспілкові організації України розвитку сітки бібліотек. При всіх клубах, червоних кутках, а також у гуртожитках за рішенням профспілкової організації створювалися масові бібліотеки. Уже в 1923 р. багато бібліотек профспілки металістів у містах Єнакієвому, Макіїві, Маріуполі налічували до 4—6 тис. книжок. Значно збільшилася кількість книжок у бібліотеках профспілки гірників, зокрема в Донбасі і Кривому Розі. На січень 1925 р. тут налічувалося 133 гірняцьких

⁵⁸ Газ. «Коммунист», 12 листопада 1924 р.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 339, арк. 48.

⁶⁰ Там же, спр. 984, арк. 20—25.

⁶¹ Газ. «Всероссийская кочеварка», 2 квітня 1925 р.

⁶² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1181, арк. 75.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 702, арк. 36.

⁶⁴ «Звіт ВУРПС III з'їзду профспілок України», Харків, 1926, стор. 69.

бібліотеки, які мали 189 тис. книжок, а на жовтень того ж року — 300,6 тис. книжок⁶⁵ Усього на Україні налічувалось 1413 профспілкових бібліотек, які мали більше 241 тис. книжок⁶⁶. Робітники систематично відвідували бібліотеки. Так, бібліотеку ім. Артема (Краматорськ) щодня відвідувало 150—170 чоловік⁶⁷. Газета «Всероссийская кочегарка» писала, що робітники, які пізнали грамоту, «ривються в науково-популярні літературі... Журнал «Знание» загрожує забрати читачів в інших журналів і стає центром уваги». Далі газета підкреслювала, що «Знание» робітники полюбили, я бажану книжку. Багато бібліотек займалося бібліографічною справою, складали рекомандаційні списки з політграмоти, антирелігійної пропаганди тощо. При багатьох з них, як правило, діяли читальні зали, де завжди були потрібні газети. З метою наближення книжок до робітників у багатьох бібліотеках працювали книгоноші які йшли в цех з каталогом, а потім приносили робітникам ті книжки, які вони замовляли.

Незважаючи на значні успіхи, в організації культурно-освітньої роботи профспілкових бібліотек спостерігалися ще серйозні недоліки. Більшість з них обслуговували населення української національності, яке цікавилось українською літературою. Проте книжок українською мовою профспілкові бібліотеки мали дуже обмежену кількість. Фонди багатьох бібліотек були засмічені книжками, за своїм ідейним змістом чужими і ворожими інтересам робітничого класу. Так, у бібліотечі рудника ім. Шинтернаціоналу можна було знайти комплекти реакційного журналу «Новая Россия» та ін., а масово-політичної та науково-популярної літератури було дуже мало⁶⁸. Все це ставило перед профспілками завдання посилення видавничої справи, зокрема видання української художньої літератури.

Зростання політичного і культурного рівня робітників підвищувало вимоги до бібліотечних працівників. Тимчасом багато з них не мали необхідної підготовки і не розуміли нових запитів читачів. Недостатньою була і матеріальна база бібліотек. Деякі з них містилися в непристосованих, тісних приміщеннях. З метою поліпшення діяльності бібліотек профспілки України з активною допомогою партійних організацій вживали всебічних заходів для усунення хиб у роботі бібліотек, зміцнювали їх кваліфікованими кадрами, дбали про збагачення їх фондів кращими творами вітчизняної і світової художньої літератури, а також науково-технічної літератури.

Вияткову роль у комуністичному вихованні трудящих в роки відбудовного періоду відігравала партійна і профспілкова преса. Газети, що їх видавали партійні і профспілкові органи, знайомили широкі маси з найважливішими рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду, висвітлювали питання міжнародного становища і зовнішньої політики Радянської держави, вмішували матеріали про трудовий героїзм робітничого класу, його безмежну відданість соціалістичній Батьківщині. Профспілкова преса показувала, як під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас, переборюючи величезні труднощі, піднімає з руїн фабрики і заводи, шахти і рудники. Преса рішуче боролася проти марнотратства і безгосподарності, ледарів, прогульників, п'яниць і разом з тим пропагувала досягнення передових робітників, раціоналізаторів і винахідників. На сторінках партійної і профспілкової преси України виступали М. М. Шверник, А. А. Андреев, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. Я. Чубар, голови губернських рад профспілок і керівники низових профспілкових органів. Газети, особливо «Всероссийская кочегарка», зуміли створити великий робкорівський актив.

Робітничі маси виявляли інтерес до партійної і профспілкової преси. В усіх промислових центрах кількість передплатників газет і журналів безперервно збільшувалась. Так, якщо в травні 1922 р. робітники Краматорського машинобудівного заводу передплачували тільки 25—30 примірників газет, то в листопаді 1923 р.—2 тис. примірників⁶⁹. Робітники Харківського паровозобудівного заводу в листопаді 1923 р. передплачували більше 2 тис. газет. Передплатою було охоплено майже 50% робітників заводу⁷⁰. Різко зросла передплата газет і журналів у 1924 і особливо у 1925 р. Наприклад, на початку 1924 р. гірники Донбасу передплачували 130 тис. газет⁷¹, робітники Харківського електромеханічного заводу у грудні 1924 р.—3037 примірників газет і 1819 журналів, а в лютому 1925 р.—3252 газети і 2495 журналів⁷². Робітники ХПЗ у серпні 1924 р. передплачували 5564, а у вересні того ж року — 6336 газет⁷³. Усього на Україні на 1 січня 1926 р. налічувалось 31 709 передплатників⁷⁴.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 81, арк. 285.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1181, арк. 74.

⁶⁷ Газ. «Всероссийская кочегарка», 1 грудня 1923 р.

⁶⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, о.д. зб. 1628, арк. 3.

⁶⁹ Газ. «Всероссийская кочегарка», 17 листопада 1923 р.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 194, арк. 4.

⁷¹ Газ. «Всероссийская кочегарка», 15 лютого 1924 р.

⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 702, арк. 36.

⁷³ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 1024, арк. 70.

⁷⁴ Там же, спр. 1181, арк. 75.

Профспілкова преса сприяла розгортанню робкорівського руху. На всіх заводах, фабриках, шахтах, електростанціях передові робітники писали в газети і журнали, сигналізуючи про недоліки в організації праці і виробництва, повідомляючи про свої раціоналізаторські пропозиції тощо. Зростання кількості робітничих кореспондентів відбивало процес загального піднесення політичної і трудової активності робітничого класу.

Успішна культурно-масова і політико-виховна робота профспілок у відбудовний період була високо оцінена Комуністичною партією. В резолюції XIV з'їзду партії говорилося: «Розгорнулися нові галузі масової спілкової роботи (клуби, каси взаємодопомоги, фізкультура тощо), збільшилась кількість членів, підвищилась їх активність і посилюється зв'язок рядових членів з органами профспілок... Зросла і продовжує зростати політична свідомість і активність основних кадрів промислових робітників»⁷⁵. Під керівництвом Комуністичної партії профспілки на всіх етапах соціалістичного будівництва проводили велику культурно-масову і політико-виховну роботу серед трудящих і відіграли значну роль у здійсненні культурної революції в СРСР. Ще більше зростає значення профспілок у період розгорнутого комуністичного будівництва. У Програмі КПРС підкреслюється, що в період розгорнутого комуністичного будівництва особливо зростає значення професійних спілок як школи управління, школи господарювання, школи комунізму. Програма ставить перед профспілками такі найважливіші завдання, як постійне піклування про підвищення комуністичної свідомості мас, про поліпшення культурного обслуговування і відпочинку трудящих, розвиток фізкультури і спорту, виконання планів культурного будівництва, підвищення кваліфікації робітників і службовців тощо. Під керівництвом Комуністичної партії профспілки успішно виконують покладені на них великі відповідальні завдання і вносять свій гідний вклад у побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

М. А. ГІНЗБУРГ

ПРО ПЕРШЕ ЛЕГАЛЬНЕ ВИДАННЯ В РОСІЇ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ»

Прийняття XXII з'їздом нової Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, справедливо названої нашим народом Комуністичним Маніфестом XX ст., посилює інтерес радянських людей і до першого програмного документу наукового комунізму — знаменитої праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії».

У журналі «Вопросы истории КПСС» вміщено повідомлення А. М. Штернштейна про перше легальне видання в Росії «Маніфесту Комуністичної партії»⁷⁶, яке, безумовно, приверне увагу історичної громадськості. Однак у цій невеличкій замітці допущено ряд тверджень, що викликають заперечення. Автор вважає, що «Маніфест Комуністичної партії» вперше легально видано в Росії одеським видавництвом «Буревестник» у 1905 р. Підставою для такого твердження стала цензурна помітка на цій брошурі: «3 червня 1905 р.». Проте на брошурі «Маніфест Комуністичної партії», що була випущена одеським видавництвом Алексеевої, є більш рання цензурна помітка: «21 травня 1905 р.»⁷⁷. Отже, автор не мав підстав називати видану «Буревестником» брошурю «Маніфест Комуністичної партії» першим легальним виданням у Росії. Неправий автор і в твердженні про випуск в Одесі протягом кількох місяців 1905 р. дев'яти різних видань перекладу «Маніфесту». Тут він, мабуть, пішов за харківським бібліографом Л. І. Коломіїченко, яка заявила про наявність дев'яти одеських видань «Маніфесту»⁷⁸. Проте своєї заяви вона нічим не підтвердила. Тимчасом останнє дослідження Л. А. Левіна — відомого бібліографа творів К. Маркса і Ф. Енгельса — доводить наявність лише шести одеських видань «Маніфесту»: трьох — видавництва Алексеевої, двох — «Буревестника» і одного — Козмана⁷⁹.

Автор замітки безпідставно приписує В. І. Леніну редагування перекладу першого видання праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», випущеної видавництвом «Буревестник» у червні 1905 р. Відомо, що В. І. Леніну належить редагування лише

⁷⁵ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 201.

⁷⁶ А. М. Штернштейн. О первом легальном издании в России «Манифеста Коммунистической партии». Журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 3, стор. 169—171.

⁷⁷ Див. Л. А. Левин. «Манифест Коммунистической партии» в России, М., 1956, стор. 85.

⁷⁸ Див. Л. І. Коломіїченко. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період. «Учені записки» Харківського бібліотечного інституту, 1957, випуск III, стор. 97.

⁷⁹ Див. Л. А. Левин. Назв. праця, стор. 85—86.

другого видання цієї праці К. Маркса. Уповноважений видавництва звернувся до В. І. Леніна з пропозицією відредагувати переклад книжки К. Маркса 1(14) липня 1905 р., тоді, коли перше видання вже повністю розійшлося⁸⁰. В. І. Ленін погодився на цю пропозицію і провів велику роботу над текстом книжки К. Маркса і вступу Ф. Енгельса анонімного перекладача, бо в першому її виданні, здійсненого видавництвом «Буревестник», були численні помилки і навіть пропуски цілих абзаців. У «Вступі» Ф. Енгельса, наприклад, було опущено цілий перший розділ, допущено ряд грубих перекручень думок. За підрахунком К. Селезньова, В. І. Ленін тільки до «Вступу» Ф. Енгельса вніс понад 80 поправок⁸¹.

Бездоказовим є також намагання автора дати загальну позитивну оцінку видавництву «Буревестник». Він пише, що видавництву, мовляв, вдавалося інколи обходити цензурні рогатки, уникати ударів поліції. Наводиться приклад, що тираж вилученої видавництвом «Буревестник» брошури «Економічне вчення Карла Маркса» швидко був реалізований, тоді як ця ж брошура у виданні «Молота» була конфіскована (1074 примірники). В оцінці діяльності видавництва «Буревестник» автору необхідно було б прислухатись до думки про нього тогочасних керівників Одеського комітету РСДРП С. І. Гусева і О. С. Шаповалова. Вони були добре обізнані з стилем роботи видавництва і не раз стикалися з ним в період підготовки до створення більшовицького видавництва «Вперед». 21 серпня 1905 р. у листі до В. І. Леніна один з керівників Одеського комітету РСДРП О. С. Шаповалов писав про видавництво «Буревестник», що «це — шахрай, пройдисвіт, донощик. Недавно арештовано, певно, за доносом «Буревестника», одного працівника, який брав активну участь у книговидавництві «Вперед». Вчора конфісковано поліцією 2000 видань «Вперед». Все це каверза «Буревестника», не інакше. Припинить з ним всякі стосунки»⁸². Секретар Одеського комітету РСДРП С. І. Гусев також радив В. І. Леніну не зав'язувати стосунків з «Буревестником», бо було багато даних про застосування там наймерзніших прийомів боротьби з своїми конкурентами. Він посилався на недавній арешт одного працівника, зв'язаного з більшовицьким видавництвом «Вперед», і на конфіскацію цензурою книжки Арну «Мерці Комуни» видання «Вперед», тоді як ця книжка видання «Буревестника» не була конфіскована⁸³. У магазині «Образование», де конфіскувалася книжка, на запитання, чому конфіскується ця книжка «Мерці Комуни», видана видавництвом «Вперед», і не конфіскується ця ж книжка, видана «Буревестником» і «Молотом», поліцейський чиновник посміхнувся і відповів: «Буревестник» — це зовсім інша річ»⁸⁴.

Отже, до діяльності видавництва «Буревестник», як і до інших приватних, непартійних видавництв, що в роки першої російської революції займалися випуском праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, цілком стосуються наведені в замітці ленінські слова: «Купці кидали торгувати вівсом і починали вигіднішу торгівлю — демократичною дешевою брошурою»⁸⁵. Видавці з «Буревестника» також йшли на різні скорочення, замінювали назви праць («Маніфест Комуністичної партії» вийшов під назвою «Про комунізм»), тільки щоб дістати дозвіл цензури і заради прибутку збути якнайбільше ходових марксистських книжок.

П. М. ШМОРГУН

ПРО ДОЛЮ ПОСЕСІЙНОЇ МАНУФАКТУРИ В ПЕРІОД ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ НА УКРАЇНІ

(РЯШКІВСЬКА СУКОННА МАНУФАКТУРА)

Посесійна промисловість на Україні, як і в Росії в цілому, виникла в першій чверті XVIII ст. В умовах кріпосного права вона довгий час відігравала провідну роль у забезпеченні зростаючих потреб казенного ринку країни. В текстильному виробництві України спочатку було дві посесійні мануфактури. В кінці XVIII ст. одна з них (Глушківська) перейшла до складу Курської губернії. Протягом першої половини XIX ст. на Україні існувала посесійна суконна мануфактура, що знаходилась в с. Ряшках (Прилуцький повіт, Полтавської губернії). Розвиток її у XVIII ст. вже

⁸⁰ Див. В. І. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 11, стор. 435—436.

⁸¹ Див. К. Селезнев. Ленин как редактор перевода «Введения» Ф. Энгельса к «Гражданской войне во Франции» К. Маркса. Журн. «Марксистско-ленинская литература», 1939, № 8, стор. 28.

⁸² «Переписка Н. Ленина и Н. К. Крупской с Одесской организацией. Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 12, стор. 17.

⁸³ Там же, стор. 23.

⁸⁴ Там же, стор. 25.

⁸⁵ В. І. Ленин. Твори, т. 18, стор. 276.

досліджено⁸⁶. Що ж до історії підприємства першої половини XIX ст., то деякі важливі питання досі залишаються не висвітленими.

Період кінця XVIII — першої половини XIX ст. характерний тим, що в той час відбувався посилений розклад феодално-кріпосницької системи і зростання капіталістичного укладу. Приблизно з 30-х років XIX ст. в деяких галузях промисловості, в тому числі в суконній, почався промисловий переворот, який, за висловом Ф. Енгельса, був частково причиною, частково наслідком реформи 1861 р.⁸⁷ Промисловий переворот в нашій країні мав справу не тільки з капіталістичними, а й з кріпосними (посесійними, вотчинними) підприємствами. Тому даліше вивчення посесійної мануфактури того періоду має принципове значення для з'ясування характеру самого промислового перевороту.

До 1816 р. посесійна суконна промисловість працювала виключно на казенний ринок. Після скасування у 1816 р. обов'язкових поставок казні і введення вільної торгівлі суконне виробництво почало розвиватися на основі приватної ініціативи і вільної конкуренції. Правда, посесійна промисловість, користуючись, як і раніш, заохочувальними заходами кріпосницького уряду, монополією на робочу силу і великими матеріальними ресурсами помість, не відразу відчула з усією гостротою наслідки указу 1816 р. Але в кінцевому підсумку доля посесійної мануфактури також визначалась рівнем продуктивності праці, здатністю до впровадження нової техніки.

Ряшківська мануфактура була досить великим підприємством. До початку промислового перевороту вона базувалась виключно на ручній техніці. Робочу силу її становили приписні селяни, фактичне становище яких майже нічим не відрізнялось від поміщицьких кріпаків. Все це і визначало низький рівень продуктивності праці на підприємстві. Так, якщо у 1816 р. на підприємстві працювало 1086 робітників і було вироблено 117 667 аршин сукна (108 аршин на робітника), то в 1848 р. працювало вже 911 робітників і вони виробили 50 000 аршин (55 аршин на робітника)⁸⁸.

В умовах вільної конкуренції на капіталістичних підприємствах почався процес заміни ручних знарядь машинами. Ряшківська мануфактура теж не залишалась осторонь процесу машинізації. Проте, як свідчать архівні матеріали, він мав тут зовсім інший характер і наслідки. Спинимось на цьому більш-менш детально.

Ще в 1804 р. власник Ряшківської мануфактури князь Юсупов одержав листа від міністра внутрішніх справ, в якому йшлося про ворсостригальну машину шведського механіка Томаса та про умови, на яких винахідник погоджувався поставити її в Росію. Названа машина приводилась в дію ручним приводом і заміняла 4—5 чоловік. Вона оцінювалася в 5000 ефимків габсбурзьких банкнот. У січні 1805 р. Юсупов відповів, що для нього «заміна людей, як і залучаються до роботи, маловажлива». Він вважав також, що «машина не відповідала користі тих витрат, які вимагав механік»⁸⁹. Інакше кажучи, власник мануфактури до зробленої йому пропозиції поставився негативно. Перша стригальна машина була придбана Юсуповим лише в 1840 р.⁹⁰

В кінці 1830 р. іноземці Фішер і Зіверт пропонували Юсупову свої послуги по «реконструкції» мануфактури (малося на увазі відремонтувати застаріле устаткування, деякі приміщення тощо). Вони обіцяли «через те полегдження і утримання всього в ліпшому стані забезпечити на фабриці виробку сукон, замість 1600 половинок на рік, що виробляються нині, 2000 половинок». Ця пропозиція також не була прийнята. Московська канцелярія Юсупова повідомила Рокитнянське правління (у слободі Рокитній, Курської губернії, знаходилось Головне управління маєтків князя Юсупова по Курській, Воронежській, Харківській і Полтавській губерніях), що вона «не бачить особливої потреби і вигоди прийняти їх (Фішера і Зіверта.— Т. Д.) пропозицію щодо цього, бо фабрики... і при нинішньому їх стані обов'язок свій виконують досить задовільно»⁹¹. Однак твердження про «задовільний стан» справ давно не відповідало дійсності і було вигадано для того, щоб якимось обгрунтувати небажання зробити певні витрати на удосконалення підприємства.

В 1840—1850 рр. на Ряшківській мануфактурі дуже гостро постало питання про парову машину. Протягом усього часу існування підприємства вузьким місцем у тех-

⁸⁶ Див. В. А. Бухина. К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконная «фабрика»), «Исторические записки», 1950, т. 32; Ф. Я. Полянський. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст., «Наукові записки Інституту економіки АН УРСР», вип. 2, 1954; Т. І. Дерев'янін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво, К., 1960.

⁸⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XVI, ч. II, М., 1936, стор. 352.

⁸⁸ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 17, 1809, оп. 1, спр. 44, арк. 10; ф. 18, оп. 2, 1816, спр. 160, арк. 53—54; 1823, спр. 393, арк. 10; П. Крюков. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, СПб.: 1853, стор. 155.

⁸⁹ ЦДІАЛ, ф. 16, 1804—1805, оп. 1, спр. 312, арк. 23, 24, 26.

⁹⁰ Центральний державний архів стародавніх актів (далі — ЦДАСА), ф. 1290, оп. 3, 1839, спр. 5277, арк. 1; 1840, спр. 5300, арк. 41; спр. 5302, арк. 5.

⁹¹ ЦДАСА, ф. 1290, 1839, оп. 3, спр. 5277, арк. 16, 36.

нологічному процесі останнього було валяння сукна. Річка Смош, яка приводила в дію сукновальні млини, була маловодною і валяння не могло здійснюватися влітку через недостачу води, а зимою — через морози⁹². В зв'язку з цим у листопаді 1839 р. управляючий маєтками Юсупова запропонував пристосувати для валяння сукна паровий водопідйомний насос, який знаходився в слободі Рокитній. Управляючий просив дозволу перевезти насос у Ряшки з тим, щоб ним «діяти... при недостачі води, а коли її буде досить, то валяння здійснювати на водяній сукновальні». Юсупов погодився, але спеціально запрошений механік виявив, що машина зіпсована, і порадив «продати мідні та чавунні штуки в лом»⁹³. І все на підприємстві лишилось по-старому.

Становище мануфактури погіршувалось з кожним роком, і тому в 1852 р. управляючий запропонував придбати справжню парову машину потужністю в 30 кінських сил, 20 механічних ткацьких верстатів, нові щипальні, чесальні і стригальні машини і докорінно перебудувати підприємство. При цьому передбачалось, що кількість робітників скоротиться на 100 чоловік, а обсяг виробництва мануфактури зросте вдвоє. Юсупов в основному відхилив і цю пропозицію. В зробленому з цього приводу розпорядженні він наказав «ткацтво сукон та інші роботи виконувати, як і раніш, в нині існуючих корпусах і старим способом». Вважаючи, що в Ряшках робочих рук досить, а вузьким місцем є лише валяння сукон, він на цей раз погоджувався побудувати лише парову сукновальню і придбати для останньої парову машину в 10—15 кінських сил. В листуванні Московської канцелярії з Рокитянським правлінням за 1859 р. констатувалось, що «машини, які тепер є на фабриці, уже майже цілком непридатні, через що в чесанні вовни і прядінні пряді не може бути такого успіху і поліпшення в цих операціях, яких можна було б чекати від машин найновішої конструкції», що кріпосні майстри не відповідають своєму призначенню»⁹⁴.

Напередодні реформи Ряшківська мануфактура мала лише 30 ручних прядильних машин, десять чесальних, чотири щипальних і одну стригальну. Водночас у відповідних операціях використовувалось 50 прялок, 10 чесальних верстатів, 5 пар ворсостригальних ножиць. Решта операцій виконувалась виключно ручними знаряддями. Механічна рухова сила (за винятком води на сукновальні) була відсутня взагалі⁹⁵.

Наведені матеріали показують, що вирішити проблему машинізації виробництва Ряшківська мануфактура виявилася неспроможною. Докорінна технічна перебудова кріпосної мануфактури могла відбутись лише при умові одночасного переходу її на вільнонайману працю. Все це вимагало значних капіталів, яких поміщики-сукнярі, зокрема Юсупов, не мали. Це було однією з головних причин катастрофічного зниження продуктивності праці. Ряшківська мануфактура ставала неконкурентоздатною: у 1859 р. вона скоротила річне виробництво до 10 000 аршин і зайшла в безвихідь. Незабаром Ряшківська мануфактура припинила своє існування. Її доля була характерною майже для всіх кріпосних суконних підприємств. Виняток становили лише Глушківська і кілька вочинних мануфактур, що були продані капіталістам і перетворені в капіталістичні фабрики. Кріпосна суконна мануфактура, в тому числі поселінна, не змогла пристосуватись до нових, капіталістичних умов. Вона не стала базою капіталістичної фабричної індустрії і залишилась в історії нашої промисловості тулківковою віткою.

Т. І. ДЕРЕВ'ЯНКІН

⁹² ЦДІАЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 47, арк. 212; ЦДАСА, ф. 1290, оп. 3, 1800, спр. 6069, арк. 1; 1809, спр. 6113, арк. 2—72; 1817, спр. 6160, арк. 3.

⁹³ ЦДАСА, ф. 1290, оп. 3, 1839—1840, спр. 5279, арк. 6; спр. 5302, арк. 58.

⁹⁴ ЦДАСА, ф. 1290, оп. 3, 1859, спр. 5951, арк. 60, 92; 1852, спр. 5726, арк. 51, 60, 68, 82—83.

⁹⁵ ЦДАСА, ф. 1290, оп. 3, 1851, спр. 6478, арк. 1—2.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ПОТРІБНИЙ ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ

«Комітети незаможних селян Харківщини 1920—1933 рр. Збірник документів і матеріалів». Упорядники: М. П. Авдушєва, Є. Н. Адамська, Л. А. Адаменко, Л. Г. Антонець, Л. О. Жаданова, З. С. Шереметова. За редакцією М. К. Колісника. Харківське книжкове видавництво, 1961, 327 с.

Історія радянського суспільства — це історія героїчної боротьби керованого Комуністичною партією робітничого класу, трудячого селянства та радянської інтелігенції за побудову соціалізму і комунізму. Глибоке її вивчення було б не повним без всебічного висвітлення історії колгоспного селянства та різних громадських організацій на селі, в тому числі й комітетів незаможних селян (КНС). У цьому зв'язку безперечний інтерес становить підготовлений науковими працівниками Державного архіву Харківської області збірник документів і матеріалів про діяльність комнезамів Харківщини (1920—1933 рр.). До збірника включено матеріали з фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, Державного архіву Харківської області, партархіву Харківського обкому КП України та періодичної преси. Збірник містить 245 документів, переважно більшість яких опубліковано вперше.

Складається збірник з вступу, п'яти розділів, іменного та географічного покажників, хронологічного переліку документів списку скорочених слів.

У вступі (автор М. Колісник) дано систематизований огляд історії КНС Харківщини.

Перший розділ збірника містить звернення і телеграми В. І. Леніна. В ньому також дано оцінку діяльності комітетів незаможних селян, визначено напрям їх майбутньої роботи. В. І. Ленін вказував, що «незаможні селяни взялися за організацію воїх комітетів з тією метою, «щоб остаточно перемогти опір небагатых багачів, статочно забезпечити владу трудящих»¹. Володимир Ілліч накреслив конкретну програму їх діяльності; вказував, що для них

важливим є колективний обробіток землі, створення прокатних пунктів, відбирання у куркулів землі надтрудової норми і сільськогосподарського знаряддя, яке необхідно зосереджувати на прокатних пунктах, збирання надлишків хліба і винагорода незаможників. Ураховуючи особливості розвитку революції в українському селі, В. І. Ленін застерігав, що «всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни не поставити на останнє місце, бо найбільше небезпечні штучні лжекомуни і виділення одиночок з маси. Крайня обережність нововведень і потрійна перевірка реальності здійснення запровадженого»¹.

У другому розділі подано загальновідомі матеріали керівних партійних та радянських органів про комнезани (постанови з'їздів, конференцій і пленумів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, постанови та закони ВУЦВК і РНК УРСР), в яких вказується на необхідність організації КНС, визначено напрям їх діяльності на різних етапах соціалістичного будівництва, дано оцінку і аналіз їх багатогранної діяльності тощо.

Організацію комнезамів та їх діяльність у період воєнного комунізму відображено в третьому розділі. Розв'язання ряду народногосподарських завдань по відбудові промисловості, транспорту, сільського господарства вимагало від Комуністичної партії та Радянської влади значного посилення діяльності партійних і громадських організацій на селі, за зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством. Без надійної опори робітничого класу на селі, як підказало життя, ряд першочергових питань — продовольче, земельне, бо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 299.

ротьба з куркульським бандитизмом та інші — не могли бути успішно вирішені, бо вороже настроєне куркульство при підтримці буржуазно-націоналістичних елементів на кожному кроці чинило опір усім заходам Радянської влади. Тому партійні організації в основу своєї діяльності поклали розшарування села, об'єднавши бідняцько-середняцькі маси в комітети незаможних селян. Організація КНС на Харківщині проходила успішно, і біднота розуміла поставлені перед нею завдання, про що свідчать протоколи загальних зборів селян ряду сіл (док. №№ 11, 12, 15, 18, 19, 29).

Комнезами, як опорні пункти диктатури пролетаріату на селі, в перший період своєї діяльності — в роки воєнного комунізму — спрямовували свої зусилля на підвір економічного і політичного впливу куркульської націоналістичної контрреволюції, визволення з-під цього впливу широких середняцьких мас, перетворюючи їх в союзників робітничого класу. При їх найактивнішій участі і керівництві проводився перерозподіл куркульських та поміщицьких земель, збір продрозверстки, організувалась боротьба з бандитизмом і дезертирством, подавалась допомога Червоній Армії, очищались Ради від куркульського засилля. Про це з усією переконливістю розповідають опубліковані документи. Отже, комнезами тоді фактично зосереджували в своїх руках функції політичної і адміністративної влади на селі паралельно з Радами, часто навіть підміняючи їх.

Четвертий розділ розповідає про різноманітну діяльність КНС в роки відбудови народного господарства. Перехід до непу на Україні здійснювався дещо в інших умовах, ніж у Російській Федерації: не було проведено повсюдне нівелювання селянських господарств, тривав перерозподіл селянських земель, велась боротьба з бандитизмом. Успішна відбудова сільського господарства, зміцнення союзу робітничого класу з селянством на новій економічній основі у той період вимагали поєднання нового курсу з політикою збереження, підтримки і всебічної активізації діяльності комнезамів, підвищення їх ролі в економічному і політичному житті села. Тільки з допомогою організованого незаможного селянства — найбільш численної сили на селі — Комуністична партія могла розраховувати на успішне обмеження експлуататорських тенденцій куркульства, ліквідацію бандитизму, дальше зміцнення місцевих органів Радянської влади, успішне проведення продподаткової кампанії, залучення трудящого селянства у виробничі колективи тощо. Комнезами згідно з новим законом (13 квітня 1921 р.) оголошувались «організаціями державного значення» і мали в центрі своєї діяльності поставити не адміністративну роботу, а виробничо-господарську. За ними, як основною соціальною опорою

партії на селі в боротьбі проти куркульства, зберігались функції політичної організації селянської бідноти і середнього селянства.

В опублікованих документах і матеріалах відображена керівна роль партійних організацій комнезамами, показано активну участь КНС у продподатковій кампанії, створенні сільськогосподарських трудових артілей, налагодженні шефських зв'язків з містом та військовими частинами, здійсненні загальноосвітніх і культурно-масових заходів, у залученні жінок до активного громадського життя і т. д. (док. №№ 49, 51, 55, 57, 63, 70, 76, 79, 92, 97, 113, 130, 133).

У п'ятому розділі вміщені документи, що висвітлюють роботу реорганізованих КНС уже як добровільних громадських організацій бідноти і середняків по всебічному, сприянню розвитку господарської самодіяльності всієї бідноти села. Їх активну участь у колективізації і оперуванні сільського господарства, підвищенні громадсько-політичної активності бідноти і середнього селянства шляхом посилення їх впливу в сільських Радах, кооперації та інших громадських організаціях. Вдало підібравши матеріали, упорядники зуміли показати, що питання соціалістичної перебудови сільського господарства були тоді головною ланкою і діяльності КНС.

Збірник, на наш погляд, не позбавлений і недоліків. Це стосується вступу і деяких розділів. Внаслідок, насамперед, те, що упорядники і автор вступу не відобразили в документах найгостріших моментів діяльності партійних організацій, зв'язаних з створенням КНС, лєнінським розумінням питань політики партії щодо різних верств селянства, зміною форм і методів діяльності незаможницьких організацій на різних етапах соціалістичного будівництва, боротьбою за чистоту комнезамівських рядів. Створюється враження, що героїчна історія КНС — це шлях суцільних успіхів і перемог. Аж це не так. Звернемось лише до найголовніших і далеко не всіх питань принципового характеру. Відомо, що деякі партійні організації (Полтавська, Харківська, Катеринославська¹) неправильно врозуміли рішення IV партконференції і наступні директивні настанови ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У по організації комнезамів. У Харківській губернії з боку Дробніса, який очолював губком партії, створювались всілякі перешкоди в організації комнезамів². Лише втручання ЦК КП(б)У через своїх уповноважених Г. І. Петровського,

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 7, од. зб. 15, арк. 14.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 804, арк. 8.

Д. З. Мануїльського та інших допомогло парторганізації губернії стати на правильний шлях у цій важливій справі. При переході до непу гостро дискутувалось питання про дальшу діяльність КНС. Троцькісти і праві капітулянти пропонували ліквідувати комнезами. Були пропозиції лівацького характеру — зберегти за ними коло обов'язків, функцій і методи роботи періоду воєнного комунізму. Діяльність незаможницьких організацій стала послаблюватись, з'явилась розгубленість, невпевненість у своєму дальшому існуванні. Пояснюється це ще і тим, що навіть з боку окремих партійних і радянських органів на місцях були допущені помилки. Так, Харківський підвідділ комнезамів повідомив Центральний Комітет незаможницьких селян, що ліквідаційські настрої щодо комнезамів домінував останні два-три місяці і серед партійних працівників¹. У збірнику не відображено складність і гостроту боротьби навколо КНС у зв'язку

з їх реорганізацією, майже відсутні матеріали з приводу цих питань, не показано шкідливі, помилкові погляди Л. Кагановича, які він, відстоюючи лінію на ліквідацію КНС¹, нав'язував апарату ЦК КП(б)У. Харківщина це з особливою силою відчувала. Упорядники чомусь не вмістили матеріали, які свідчили б про занепадницький і ліквідаційський настрої, розпач і пасивність серед членів КНС, окремих керівних незаможницьких органів у період переходу до непу і проведення реорганізації. Варто було б більше опублікувати документів законодавчого характеру, що сприяло б кращому розумінню зміни форм і методів роботи КНС залежно від завдань соціалістичного будівництва на селі.

Збірник свідчить про велику і корисну роботу, проведену упорядниками і редактором. Ця книжка стане у пригоді науковій громадськості.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

¹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 13, арк. 96.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА КИЇВЩИНІ

«Київщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Держполітвидав УРСР, К., 1962, 535 с. Упорядники: Ю. Ф. Борщ, Ф. І. Ільїн, М. А. Коломойський, О. С. Кременчукська-Мурай, В. С. Левін, Ю. П. Москаленко, Я. Г. Панін,

В. С. Федорченко. Редактор П. Т. Тронько.

Після XX з'їзду КПРС вийшло чимало праць, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Певне місце серед цих праць займе, безперечно, збірник документів з історії громадянської війни на Київщині, підготовлений працівниками партійного архіву Київського обкому КП України і Київського обласного державного архіву.

Документи згруповані в чотирьох розділах у відповідності з періодизацією подій на Київщині у 1918—1920 рр.

Перший — представлений 161 документом, переважна більшість яких (104) ще невідома читачеві. За повнотою висвітлення подій і характером документів цей розділ найбільш вдалий. Вміщені тут документи правдиво і яскраво розповідають про мужню боротьбу робітників і селян Київщини за визволення України від іноземної навали, проти зрадників українського народу — українських буржуазних націоналістів. Організаторами і натхненниками цієї боротьби були більшовики. Висвітленню багатогранної діяльності

більшовицьких організацій присвячено понад 80 документів, що відтворюють картину героїчної боротьби проти окупаційних військ робітничого класу і селянства Київщини. З них читач дізнається про розгортання і хід страйкового руху на підприємствах і серед залізничників Київської губернії, про ту величезну моральну і матеріальну підтримку, яку одержували страйкарі від своїх братів — трудящих Радянської Росії, про виникнення і бойову діяльність партизанських загонів у повітах і селах губернії. Документи переконливо доводять, що боротьба проти австро-німецьких загарбників мала справді масовий, всенародний характер. Але поверхово розповідають документи про діяльність соціалістичних молодіжних організацій Київщини, про роботу більшовиків, спрямовану на розклад окупаційних і націоналістичних військ.

Багато нових цікавих документів вміщено у другому розділі, в якому йдеться про соціалістичне будівництво на Київщині у лютому — серпні 1919 р. Тут вміщено 154 документи, з них 108 вперше

вводиться у науковий обіг. Найповніше у розділі висвітлено питання про відновлення і діяльність органів Радянської влади після визволення Київщини від австро-німецької окупації. Близько 100 документів розповідають про створення й діяльність Рад робітничих і селянських депутатів, ревкомів і комітетів бідноти, про боротьбу робітників і селян Київщини проти куркульсько-націоналістичного бандитизму. Документи розділу знайомлять читача з ходом націоналізації промисловості, з створенням перших сільськогосподарських комун і колективів, з першими кроками культурного будівництва в губернії. 40 документів висвітлюють керівну роль у соціалістичному будівництві більшовицьких організацій. У цьому розділі краще, ніж у попередньому, відображено діяльність комсомольських організацій.

Соціалістичне будівництво на Київщині, як і по всій країні у 1919 р., відбувалося в складних умовах жорстокої класової боротьби, в умовах катастрофічного занепаду економіки, викликаного імперіалістичною війною, хижацьким «господаруванням» австро-німецьких окупантів та українських буржуазних націоналістів. На жаль, упорядникам збірника не вдалося більш-менш повно передати цю складну обстановку. А публікація документів про перші кроки соціалістичного будівництва без документів, що розповідали б про труднощі цього будівництва, дещо спрощує історію, применшує той величезний трудовий героїзм, який проявляли трудящі Київщини, як і всієї України, відновлюючи Радянську владу і піднімаючи з руїн народне господарство.

Розділ дещо забагато (близько 40) містить таких документів, як постанови і резолюції зборів, конференцій, нарад тощо, що при відсутності відомостей про те, як вони виконувались, принижує цінність цих документів і до деякої міри збіднює увесь розділ.

Про події на Київщині у червні—грудні 1919 р. розповідають документи третього розділу «Боротьба трудящих Київщини під керівництвом Комуністичної партії проти Денікіна і націоналістичної Директорії». За обсягом документів це — найменший розділ. (52 документи, з яких 36 архівних), але в ньому з достатньою повнотою розповідається про величезну діяльність більшовицьких організацій та органів Радянської влади по мобілізації трудящих Київщини на боротьбу проти білогвардійців та їх посібників — українських буржуазних націоналістів. Але і в цьому розділі не всі питання висвітлені однаково повно. В опублікованій у грудні 1919 р. статті «Вибори до установчих зборів і диктатура пролетаріату» В. І. Ленін зробив винятково глибокий аналіз впливу хитань селянських мас на долю Радянської влади і контрреволюційних рухів на Україні, Уралі, в Сибіру. «В кінцевому підсумку,— писав В. І. Ленін,—

саме ці хитання селянства, як головної представника дрібно-буржуазної маси трудящих, вирішували долю Радянської влади і влади Колчака-Денікіна»¹. Безперечно, таке становище було характерним для Київщини. Але документи збірника надто поверхово розповідають про це.

Закінчується збірник розділом «Соціалістичне будівництво на Київщині. Боротьба з білопольською інтервенцією (грудень 1919 р.—грудень 1920 р.)». В ньому зміщено 143 документи, з яких більше 10 опубліковані вперше. Вони широко знайомлять читача з тими тяжкими умовами за яких доводилося відновлювати Радянську владу після розгрому денікінщини, з багатогранною діяльністю більшовицьких організацій, рад ревкомів, профспілок, комсомольських організацій тощо. Характерно, і це особливо важливо для дослідників, учителів, пропагандистів, що документи ґрунтовно відтворюють картину історичних подій, що відбувалися і повітах і селах. На жаль, боротьба трудящих Київщини з білополяками висвітлена недостатньо. В розділі немає жодного документа про більшовицьке підпілля, про боротьбу селянства проти білопольських окупантів. Збірник значно виграє би, якби поряд з документами про боротьбу трудящих Київщини проти білополяків до нього були включені документи, що характеризують їх участь у боротьбі проти Врангеля.

Безперечним достоїнством збірника те, що вміщені в ньому документи швидко показують місце і значення більшовицької організації Київщини — натхненника й організатора боротьби трудящих за владу Рад у 1918—1920 рр., розкривають тісні зв'язки робітників і селян з трудящими Радянської Росії та їх боротьбу за взаємодопомогу у ті тяжкі роки. Вперше в місцевих документальних збірниках зроблена спроба відтворити картину воєнних дій Червоної армії. Збірник відрізняється в цілому добрим археографічним опрацюванням документів. Переважно більшість заголовків документів, вкритих до збірника, складена вірно й чітко. Те ж саме можна сказати і про дати документів та їх легенди. З великою повнотою упорядники поставились до тексті відібраних ними архівних і газетних документів. Збірник має змістовну археографічну передмову, непоганий довідковий апарат (описок скорочень, хроніку нових подій географічний та іменний покажчик партійних, комсомольських, радянських промислових організацій, установ та підприємств, а також перелік використаних джерел). Усе це значно легше користування збірником, підвищує його науковий рівень.

Однак, упорядникам все ж не вдало уникнути деяких неточностей і недоробів і в археографічному опрацюванні. У зб

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 4

пкю є окремі документи, заголовки яких є досить чіткі, а інколи й невірно передають їх зміст. Наприклад, документ № 28 має заголовок «Донесення Київського губерньського старости в Департамент державної варти про наступ німецьких військ в районі повстання». Щоб дізнатися, що тут йдеться про події в Звенигородському, Тарашанському, Сквирському і Радомисльському повітах, читачеві доводиться звертатись до тексту документа. Документу № 90 дано заголовок «Повідомлення ... про більшовицькі мітинги на Хрещатику» лише на тій підставі, що чиновник Департаменту державної варти, який писав це повідомлення, зазначав, що мітинги «мали на меті агітацію в крайньому соціалістичному дусі». Подібною неточністю страждають і ще ряд заголовків документів.

В ряді випадків упорядники подають документи у скороченому вигляді, опускаючи ті частини, що, як зазначається в археографічній передмові, «не мають прямого відношення до теми збірника». Хоча це й не кращий спосіб коментування опущених місць, з ним можна погодитись. Але не можна погодитись з тим, що в документах місця опущеного тексту не завжди позначаються трьома крапками (док. №№ 11, 298, 302, 311, 337 та ін.).

Деякі документи слід було детальніше і чіткіше коментувати. Наприклад, документ № 23—звернення Київського комітету соціалістичного союзу робітничої молоді до робітничої молоді Києва із закликом взяти участь у виборах на делегатські збори союзу, які повинні були відбутися 2 червня 1918 р. Адже тоді у місті «господарювали» німецькі окупанти, які заборонили і розганяли будь-які зібрання трудящих (див. док. №№ 16, 18, 32, 37 та ін.). Як же могли відбутися збори сою-

зу? Документ № 41 має назву «Доповідь представника Київської більшовицької організації на приватній нараді делегатів I з'їзду КП(б)У...». У читача виникають питання: що це за нарада? Коли і для чого вона була скликана? Навряд чи доцільною є подача приміток за змістом документів і під строкою і в кінці збірника.

Упорядники збірника у процесі його підготовки, безперечно, виявили величезну кількість документів, з яких тільки частина опублікована. Це зрозуміло. Вони відбирали найяскравіші з них. Але було б дуже добре, аби й решта документів стала надбанням широких кіл науковців, а не лише колективу упорядників. Для цього варто було якось інформувати читачів про характер і зміст уже виявлених документів, що стосуються теми збірника, але з тих чи інших причин не включені до нього.

Ці окремі неточності й недоробки в підготовці і опрацьованні збірника не знижують його великої наукової і пізнавальної цінності. Збірник у цілому заслуговує високої оцінки. Його видання значно розширює кількість опублікованих джерел з історії громадянської війни на Україні, сприяє використанню цих джерел не лише науковцями, які працюють над цією винятково важливою проблемою, а й вчителями шкіл, пропагандистами і агітаторами. У свій час колектив Київського партійного і Київського державного обласних архівів дуже вдало доповнили збірник документів про Жовтневу революцію на Київщині збірником спогадів учасників Великого Жовтня. Хотілося б, щоб ця добра традиція була поширена і на період громадянської війни.

П. В. ЗАМКОВИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960, 488 с.

Серед багатьох питань історії СРСР XIX ст. важливе місце належить селянському рухові, що розгорнувся на Україні, як і в усій Росії, до і після реформи 1861 р. Протестуючи проти зростаючої поміщицької експлуатації, сваволі і насильств з боку царської адміністрації, селяни рік у рік посилювали боротьбу проти експлуаторів. Ця боротьба селянства становила один з компонентів революційної ситуації 1859—1861 рр. і була однією з найважливіших причин, що змусили царський уряд вдатися до реформ. У післяреформенний період боротьба селян за

ліквідацію поміщицького землеволодіння, кабальних викупних платежів, тяжкої поміщицької експлуатації, політичного безправ'я та інших пережитків кріпосництва прискорювала розчистку ґрунту для капіталізму, сприяла розвитку більш прогресивних, буржуазних відносин в усіх сферах суспільного виробництва.

Всебічне і глибоке вивчення розмаху, форм і характеру селянського руху в післяреформенний період, цілком природно, має значний науковий інтерес, дає можливість розкрити складні процеси соціально-економічного розвитку країни, просте-

жити наростання і поглиблення класової боротьби на селі. Незважаючи на актуальність, названа проблема висвітлена ще недостатньо. Більш-менш повно радянські історики дослідили селянський рух у 60-х роках XIX ст., тобто в період проведення реформи 1961 р.¹ Що ж до селянських рухів 70—90-х років, то про них, як в українській так і в загальносоюзній радянській історіографії ще немає жодної узагальнюючої праці. Тому поява праці Д. П. Пойди про селянський рух на Правобережній Україні в пореформенний період, природно, привернула увагу радянських читачів.

Розробляючи тему селянських рухів на Україні в пореформенний період, автор вивчив кілька сот справ 26 фондів архівів Москви, Ленінграда, Києва, Кам'янець-Подільського та Житомира, ряд періодичних видань, статистичних збірників та іншу літературу, виявив і систематизував понад 900 фактів селянських заворушень. Усе це, як і деякі таблиці (№№ 33, 37, 38—41, 42—49) та вміщений в кінці монографії список населених пунктів, охоплених селянськими заворушеннями, безсумнівно, має наукову цінність і становить певний вклад в історіографію селянських рухів 70—90-х років XIX ст. Позитивним у праці є й те, що автор не обмежується висвітленням колишніх поміщицьких селян, а розглядає й інші групи селянського населення, зокрема колишніх державних селян і чиновників. На ряді яскравих фактів характеризуються деякі особливості аграрного ладу Правобережної України (наявність залишків сервітутних відносин, чиншовики), складне переплетіння соціальних і національно-релігійних суперечностей. Багато нових цікавих фактів наведено про виступи селян проти духівництва та службових осіб сільського і волосного селянського управління.

Не викликає заперечень і структура книжки. Починається монографія коротким вступом, в якому обґрунтовується значення теми, дається стислий огляд літератури, друкованих і архівних джерел. Автор правильно відзначає, що селянський рух у Київській, Подільській та Волинській губерніях, як і в країні в цілому, в 70—90-х роках XIX ст. вивчений ще недостатньо. Цілком слушними є критичні зауваження на адресу Я. Юферова, Є. Батової, А. Беспалової та деяких інших до-

слідників, які робили спроби висвітлити розвиток класової боротьби в окремих районах країни, але вводили при цьому в науковий обіг дуже обмежене коло джерел, внаслідок чого їх узагальнення і висновки, особливо щодо кількісної характеристики розмаху селянського руху, значно завужені, а отже, й неправильні. На жаль, автор нічого не говорить, наскільки повно використано наявні друковані і архівні джерела. Правда, на стор. 12 відзначається, що ним «вивчені і використані матеріали про селянський рух на Правобережній Україні в 1861—1900 роках, які збереглися у ... фондах Центрального державного історичного архіву УРСР, державних архівів Київської, Хмельницької і Житомирської областей». Але автор опрацював далеко не всі справи і фонди, в результаті чого його дані, наприклад, про кількість сіл, охоплених селянськими заворушеннями в 1861—1865 рр., значно занижені. У монографії не названо періодичних видань, використаних автором. Досить лаконічно аналізуються використані джерела, зокрема архівні.

Ряд цікавих таблиць і фактів наводиться і в першому розділі, присвяченому характеристиці основних рис і особливостей реформи 1861 р. на Правобережній Україні, землеволодіння різних груп селян, економічного розвитку краю та зростання загального зубожіння селянства в пореформенний період. Автор правильно підкреслює, що реформа 1861 р. і на Правобережній Україні мала грабінницький характер, бо в результаті її проведення більшість селян одержала малі наділи і до того ж гіршої землі, що далеко не забезпечували їх прожиткового мінімуму. На селян були нараховані тяжкі викупні платежі, які в кілька разів перевищували фактичну вартість відведеної їм землі. Наводяться цікаві факти про перебудову поміщицьких господарств на капіталістичній основі і розшарування селянства, чиншовиків, про зубожіння селянства, зокрема, про свавілля і знущання повіт та службових осіб сільської і волосної адміністрації.

Перший розділ не позбавлений і ряду недоліків. Слід, насамперед, відзначити переважаність тексту окремими цифровими ілюстраціями, частина яких потребує перевірки і уточнення. Так, на стор. 21 вказується, ніби напередодні реформи 1861 р. в користуванні селян було понад 40,5 млн. дес. землі, тоді як насправді її було трохи більше 4 млн. дес. Також неточним є твердження автора (стор. 36—37), нібито в результаті реформи 1861 р. селяни Правобережної України одержали на 225 068 дес. землі більше їх інвентарного наділу. Ретельне вивчення інвентарів, уставних грамот та викупних актів, яке здійснюється в останні роки радянськими дослідниками, показує, що, хоч внаслідок діяльності перевірочних комісій

¹ Див. В. Пичета. История крестьянских волнений в России, Минск, 1923; Я. И. Линков. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 годах, М., 1952; М. Найденов. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), М., 1955; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX века), К., 1959, та деякі інші праці.

1864—1865 рр. селянам повернули частину інвентарних земель, відібраних у них поміщиками в 1847—1861 рр., проте і після цього частина цієї землі продовжувала залишатися у володінні поміщицьких економій і була протягом усього пореформеного періоду об'єктом гострої класової боротьби між селянами і поміщиками.

Неточним є визначення автором буржуазних рис чиншової реформи 1886 р. Справа в тому, що обезземелення значної частини чиншового селянства в результаті проведення цієї реформи було скоріше її кріпосницькою рисою, аніж буржуазною, як вважає автор (стор. 50). Критикуючи народницьку оцінку селянської реформи, В. І. Ленін у статті «З приводу ювілею» писав: «В корені помилковий є той погляд, що прагнення обезземелити селян у 1861 році було капіталістичним прагненням, а прагнення наділити їх землею — антикапіталістичним... В дійсності обезземелення селян у 1861 році означало в більшості випадків створення не вільного робітника в капіталістичному виробництві, а *кабального* (тобто фактично напівкріпака або навіть майже кріпака) *орендаря* тієї ж «панської», поміщицької землі»¹. Далі Володимир Ілліч пізніше писав, що «чим більше землі дістали б селяни при звільненні, чим дешевше б вони її дістали, тим швидше, ширше, вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії, тим швидше зникли б залишки кріпосницьких і кабальних відносин, тим більший був би внутрішній ринок, тим забезпеченіший був би розвиток міст, промисловості і торгівлі»².

У другому розділі дається загальна характеристика селянського руху в 1861—1865 рр. та висвітлюються селянські заворушення, що мали місце на Правобережжі України в 1866—1870 рр. Поряд з описом окремих виступів селян, викликаних оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р., які прирікали їх на страждання й муки, введенням кабальних уставних грамот і обов'язкового викупу, автор робить спробу дати й кількісну характеристику розмаху класової боротьби в селах Правобережної України в 60-х роках XIX ст. Це прагнення заслуговує всього схвалення. Проте, виконуючи цю копітку і важливу роботу, автор обмежився вивченням лише частини джерел, залишивши поза увагою велику кількість справ і навіть цілих структурних частин фондів. Так, він не використав ряд справ з журналами засідань губернських у селянських справах присутствій, поліційної частини фонду Київського військового подільського і волінського генерал-губернатора, фонду Київської судової палати, фонду Канцелярії київського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту (ряд справ за 1861,

1862 і 1867 рр., всі справи за 1864, 1863, 1865, 1866, 1868, і 1869 рр.). Все це привело до значного зменшення кількості селянських виступів у 60-х роках XIX ст., до звуження розмаху класової боротьби.

Щоб уявити собі, наскільки ця обставина відбилась на кількісній характеристиці розмаху селянського руху, яку подає Д. П. Пойда, розглянемо кілька фактів. У таблиці № 30 (стор. 103) автор твердить, нібито в 1864 р. в Подільській губернії селянські заворушення мали місце в п'яти селах трьох повітів, тоді як лише в одній¹, з багатьох не використаних автором справ, збираються дані про заворушення в 87 селах 7 повітів губернії, у тому числі в Ольгопольському повіті — у 2 селах, в Кам'янці-Подільському — в 3, у Літинському — в 7, у Летичівському — у 8, у Вінницькому — в 7, у Проскурівському — в 23 і в Могилівському повіті — в 37 селах². Не менш показові в цьому і дані за 1865 р. Як твердить Д. П. Пойда, в усіх трьох губерніях Правобережної України протягом року заворушення спостерігались у 12 селах (стор. 103), а тимчасом лише за матеріалами однієї названої справи вони мали місце більше ніж у 40 селах³, тобто майже в 3,5 раза більше, ніж вказує автор.

Важливо відзначити, що названа вище справа не є якимось винятком. Серед багатьох справ, не використаних автором, є чимало таких, які містять значний матеріал про факти селянських заворушень, що відбувалися в губерніях Правобережної України. Так, у справі № 182 тієї ж структурної частини, тобто Тимчасового відділення по влаштуванню селянського побуту за 1864 р.⁴ є дані про заворушення селян у 23 селах і 5 волостях усіх 12 повітів Волинської губернії, з яких на 1863 р. припадає заворушення у 2 селах і 1 волості і на 1864 р. — у 4 волостях і 21 селі⁵. Більш-менш повні дані про селянські заворушення є в усіх інших названих вище справах, на жаль, не використаних автором. Причому значна частина заворушень, які не увійшли в табли-

¹ Див. ЦДІА УРСР в Києві, ф. Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, спр. 63, 1864 р.

² Там же, арк. 5—8.

³ Там же, спр. 63, 1864 р., арк. 9—12, 23, 24, 27, 28, 30, 32, 35—37, 40, 41, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 58, 62, 65, 77, 81, 82 та ін.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, спр. 182, 1864 р.

⁵ Там же, спр. 182, 1864 р. арк. 7—19, 24, 120, 131, 135, 162, 165.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17 стор. 82.

² Там же, стор. 82—83

цю, відзначалась масовістю і стійкістю¹. Перелічені недоліки і прогалини у вивченні автором архівних джерел стосуються періоду, який не становить предмета його дослідження. Д. П. Пойда робить оговорку (стор. 103), з якої можна зрозуміти, що він і не ставить завданням всебічно вивчити селянські заворушення 60-х років, а бере лише частину з них для загальної характеристики їх змісту і напрямку. Проте ці оговорки зроблені досить не виразно і для читача не зовсім зрозумілі тим більше, що в літературі наводяться інші дані.

Чимало свіжих фактів і цінних висновків міститься в розділі, присвяченому селянському рухові на Правобережній Україні в 1871—1880 рр. Особливу увагу привертають сторінки про класову боротьбу в селах колишніх державних селян. Вимоги селян замінити подвірну систему землекористування общиною, наділення їх п'ятидесятилітніми душевими наділами, поширення серед селян Чигиринського повіту підробленого маніфесту, що закликав їх до боротьби проти поміщиків, організація «таємних дружин» і ряд інших питань, висвітлені досить широко і ґрунтовно. В розділі наводяться цінні дані про розмах селянського руху в краї в 70-х роках XIX ст. За підрахунками автора, у 1871—1880 рр. на Правобережній Україні були охоплені селянськими заворушеннями 194 села. Проте не досить чітко і суперечливо висвітлено питання про боротьбу селян за зміну подворного землеволодіння общинним.

Центральними розділами є четвертий і п'ятий. В них на великому фактичному матеріалі, більшість якого вперше вводиться в науковий обіг, висвітлюється розвиток класової боротьби на Правобережній Україні в 80—90-х роках XIX ст. Автор ґрунтовно і досить яскраво показує боротьбу всіх категорій і груп селян — колишніх поміщицьких, державних і чиншовиків — проти поміщицької експлуатації, тяжких викупних платежів і численних податків, проти сваволі і насильств служителів церкви та сільських старост і волосних старшин. За підрахунками автора, у селянському русі Правобережної України в 1881—1895 рр. брали участь селяни 184 населених пунктів. У 1896—1900 рр. виступами селян було охоплено 212 сіл. Всього ж у селянському русі 1866—1900 рр. взяла участь селяни 946 сіл Правобережної України (стор. 422). Наведені дані, як правильно підкреслює автор, повністю спростовують твердження меншовика Петра Маслова, нібито «після скасування кріпосного права... селянський рух... стих і заспокоївся на чотири десятиліт-

тя»¹. Вони показують, що в пореформеному селі відбувалася гостра класова боротьба. Головним напрямом цієї боротьби було прагнення селянства до знищення поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва, які за визначенням В. І. Леніна, були гальмом господарської еволюції, джерелом гноблення, варварства, безконечних форм татарщини в російському житті².

Проте нам здається, невдалим є визначення автором критеріїв селянського заворушення. На відміну від більшості авторів, які вважають одиницею заворушення сам виступ селян³ (а не поміщицький маєток як помилково відзначає в рецензії І. Л. Болясний⁴) автор визначає як окреме самостійне заворушення рух у кожному населеному пункті. Але такий критерій, по-перше, суперечить дійсності, оскільки в одних випадках селянські заворушення одночасно охоплювали частину села, тоді як в інших, навпаки, — два-три і більше населених пунктів. Саме останнє найбільш характерне для Правобережної України, де, як відомо, існували великі поміщицькі маєтки, що склалися з кількох населених пунктів, які, за визначенням самого автора, і в пореформений період нерідко одночасно виступали на боротьбу проти своїх колишніх володільців. В ряді ж випадків (як, наприклад, у Бердичівському, Брацлавському, Ольгопільському, Чигиринському та інших повітах) у заворушеннях водночас брали участь селяни 5—10 і більше населених пунктів, які раніше належали кільком поміщикам. Вряд чи потрібно ігнорувати це явище і чотири кількісні характеристики селянського руху відмовлятися від виділення найбільш масових виступів селян, які, природно, відіграли найвизначнішу роль у селянському русі. Звичайно кількість сіл обов'язково потрібно підраховувати, але за критерієм руху слід брати сам виступ селян.

Потрібує деякого поліпшення і схема дослідження, застосована автором. На нашу думку, книжка значно виграла б, якби в ній були подані дані про кількість населення, що брало участь у русі, а також про такі форми боротьби селян, як страйки, підпали маєтків і куркульських садіб, а також репресії царських властей тощо. Введення ж автором у схему статистичного обліку повного чи часткового задоволення поміщиками вимог селян та елементів організованості, які знаходили прояв у ході селянських виступів, потребує дальшої розробки.

Праця має й ряд інших недоліків. У багатьох місцях автор робить локлики на

¹ Петр Маслов. Крестьянское движение в России, ч. I, М., 1923, стор. 43.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 71.

³ Див. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г.», К., 1962 г.

⁴ І. Л. Болясний. Исследование по истории крестьянского движения на Украине, Журн. «История СССР», 1962, № 2, стор. 173.

¹ ЦДА УРСР, ф. Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, спр. 63 і 182, 1864 р.

архів, хоч описувані ним факти вже висвітлені іншими дослідниками. Ю. Янсон визначав мінімальною нормою для самостійного ведення господарства не менше 5 дес. на рев'язку душу, а не на двір, як говорить автор (стор. 37). Значно заниженими є дані автора про загальну кількість населених пунктів на Правобережній Україні в 80—90-х роках XIX ст. і через те питома вага сіл, охоплених селянськими заворушеннями цих років є, безперечно, перебільшеною. Сумнівним є твердження автора (стор. 143), нібито рух селян проти духівництва був проявом другої соціальної війни на селі. Є ще ряд дрібних помилок.

Проте, незважаючи на недоліки, в цілому монографія Д. П. Пойди заслуговує

позитивної оцінки. В ній зібрано і систематизовано великий матеріал, який характеризує боротьбу селянських мас Правобережної України проти численних пережитків кріпосництва, породжених грабіжницькою реформою 1861 р., за розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом. На численних фактах у ній викриваються антинаукові буржуазно-націоналістичні «теорії» «єдиного потоку», «безкласовості» української нації, показується спільність долі і прагнень українського і російського селянства в боротьбі за визволення від експлуататорів. Книжку з інтересом прочитають не лише фахівці-історики, а й широкі кола радянських читачів.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

ЦІННА ПРАЦЯ З ПРОБЛЕМИ РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ

В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века, Изд-во Киевского университета, 1962, 236 с.

Процес розкладу феодалізму і генезису капіталізму — проблема, яка має велике наукове і політичне значення. Для її розв'язання необхідне всебічне глибоке вивчення соціально-економічних відносин кожної країни. У зв'язку з паузуванням великої феодальної власності на землю на Правобережній Україні в XVIII ст. виняткового значення набуває проблема дослідження організації великих феодальних маєтків, взаємовідносин їх власників з безпосередніми виробниками. На Правобережній Україні розклад феодалізму і зародження капіталістичних відносин в другій половині XVIII ст. відбувалися у дуже складній формі. В силу ряду обставин тут кріпосницькі відносини характеризувалися великою різноманітністю форм і гостротою класової боротьби. В той період для Правобережної України характерною рисою була наявність великих магнатських маєтків, які включали в себе господарство феодала — фольварок з його орними землями, угіддями та промисловими підприємствами і господарством селян, що перебували в поземельній і особистій залежності від власника землі.

Для вирішення найважливішої проблеми розкладу феодалізму і генезису капіталізму на Правобережній Україні необхідне глибоке вивчення господарської структури великого магнатського маєтку. Монографія В. А. Маркіної «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» є цінним вкладом у розв'язання цієї проблеми. Її цінність полягає в тому, що в ній в порівнянні з попередніми працями І. О. Барановича, І. І. Кравченка з цієї проблеми в усій пов-

ноті висвітлюється організація магнатського господарства Правобережної України другої половини XVIII ст., показується процес розкладу феодально-кріпосницької системи і генезису в її надрах нових суспільних відносин. Монографія написана на нових, ще не вивчених або мало вивчених архівних матеріалах магнатських маєтків (сумаріуші, інвентарі, люстрації, рапорти адміністрації фольварків, розпорядження та інструкції феодалів, супілки селян, мемуарна література та ін.). Це підносить розробку ряду питань, що входять до проблеми розкладу феодалізму і генезису капіталізму в його надрах, на новий науково-теоретичний рівень.

Монографія — результат багаторічної праці автора, логічне завершення і узагальнення наукових шукань історичної істини. Вона позбавлена соціологізму і домыслив. Висновки обґрунтовано великими фактичними даними, сумлінно обробленими і привлеченими в струнку систему. Це — зріла марксистська праця. В ній вперше з вичерпною повнотою і всебічністю розкрито закономірності процесу розвитку великого замлеводіння на Правобережній Україні другої половини XVIII ст., соціальну природу, характер, господарську і економічну організацію магнатських маєтків, їх роль у господарському житті краю. На основі всебічного і глибокого аналізу матеріалів і даних автор дає чітке визначення основних типів магнатських маєтків на Правобережній Україні залежно від ступеня застосування в них основних видів феодальної ренти. По суті вперше в радянській історіографії з'ясовується тісна взаємозалежність між формами феодальної ренти, що панувала на певних

етапах, і рівнем розвитку продуктивних сил у селянському господарстві і доводиться, що широке розповсюдження чиншу в магнатських маєтках першої половини XVIII ст. було наслідком низького рівня розвитку економіки селянських господарств у період колонізації Правобережжя. На нашу думку, автор правильно зазначає, що широке розповсюдження чиншу на Правобережній Україні в першій половині XVIII ст. «було аж ніяк не результатом розвитку міст, сільського господарства, а лише одним з заходів, до яких вдавалися феодалі в умовах гострої класової боротьби, відбудовуючи своє господарство» (стор. 39—40).

На великому фактичному і документальному матеріалі, взятому з різних архівів Радянського Союзу та Польської Народної Республіки, автор з'ясовує питання про співвідношення форм праці основних виробників, що застосовувалися в магнатських маєтках (особисто залежних та інших станових категорій селян і ремісників). Особливо уваги заслуговує дослідження природи найманої праці. Незважаючи на цілковите панування кабального найму, В. А. Маркіна виявляє наявність нових, більш прогресивних форм найманої праці і справедливо відносить їх до факторів, які сприяли розкладу натуральних основ феодальних маєтків.

Співставляючи наслідки узагальнення архівних даних про найману працю в ряді феодальних маєтків, автор робить серйозну спробу з'ясування (у цифровому виразі) питомої ваги найманої праці серед інших форм праці, що застосовувалася в магнатських маєтках, доводить, що найбільш прогресивні форми праці застосовувалися саме в товарних галузях господарства і, переважно, у маєтках, втягнутих до ринкових відносин.

У монографії зроблено правильні висновки про соціально сталий характер категорії наймитів-челядників, парубків, як про явище закономірне. По суті це є ще однією серйозною розвідкою на підставі вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів, особливо маєтків Чорторійських, проблеми складання капіталістичних відносин у надрах феодалізму, проблеми генезису передпролетаріату. Незважаючи на те, що монографія обмежена дослідженням тільки магнатського землеволодіння, автор, вирішуючи питання про найману працю, прокладає шлях в науці до одного з центральних питань соціально-економічної історії Правобережжя другої половини XVIII ст. — про селянство.

Знайшли докладне висвітлення у монографії всі головні сторони процесу розвитку магнатського господарства (зростання панського заорювання, розвиток землеробства, тваринництва, бджільництва, зростання товарності цих провідних галузей магнатських маєтків, зв'язок їх з внутрішнім і зовнішнім ринком). Книжка дає

конкретне уявлення про господарську організацію маєтків і ті зміни, що їх вносило зростання підприємництва в цю організацію. Автор показує як під впливом ринкових відносин розкладається натуральна основа магнатських маєтків.

Чітке уявлення залишається у читача в питанні про природу та характер промислових підприємств і мануфактур у магнатських маєтках. У монографії показано розвиток різноманітного за випуском продукції промислу, зростання підприємництва, товарності і розширення ринкових зв'язків. Переконаливо звучать висновки автора про товарний характер мануфактур, особливо винокурних. У цій частині автор знову звертається до питання про форми праці. Особливий інтерес викликає найбільш прогресивна форма: вільний найм кваліфікованих і високооплачуваних спеціалістів, застосування яких у найбільш товарних галузях виробництва було елементом зародження нових суспільних відносин.

У праці вперше в українській історіографії поставлено питання про характер відтворення магнатського фольварка другої половини XVIII ст. Вивчаючи бюджет ряду господарств (маєтків Чорторійських, Жеуських, Потоцьких та ін.), автор звернула увагу на процес наростання вкладень для придбання засобів виробництва. З розоренням панщинних селян магнати змушені були заводити в маєтках свій реманент, робочу худобу, розширювати найману працю. В цьому явищі автор справедливо вбачає зростання тенденції до розширеного відтворення, властивого товарному виробництву в епоху розкладу феодалізму, доводить, що це явище було позбавлене рис спорадичності і що власна технічна база, створювана у фольварках, була однією з найважливіших сталих умов застосування найманої праці з середовища розорених селян.

Незважаючи на те, що основним предметом дослідження був феодальний маєток в економічному розрізі, через усю книжку червоною ниткою проходить ідея вирішального значення народних мас в історичному процесі. Це одне з наріжних положень марксистської історіографії знайшло своє конкретне застосування при висвітленні процесу розвитку магнатських маєтків. Автор матеріалізує це положення на конкретно-історичному матеріалі, поставивши в пряму залежність від розмаху і сили народної колонізації відновлення продуктивних сил краю і створення передумов для появи поміщицького господарства, показує вирішальне значення антифеодальних селянських рухів у відстоюванні найбільш прогресивного виду рентні — чиншу, який в порівнянні з панщиною відкривав значно ширші можливості господарської ініціативи селянства. Протягом багатьох десятиріч загроза селянських втеч з магнатських маєтків стримувала натиск феодалів. За довгими колонками цифр жи-

ває багате історичне минуле українського народу, завдяки праці якого зорано було занедбані ниви, розвивались різноманітні промисли тощо. І тому, незважаючи на зовнішню переважаність цифрами, монографія захоплює читача глибоким розкриттям суспільних відносин, які склалися під впливом конкретної історичної специфіки краю.

Своїм змістом монографія підтверджує єдність закономірностей суспільного розвитку не тільки Правобережжя та інших частин України, а й Росії. Ряд провідних суспільних явищ, що їх спостерігає автор на Правобережній Україні в історії магнатських маєтків (зростання панського заорювання, масове розорення селян, зростання панщини, підприємництва тощо) в той період були притаманні всій Україні і Росії. Цим самим автор розширює і збагачує опрацювання питань про спільні закономірності та спільну долю історичного розвитку братніх народів. Це надає монографії політичної актуальності. Вона викриває реакційну польську і українську буржуазно-націоналістичну історіографію, яка, перекручуючи факти, протиставляла один народ іншому, сіяла між ними ворожнечу. Праця має також велике науково-пізнавальне значення і є цінним посібником для викладачів історії.

Проте слід вказати, що автор, говорячи про різні форми найму в магнатських маєтках, відносить кабальні відробітки за землю, хліб і худобу до кабального наймання, посиляючись на висловлювання В. І. Леніна, який, полемізуючи з Струве, називає кабалу (тобто відробітки) «первісним проявом капіталізму»¹. Це ленінське визначення стосується пореформеного періоду, коли з перемогою капіталізму відробітки, які широко вживалися в поміщицькому господарстві (незважаючи на збереження сильних пережитків особистої залежності) були новими відносинами — «початковим проявом капіталізму». В докапіталістичну епоху В. І. Ленін визначав відробітки як господарську суть кріпосного ладу. Відробітки за землю, худобу, хліб у магнатських маєтках XVIII ст. на-

лежить саме до виду натуральних «взаємопослуг» поміщика і селянина, які не тільки не характеризують розклад кріпосних його устоїв, а, навпаки, були основою феодального виробництва. Ніяких ознак найму, навіть примусового, у них не було.

Невірно вважати «зажон» за сніп, що на Лівобережжі називався «снопівщиною», примусовим наймом. Грошових відносин тут немає, та й, до речі, в багатьох випадках «зажон» цікавив селян маєтку і новоселів своїм відносно високим сезонним заробітком, який диктувався умовами гарячої пори. Селяни північних областей Лівобережжя шороку відходили на південь під час жнив, що іноді набирало форми прямої непокори і втеч. На стор. 147 не зовсім вдало звучить положення автора про те, що примусовий найм, як перехідна форма вільнонайманої праці, якоюсь мірою знижував інтерес селян до ведення власного господарства. Автор не висунула жодних серйозних аргументів, щоб довести, що в XVIII ст., особливо при умові повільного розвитку суспільного поділу праці, настільки глибоко зайшов процес відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва, що у селян зменшився інтерес до землі. А вже боротьба за землю, за збереження свого господарства була і залишалася на довгі роки основним змістом селянських антифеодальних протестів.

В історіографічному розділі автору слід було б докладніше викласти матеріали дискусій, розпочатих у пресі і на симпозіумах з аграрної історії Східної Європи. Давши в цілому правильний аналіз джерел, В. О. Маркіна повинна була вказати, в якій формі і якою мірою окремі види цих джерел, особливо інвентарі, були використані іншими радянськими істориками (напр. Л. Д. Похилевичем) з аграрної історії XVIII ст.

Проте всі окремі спірні місця монографії зовсім не знижують загальної її цінності. Сподіваємося, що вихід її у світ зустрине одностайне схвалення істориків і широких кіл нашої громадськості.

Л. В. ЖИЛІНСЬКА,
К. І. СТЕЦЮК

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 442.

БЕЗБОЖНІ ОХОРОНЦІ БОГА

П. Д о в г а л ю к. Безбожні охоронці бога (Антирелігійна тема в українській літературі), Вид-во АН УРСР, К., 1961, 274 с.

В сучасних умовах непомірно зростає значення атеїстичної пропаганди, спрямованої проти пережитків капіталізму, проти релігії. У вихованні будівників комунізму велику роль відіграє атеїстична література — науково-публіцистична та художня.

За останні роки на Україні вийшло ряд науково-популярних брошур і досліджень

про антирелігійні мотиви в українському фольклорі¹ та прогресивній українській літературі. Про атеїстичні тенденції в творах видатних українських письменників-

¹ В. Г. Хоменко. Антирелігійні мотиви в українській народній творчості, К., 1957.

демократів розповідається у брошурах І. Білогуба та І. Осляка¹. Але за своїм змістом ці праці аж ніяк не вичерпують тієї великої і складної теми, якій вони присвячені. Матеріал тут викладено в надто популярній формі.

Новим кроком у висвітленні атеїстичних мотивів української класичної літератури, в показі тієї непримиренної боротьби, яку вели українські письменники проти релігії, є науково-публіцистичне дослідження Петра Довгалюка «Безбожні охоронці бога». Книга складається з циклу нарисів, в яких на великому фольклорному та літературно-художньому матеріалі розкриваються антирелігійні мотиви в українській літературі. Але книга — далеко не суто історико-літературний трактат. Це — жива, публіцистично загострена праця, в якій науковий аналіз робиться з урахуванням тих конкретних питань антирелігійної пропаганди, що постають тепер.

Перший розділ («Атеїстичні традиції російської літератури»), найменше вдався авторові. Він надто фрагментарний. Як уже відзначала критика², глибоке розроблений автором, насичений багатим ілюстративним матеріалом другий розділ — «Боротьба з попівщиною — одвічна бойова тема української літератури». П. Довгалюк докладно простежує антирелігійні мотиви в народній творчості, наводить цікаві фольклорні зразки, що мають стосовно до церкви та її служителів різко викривальний характер, дає фронтальний огляд антирелігійних творів І. Вишенського, Г. Сковороди, визначних українських письменників Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського,

А. Свидницького, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, Леся Мартовича, М. Коцюбинського та ін.

Основними в книзі є два останні розділи: «Що таке сойківщина», в якому автор всебічно розкриває ідейне звучання одного з найпомітніших в українській пошляжовтневій літературі антиклерикального твору — повісті С. Тудора «День отця Сойки», і розділ «Ті, що вийшли з тьми, пітьму й кануть», де аналізуються антирелігійні виступи Я. Галана. На матеріалі «Дня отця Сойки» П. Довгалюк показує коріння воявоничої католицької ідеології з'ясування філософську і громадсько-політичну суть «сойківщини» — ідеології ватиканських церковників епохи імперіалізму і пролетарських революцій у конкретно-історичних умовах Західної України напередодні її визволення від польсько-шляхетських поневолювачів. Сойківці — це облудливі безбожні охоронці бога, ті, що самі втрачають віру в бога, але все одно ревниво проповідують релігію, отруйний католицизм, відчайючи в цьому єдину моральну і політичну опору. П. Довгалюк цілком правильно твердить, що повістю «День отця Сойки» С. Тудор досяг найвищого в радянській літературі ступеню критики реакційної католицької попівщини, поєднавши художнє мистецтво з марксистсько-ленінською філософією, воявоничим атеїзмом.

Гідним продовжувачем справи С. Тудора був полум'яний борець проти католицької реакції і буржуазного націоналізму Ярослав Галан. Характеристикою його антирелігійних, зокрема антиватиканських творів і завершується дослідження.

«Безбожні охоронці бога» — твір гостро публіцистичний, злободенний, що мобілізує читача на боротьбу проти релігійних мересудів, клерикалізму, в якій би форма він не проявлявся.

Ф. П. ПОГРЕБЕННИ

НАРИСИ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

Л. П. Б у щ и к. Очерки развития школьного исторического образования в СССР, Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, М., 1961, 540 с.

Нині радянська школа бореться за здійснення перебудови навчання і виховання підрастаючого покоління у світлі рішень ХХІІ з'їзду КПРС і Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та розвиток народної освіти. У постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів «Про деякі зміни у викладанні історії в школі» (8 жовтня 1959 р.) накреслені основні шляхи перебудови викладання історії у восьмирічній та середній школі в дусі дальшого посилення зв'язків навчання і позакласної роботи з історії з практикою комуністичного будівництва. Щоб здійснити ці величні завдання, необхідно перебудувати не

тільки зміст історичної освіти, а й методи навчально-виховної роботи. Школа кінця подолає недоліки і досягне справжніх успіхів у перебудові викладання історії лише тоді, коли покладе край старим методам і перейде на нові, раціональні методи навчання. Для того, що подолати старе у методах, слід добре вивчити і проаналізувати шлях, який пройшла історична освіта в СРСР. Це відповідало завдання і взяв на себе відомий радянський методист Л. П. Бушик.

Керуючись настановами класиків марксизму-ленінізму та постановами Комуністичної партії СРСР, Л. П. Бушик

тичної партії і Радянського уряду, автор детально аналізує праці класиків педагогічної думки, різноманітні документи про систему історичної освіти в СРСР на різних етапах її розвитку, численні навчальні плани і програми за багато років і десятиріч, старі і сучасні підручники з історії для учнів та посібники для вчителя, дореволюційну та радянську методичну літературу, велику кількість рукописів дисертацій, у яких трактується питання викладання історії в школі, а також дає характеристику основних історичних джерел та видатних історичних досліджень. Крім архівних джерел у праці широко використана періодична преса.

Монографія складається з передмови, шести розділів та ґрунтовної бібліографії. Заслугою схвалення її структури. На висвітлення дореволюційного періоду розвитку історичної освіти автор відводить один розділ, решта розділів, що займають близько 80% обсягу книжки, присвячені розкриттю велетенської діяльності радянських педагогів по перебудові і удосконаленню історичної освіти в школі. У передмові автор цілком правильно зазначає, що боротьба Комуністичної партії і Радянського уряду за дальше піднесення історичної освіти і посилення її зв'язку з актуальними проблемами сучасності, з завданнями розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в СРСР висуває завдання систематизації та критичної переробки нагромадженого досвіду викладання історії.

Йдучи шляхом уважного критичного розбору всіх складних проблем у розвитку шкільної історичної освіти в царській Росії (розділ I), автор показує, що вся політика царизму і його чиновників була спрямована на забезпечення антинародного характеру історичної освіти в школі. Історична освіта була спрямована «на виховання учнів в релігійному і антиреволюційному дусі, на розпалювання у них під виглядом патріотизму шовіністичних і націоналістичних почуттів» (стор. 76). Автору вдалось показати непримиренну ідейну боротьбу навколо питань історичної освіти, що точилася між революційними демократами та представниками офіційної історіографії ще в 50—60-х роках XIX ст. Майстерно викриває автор відображення в офіційній історичній освіті 70—80-х років XIX ст. реакційного наступу царизму, а також непослідовність у захисті прогресивних начал історичної освіти, який вели буржуазні ліберали. Цінним у книзі є й те, що автор чітко розкриває поступовий процес посилення впливу марксизму-ленінізму на найпереводіші кола інтелігенції, в тому числі і на представників передової частини істориків.

Проте в розділі є й певні недоробки та недоліки. Автор розпочинає характеристику історичної освіти в Росії такими словами: «Викладання громадянської історії в школах Росії почалося ще в

XVIII ст. ...» (стор.7). Може автор і правий у тому, що викладання громадянської історії в школі, як обов'язкового предмету навчального плану розпочалося з XVIII ст. Та монографія тільки виграла б, коли б автор, бодай коротенько, розповів про те, на якому ґрунті розпочалося це викладання, та як історія, зокрема вітчизняна, викладалась до XVIII ст. Очевидно, було б цікаво почитати про те, хто і в яких навчальних закладах вивчав перший навчальний посібник «Синописис», що був виданий спочатку в Києві у 1674 р., а потім витримав 30 видань¹. В основному вірно висвітлюється питання розвитку історичної освіти в Росії на початку XX ст. Автор яскраво показав різні концепції таких відомих істориків, як В. Ключевський, О. Віппер та ін. Але чомусь у монографії не підкреслене питання про кризу в російській історіографії і в методиці історії того часу. Адаже відомо, що вже в 1905 р. ставилось питання про ліквідацію викладання історії в школі. Одеський історик І. Смоленський писав: «Історія зовсім не повинна викладатись у нижчих і середніх школах. Місце історії тільки в університетах...»². М. Успенський пропонував замість історії у початкових школах запровадити суспільствознавство. Не розкриті і боротьба методистів навколо питання про те, яким має бути курс історії в школі. А тимчасом на ряді засідань педагогічних товариств це питання дуже жваво обговорювалось. Зокрема, велика увага цьому питанню приділялась на засіданні Київського педагогічного товариства 19 березня 1905 р., матеріали якого опубліковані. Взагалі, в цій главі не досить повно проаналізовано розвиток методики історії в дореволюційний період. Поза увагою автора залишилися навіть такі праці, як «Очерки по методике истории» К. А. Иванова (СПб, 1908), та «Методика истории» Л. П. Кругликова-Гречаного, що з 1910 до 1918 р. витримала шість видань.

Другий розділ присвячено висвітленню перебудови історичної освіти в школах у період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Основну увагу автор зосередив на питаннях докорінних змін у класовій цілеспрямованості історичної освіти, перебудови змісту і методів навчально-виховної роботи, створенні нових планів і програм, перепідготовки кадрів радянських учителів історії. У книзі яскраво розкрито боротьбу Комуністичної партії за створення радянської школи і марксистської за своїм змістом історичної освіти в школі. Показ ролі видатних діячів Комуністичної партії Н. К. Крупської,

¹ Див. «Очерки истории исторической науки в СССР. Под редакцией М. Н. Тихомирова, М. А. Алпатова, А. Л. Сидорова», 1955, стор. 99—100.

² Илья Смоленский. История как наука и как предмет преподавания, Одесса, 1905, стор. 137.

А. В. Луначарського і М. М. Покровського у розвитку історичної освіти в школі супроводиться критичним аналізом усіх основних заходів і пропозицій щодо конкретного змісту форм і методів навчання історії. Автор справедливо піддає критиці прояви ліквідаціонізму, які мали місце серед деякої частини діячів народної освіти того часу. Зокрема, вдало розкривається боротьба Н. К. Крупської проти групи прожектерів з відділу реформи шкіл на чолі з Л. Г. Шапіро, яка пропонувала не користуватись у школі підручником. Заслугує на увагу даний на стор. 153—160 аналіз ідейного спрямування курсу історії того часу. На початку свого розвитку історична освіта нашої школи спрямовувалась до вивчення, насамперед, питань життя і діяльності народних мас — робітників і селян — та розкриття соціалістичних ідей і соціалістичних рухів. Автор вірно критикує непослідовність, а інколи й помилковість у здійсненні цього напрямку в розвитку історичної освіти.

У третьому розділі розкривається шлях перебудови історичної освіти в школі в 1921—1930 рр., глибоко аналізується процес реалізації школою завдань, поставлених В. І. Леніним на III з'їзді комсомолу, показуються позитивні і негативні сторони викладання в школі суспільствознавства за комплексною системою, наголошується на послабленні вивчення основ історичної науки як складової частини суспільствознавства.

Глибоким за своїм змістом є й четвертий розділ, присвячений встановленню стабільної системи і змісту шкільної історичної освіти в 1931—1940 рр. Автор не тільки показує шляхи розгортання вивчення історії в школі в світлі постанов Комуністичної партії і уряду про початкову та середню школу і спеціальної постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) про викладання громадянської історії в школах СРСР (16 травня 1934 р.), а й детально аналізує всі нові навчальні плани, програми та підручники. Велику увагу приділено питанням боротьби за створення стабільних програм та підручників з історії СРСР для молодших класів, історії стародавнього світу та середніх віків для класів, а також піднесенню рівня навчально-виховної роботи на уроках історії. У другому і четвертому розділах автор висвітлює перебудову історичної освіти на основі марксистсько-ленінської методології та новітніх досягнень педагогічної науки. У монографії яскраво розкрито плідна діяльність у подоланні недоліків і помилок у навчанні та вихованні підстаючих поколінь, яку здійснювали Н. К. Крупська та А. С. Макаренко. Проте і другий, третій та четвертий розділи не позбавлені певних недоліків. Книжка вишла в світ до XXII з'їзду КПРС і, цілком природно, має ще залишки невірних поглядів на деякі питання радянської історіографії 20-х років ХХ ст., зокрема, в ній невир-

но визначається місце видатного історика М. М. Покровського у розвитку радянської історичної науки.

Недоліком є й те, що автор не до кінця критично проаналізував систему історичної освіти, що склалась після відомих постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 30-х років про викладання історії в школі. Він нічого не сказав про незакінченість історичної освіти 30—40-х років у семирічній школі, відсутність у навчальному плані семирічної і середньої школи курсу історії союзних республік та курсу новітньої історії.

У книжці ґрунтовно характеризуються недоліки комплексного викладання історії, але не досить повно і критично аналізується методична література того часу. Так, автор не згадує про такі відомі для 20-х років праці, як «К вопросам методологии и методики общественного воспитания» Л. Н. Жилинської, «Спроби викладання історії культури» П. Алампієва, «Культуроведение в трудовой школе» В. І. Селиванова. А на ці праці, як і на ряді інших, не згадані автором, можна було б ґрунтовніше прокоментувати специфічні сторони методики історії 20-х років.

П'ятий розділ присвячено висвітленню основних проблем розвитку системи і змісту шкільної історичної освіти в 1941—1958 рр. Особливе місце тут займають питання патріотичного виховання радянських школярів під час викладання історії в роки Великої Вітчизняної війни Радянської Союзу та піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання історії в світлі рішень Комуністичної партії з ідеологічних питань. Позитивною рисою розділу є детальний аналіз розвитку у післявоєнні роки методик викладання історії, зокрема методики викладання вітчизняної історії у 4 класі початкової, та у 8—10 класах середньої школи.

Заключним шостим розділом охоплені питання дальшого удосконалення системи і змісту історичної освіти в 1959—1960 рр. в світлі Закону про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах» та постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (9 січня 1960 р.). Автор показує перебудову наукових досліджень з радянської історіографії в період розгорнутого будівництва комунізму та боротьби з шкідливими наслідками культу особи Сталіна на історичному фронті. Глибоко аналізується нова удосконалена структура історичної освіти у восьмирічній та середній школах, розкриваються її переваги. Поряд з визначенням принципів побудови викладання історії у восьмирічній та середній школах автор досліджує організацію, форми і методи навчально-виховної роботи в школі в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства та приділяє велику

увагу аналізу літератури з методики навчальної та позакласної роботи з історії.

Монографія є першим ґрунтовним дослідженням з історії шкільної історичної освіти і методики історії в СРСР. На жаль, автор обмежився дослідженням розвитку історичної освіти в школах РРФСР і не

підняв великого матеріалу про розвиток шкільної історичної освіти та педагогічної думки з методики історії в інших республіках СРСР. Однак і в такому вигляді монографія — це свого роду троянський кінь. Ревізіоністи намагаються зсередини розкласти революційні партії».

М. М. ЛИСЕНКО

ПОСІБНИК ІСТОРИКА

М. Н. Ботвинник, М. А. Рабинович, Б. П. Селецкий.

Мифологический словарь, Учпедгиз, Л., 1961, 292 с.

Всіх, хто цікавиться історією античного світу, порадував вихід у світ другого видання «Міфологічного словника». До нього ввійшло багато нових даних, а статті, розміщені в першому виданні, уважно переглянуті. Про міфи розповідається стисло, змістовно (наприклад, про Аполлона, аргонавтів, Афіну, Афродиту, Ахілла, Геракла, Діоніса, Зевса, Одиссея, Прометея, Троянську війну). Автори вдало підібрали вислови К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, в яких використані міфи античності. Для прикладу приведемо деякі з них. Так, К. Маркс високо цинив образ Прометея, вважаючи, що він — «найблагородніший святий і мученик у філософському календарі»¹, а в «Капіталі» цей образ він використав так: «Закон, який підтримує відносне перенаселення..., приковує робітника до капіталу міцніше, ніж молот Гефеста приковує Прометея до скелі»².

Іменем чудового музиканта і співця Орфея К. Маркс любовно називає композитора Й. Штрауса: «Австрійський Орфей вальсів Й. Штраус». Подвійну лінію поведінки лондонської газети «Times» К. Маркс порівнює з дволиким Янусом. Метафору «зуби дракона» він використовує в «Німецькій іделогії». Цю ж метафору використав і В. І. Ленін у працях «Розвиток капіталізму в Росії» і «Завдання пролетаріату в нашій революції». Згадує Володимир Ілліч і дволикого Януса, коли говорить про дворушницьку тактику кадетів. У ряді інших творів В. І. Ленін з властивою йому тонкою іронією, а інколи із знижувальним сарказмом згадує гомеричний сміх і гордіїв вузол, данайців і прокрустове ложе, Юпітера, який сердиться, Мінерву, яка виходить з голови Юпітера, троянська провісниця Касандра. М. С. Хрущов використав міфічний образ Прометея у промові, яку він проголосив 11 лютого 1960 р. на засіданні індійського парламенту: «Як розкутий Прометей розправляють

свої могутні плечі народи Азії, приступаючи до будівництва нового життя». А в промові на XVI з'їзді Болгарської Комуністичної партії він відзначив: «Сучасний ревізіонізм — це свого роду троянський кінь. Ревізіоністи намагаються зсередини розкласти революційні партії».

Цілком заслужене місце в словнику приділено численним посиланням на ряд творів О. Пушкіна, в яких поет шедрою рукою розсилав образи,* взяті з античної міфології. Але, варто було навести більше прикладів використання міфів у творах Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гейне, «великого олімпійця» Гете, Белінського, Герцена, Тургенева, Л. Толстого, Гончарова, Салтикова-Щедрина, Фета, Лескова, Купріна, Маяковського та ін. На превеликий жаль, автори, говорячи про міфічні образи в творах М. Гоголя чомусь згадують лише про Арея (Марса), Вахка і жреців Феміди, а тимчасом у Гоголя зустрічаємо Зевса і Посейдона, Юнону і Венеру, Амура (Купідона) і Одиссея, Ореста та інших міфологічних героїв.

Автори багато попрацювали, складаючи цю корисну книжку. Але, на жаль, ними порушено в корені принципів divisionis. Вони включили до міфів багато матеріалу, який не підходить під поняття міфа (наприклад, жрець, жрецькі колегії феціалів, фламінів, понтифіків, саліїв, арвальських братів, жреці-курети, корібанти, весталки і навіть ворожителі-авгури і гаруспики, що існували в дійсності).

Не можна погодитись з тим, що міфом стало не лише саме слово міф, а й такі наукові поняття, як анімізм, антропоморфізм, тотемізм, фетишизм, а також поняття, що стосуються культури. Крім самого слова культ, сюди потрапили й храм, алтар, очищення, гекатомба, обряди, помпа, жертвоприношення, молитва, ритуал та ін. А пенати і лари, зображення яких були у домі біля вогнища, або мани, оригінальне житло яких (особлива форма ями, прикриті каменем) знаходились на Палатинському горбку, — також міф. Цей матеріал, вкраплений у словнику в значенні міфа, дуже цікавий і цінний і, безсумнівно, зв'язаний з міфами, але його потрібно було

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 25.

² К. Маркс. Капитал, т. I, К., 1952, стор. 646.

помістити у «Міфологічному словнику» як додаток, в алфавітному порядку слів, або розбити на окремі рубрики (наприклад, свята, гуляння, жреці та ін.). Тому правий був М. О. Кун, який до книги «Легенди і міфи древньої Греції» додав не лише іменний, а й географічний покажчик. Без цього читачі, які не знають тонкостей науки про античність, приймуть на віру все, їм, піднесене, як міфи.

Сумніви викликають окремі пункти. Так, чому релігійні дні — *dies nefasti* (дні несприятливі, неслужбові) мають своє місце в словнику, а про не менш важливі *dies fasti* (дні службові) нічого не сказано? Автори допускають також деяку сваволю у постановці наголосів: чому в них Лібера (*Liberā*) перетворюється в Ліберу, а Лі-

бер (*Liber*) — в Лібér, Люціфер (*Lúci-fer*) — в Люціфér, навіть Ліхас (*Líxas*) перетворився в офранцуженого грека — Ліхás? Сумніви викликають також такі наголоси: авгури замість áвгури, Таціта замість Тáціта (*Tácita*) та ін.

Зовнішній вид словника хороший: компактний папір, чіткий шрифт, відсутність друкарських помилок. Бажано було б, щоб словник мав більше і до того ж краще виконаних ілюстрацій. Словник можна рекомендувати як корисний посібник не лише для вчителів історії, а й для широкого кола радянської інтелігенції. А відзначені вище недоліди, що вкрались у друге видання, легко можуть бути усунуті в наступно му виданні.

В. К. ПУХТИНСЬКИЙ

КОРИСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СПІВДРУЖНОСТІ НАРОДІВ

И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), Изд-во АН УССР, К., 1962, 368 с.

М. С. Хрущов у статті «Насущні питання розвитку світової соціалістичної системи» підкреслює, що «тепер соціалістичні країни вступили в такий період розвитку, коли визріли сприятливі умови для того, щоб підняти їх економічне і політичне співробітництво на новий, вищий ступінь»¹. Велика спільність мети та інтересів усіх соціалістичних країн викликала до життя найрізноманітніші форми братерського співробітництва між ними. Вивчення взаємовідносин соціалістичних країн має велике політичне і актуальне значення. Тому можна тільки вітати появу цікавої і змістовної монографії І. Ф. Евсеева про співробітництво двох братніх соціалістичних країн — Радянської України і Народної Польщі — в післявоєнний період.

Ілюструючи конкретними фактами, наводячи цікаві і переконливі дані, автор дає всебічне наукове висвітлення економічних, політичних і культурних зв'язків між двома сусідніми соціалістичними державами — Радянською Україною і Народною Польщею, народи яких зв'язані спільністю походження, близькістю території, мов, культури, спільністю боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів протягом багатьох століть і особливо боротьбою за соціальне і національне визволення в новітній період. Виступаючи на мітингу у Варшаві, М. С. Хрущов говорив, що взаємовідносини між Польщею і Радянським Союзом — це не просто дружні відносини між державами, що мають спільний кордон. Народи цих двох країн ідуть до

спільної мети — будують соціалізм і комунізм, будують найкраще і справедливе суспільство на землі. У народів цих двох країн — спільні інтереси. На гранітному фундаменті спільності соціального і політичного ладу, на спільній боротьбі за справу соціалізму і миру ґрунтується дружба між Польщею і СРСР.

Відомо, що в минулому, в силу політики панівних класів Польщі і Росії, які культивували національну ворожнечу, було багато неприязні і непорозумінь, що затьмарувало відносини між двома сусідніми слов'янськими народами. Разом з тим, як справедливо підкреслює автор, «трудящі маси України і Польщі завжди мали палке бажання розвивати і зміцнювати відносини братерства й дружби» (стор. 17). Тому дослідження братерського співробітництва України і Польщі має особливе значення. Простежуючи історичні традиції братерської дружби української і польського народів у боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, за соціальне і національне визволення, автор приходять до висновку, що саме ці традиції стали передумовою нині існуючого широкого співробітництва двох сусідніх соціалістичних держав. На прикладі цього співробітництва автор переконливо розкриває закономірності розвитку всієї соціалістичної системи.

Висвітлюючи спільні принципи братерської дружби і співробітництва Української РСР і Польської Народної Республіки, автор підкреслює, що українсько-польське співробітництво є складовою частиною нових міжнародних відносин, які існують між країнами соціалістичного

¹ Журн. «Комуніст України», 1962, № 9, стор. 5.

бору. На основі конкретного матеріалу теми дослідження в монографії підтверджується відоме положення про те, що виникнення відносин нового типу було обумовлено об'єктивною закономірністю розвитку матеріального життя суспільства, революційної боротьби трудящих мас за соціальне і національне визволення.

У монографії узагальнені і проаналізовані всі основні форми співробітництва Радянської України і Народної Польщі. Певний інтерес становить розділ, де висвітлюються питання політичного співробітництва. Автор докладно аналізує українсько-польську угоду про евакуацію українського населення з Польщі і польсько-української (9 серпня 1944 р.). Читач зперше в книжці знайде дані про евакуацію населення по окремих областях і заводах, а також зведені дані в масштабах усієї евакуації. На основі радянських польських архівних матеріалів автор підрахував, що за час евакуації з Польщі на Україну виїхало близько 483 тис. чоловік, тобто 97% загальної кількості населення, яке мало евакуюватися. З України в Польщу виїхало 810,4 тис. чоловік, тобто 11,8% загальної кількості населення, яке мало евакуюватися (стор. 127—128). Автор вказує на політичне і практичне значення угоди про взаємну евакуацію, підкреслює, що це вперше в історії міжнародних відносин так вирішено питання про національну меншість. Ці висновки автора в основному правильні.

Докладно спиняється автор на аналізі і оцінці радянсько-польського договору про дружбу і співробітництво (21 квітня 1945 р.), який відкрив нову сторінку в історії радянсько-польських відносин, а також на договорі про радянсько-польський державний кордон (16 серпня 1945 р.), дає високу оцінку цим договорам і приходить до висновку, що в нинішніх межах Польська держава стала політично сильнішою, ніж раніше. У порівнянні з довоєнним становищем Польща стала сильніше і економічно. Тепер вона має могутню промисловість Сілезії і морське побережжя, довжина якого у вісім разів більша, ніж до війни. Польська Народна Республіка є складовою частиною великого соціалістичного табору і оточена з усіх боків дружніми державами.

Автор справедливо заявив, що врегулювання питань радянсько-польського кордону завдало удару по підступах міжнародної імперіалістичної реакції, а також польських емігрантських кіл, які будували свої плани створення Центрально-європейської федерації держав. вороже настроєних до Радянського Союзу.

Значне місце відводить автор висвітленню політичного співробітництва України і Польщі на міжнародній арені. В різних міжнародних організаціях, на всіх міжнародних конференціях, де представники обох країн беруть участь, вони діють погоджено, керуючись ленінськими

принципами зовнішньої політики. Тому не можна не погодитись з глибоко аргументованим висновком автора про те, що, «борючись спільно з усіма соціалістичними країнами за встановлення співробітництва і довіря між усіма державами, незалежно від їх соціально-економічного ладу, Україна і Польща тим самим вносять великий вклад у справу миру» (стор. 198).

Найбільший інтерес для радянського і зарубіжного читача становлять ті розділи монографії, де розкривається економічне і культурне співробітництво українського і польського народів у післявоєнний період і до наших днів. Цим питанням автор присвятив більшу частину своєї праці. Якщо історія взаємовідносин двох братніх слов'янських народів-сусідів до 1944 р. знайшла своє відображення в опублікованих раніше дослідженнях, то про їх відносини в післявоєнний період читач має далеко не повне уявлення, що ґрунтується лише на невеликих популярних публікаціях. У раніш виданих працях даються неповні, здебільшого застарілі дані про економічне співробітництво двох сусідніх країн — України і Польщі. Як справедливо відзначає і сам автор, у цих публікаціях важливе питання взаємовідносин між народами соціалістичного табору зводиться лише до висвітлення зв'язків між ними без глибокого документального і науково обґрунтованого аналізу нової якості цього явища, що впливає з соціальної природи суспільних відносин, внутрішніх закономірностей розвитку світової соціалістичної системи. У монографії робиться перший крок глибокого наукового узагальнення взаємовідносин між польським і українським народами в післявоєнний період.

У розділі, присвяченому питанням економічного співробітництва, автор на конкретних прикладах і фактах показує, що Україна займає важливе місце в економічних відносинах СРСР і Народної Польщі. Так, у 1956 р. з 146 найменувань товарів, що їх поставляв Радянський Союз Польщі, Україна давала більше 50. У 1960 р. Україна постачала Польщі товарів більше 130 найменувань. Відзначаючи велику роль радянських поставок для економіки Польщі, автор наводить цікаві дані, що характеризують поставки Польщі в СРСР. Це означає, що Радянський Союз був і залишається не тільки головним поставщиком товарів, яких потребує економіка Польщі, а й є гарантією її імпортичних можливостей.

У монографії розглядаються і такі важливі форми економічного співробітництва, як науково-технічне співробітництво і передача передового досвіду в галузі промисловості, що виникли і розвиваються на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Науково-технічне співробітництво, пише автор, не має комерційного характеру, його мета — подання допомоги у розвитку народного господарства соціалістичних країн.

На яскравих прикладах автор розкриває плідотворний для обох країн обмін досвідом у галузі сільського господарства, вказує, що кооперування в Народній Польщі охопило поки що лише найбільш свідому частину селянського населення. В наступний період розвиватимуться простіші форми кооперативів — сільськогосподарські гуртки. Підкреслюючи відмінні риси, різноманітність форм і методів кооперування селянських господарств, автор вказує на наявність загальних закономірностей соціалістичного перетворення сільського господарства в Польщі. У монографії з особливою силою підкреслено, що співробітництво між Радянською Україною і Польщею в галузі промисловості і сільського господарства повністю відповідає інтересам економічного розвитку обох держав і має істотне значення для піднесення добробуту і культурного рівня трудящих.

Цікаво і яскраво, з наведенням багатьох фактів і прикладів, написані ті розділи, в яких показується співробітництво в галузі культури і прикордонний обмін делегаціями.

В цілому наведені в книжці конкретні дані переконливо свідчать про те, що різноманітні і всебічні форми політичного, економічного і культурного співробітництва між Україною і Польщею служать мирним цілям, прискорюють економічний розвиток обох країн і світової системи соціалізму.

Слід зауважити, що при висвітленні цих питань автор зустрівся з великими труднощами, зокрема обмеженими можливостями широкого використання опуб-

лікованої літератури, бо факти і цифри здебільшого стосуються в цілому СРСР. Використані в книжці численні матеріали радянських і польських архівів дали можливість в значній мірі заповнити цю прогалину і зробити цінні висновки і узагальнення про специфіку взаємовідносин між Україною і Польщею, вирішити ряд складних заплутаних питань, які раніше були обійдені в опублікованих працях.

В монографії в основному розв'язані поставлені завдання. Проте ще недостатньо відображені труднощі розвитку економіки Польщі, питання значення співдружності українського і польського народів у подоланні цих труднощів. Має місце і нерівномірність викладу фактів по окремих питаннях, що пояснюється ще не завершеними процесами розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків між країнами соціалістичного табору і відсутністю багатьох достовірних і точних даних. Колективу радянських і польських істориків доведеться провести велику роботу по дальшому дослідженню цієї важливої проблеми, початок якій поклала монографія.

Слід вказати на ряд невдалих формулювань, в окремих місцях автор лише констатує факти і не дає глибокого узагальнення.

Проте недоліки не знижують наукової цінності монографії, яка є першою узагальнюючою працею з історії міжнародних відносин між двома соціалістичними країнами. Цікаву й змістовну книжку з великим інтересом прочитають і спеціалісти широкі кола радянських людей.

Н. І. ВЛАДИМИРОВ

ДОКУМЕНТИ ГЕРОІЧНОЇ БОРОТЬБИ

«*Posłowie rewolucyjni w Sejmie (lata 1920—1935). Wybór przemówień, interpelacji i wniosków*», Warszawa, 1961, 667 st.

«*Револуційні послы в Сеймі (1920—1935 рр.)*. Вибрані промови, інтерпеляції і пропозиції», Варшава, 1961, 667 с.

Важливою ланкою боротьби трудящих Польщі проти поміщицько-капіталістичного ладу була діяльність революційних послів Сейму. Глибоко ідейна, супроводжувана неймовірними труднощами, вона займає почесне місце в історії визвольного руху трудящих країни. Про це красномовно розповідає недавно виданий у Варшаві збірник «*Револуційні послы в Сеймі (1920—1935 рр.)*». У збірнику вміщено 93 промови і 77 інтерпеляцій, з них 72 промови припадає на Комуністичну фракцію.

Наведені матеріали і документи показують, що, перебуваючи у підпіллі, Комуністична партія Польщі використовувала легальні й нелегальні можливості для революційної мобілізації мас. Проте ідея використання парламентської трибуни з

революційною метою не одразу проникла в свідомість польських комуністів. Ко у 1919 р. відбувалися вибори до Законодавчого Сейму, Комуністична партія і не розуміла, що, маючи там своїх представників, вона зможе краще критикувати буржуазну демократію, ривинувати поширені серед робітників, селян і трудової інтелігенції ілюзії парламентаризму, і виступала із закликом бікотувати вибори. Ця позиція польських комуністів була значною мірою обумовлена їх спрощеним підходом до тодішньої політичної дійсності.

Під ідейним впливом ленінської праці «*Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі*» (1920 р.), ленінських тез і доповіді II Конгресі про міжнародне становлення

основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу польські комуністи виправляли свої помилки, брали активну участь у виборчій кампанії 1922 р. і висували до Сейму своїх кандидатів.

Робили це вони через напівлегальну організацію «Союз пролетаріату міста і села», що в обстановці урядового терору і репресій розгорнув широку виборчу кампанію. За кандидатів комуністів голосувало 132 тис. виборців, переважно робітники Варшави і Домбровського басейну. До Сейму було обрано Станіслава Ланцувського і Стефана Круліковського. Згодом комуністична фракція збільшилась за рахунок нових союзників. 7 листопада 1924 р. послі з Посольського клубу Української соціал-демократичної партії Андрій Пашук, Томаш Приступа, Йосип Скрипа і Якуб Войтюк приєднались до послів «Союзу пролетаріату міста і села» й утворили спільно з ними Комуністичну фракцію у складі 6 чоловік. У 1926 р. у Сеймі склався блок революційних послів у кількості 18 осіб, з них — 4 комуністи (Ланцувського і Круліковського уряд позбавив звання послів), 7 — представників незалежної селянської партії і 5 — представників білоруської робітничо-селянської «Громади».

В березні 1928 р. в умовах санацийного режиму відбулися чергові вибори до Сейму. Незважаючи на масові репресії, Комуністична партія спільно з іншими польськими, українськими і білоруськими революційними організаціями одержала понад 850 тис. голосів. До Сейму було обрано 7 комуністів. З комуністами активні співробітничали представники революційних, антифашистських організацій: білоруської «Змагання» (6 послів), українських «Сельроб-ліва» і «Сельроб-єдність» (3 послі) та «Об'єднаної лівиці» селянської «Самодопомоги» (один посол). Керівна роль у блоці революційних послів належала Комуністичній фракції.

Приведені в збірнику матеріали і документи свідчать, що посланцям польського народу доводилося працювати в атмосфері лютої ненависті з боку абсолютної реакційної більшості Сейму, яка всіляко намагалася заглушити голос революційних послів. Маршалок Сейму, як правило, революційного посла включав до списку зраторів останнім, і коли надходила його черга виступати, вносив пропозицію про припинення дискусії. Революційних послів позбавляли права брати участь у засіданнях Сейму, з допомогою поліцейських виводили з зали засідань. Шлях до сейлової трибуни був для революційних послів воістину тернистим, а трибуна — голгобою. Маршалок Сейму систематично сприяв їх з мотивів «невідповідності» окремих іслів, «відхилення від теми», «мітингового тону» тощо.

Дефензива, незважаючи на посольську едоторканність, проводила в квартирах окремих послів обшуки. Буржуазно-помі-

щицька частина Сейму видала урядові на розправу Лунцувського, Круліковського, Сохацького, Багінського, Бітнера, Варського, Головача та ін.

Незважаючи на тяжкі умови, діяльність революційних послів у Сеймі була досить активною і плідною. За період 1920—1935 рр. вони виголосили 461 промову й внесли 947 інтерпелляцій і пропозицій. Ніщо не залишалось поза увагою посланців народу. В своїх виступах вони викривали зрадницьку і запрудяльську зовнішню політику уряду, васальну залежність Польщі від імперіалістичних держав Заходу і США, хижацьке розкрадання капіталістичними монополіями природних багатств країни. Велике місце в діяльності революційних послів займає боротьба за мир в усьому світі, зокрема за мирні відносини з Радянським Союзом. Трибуну Сейму посланці народу використовували й для ознайомлення трудящих Польщі з успіхами соціалістичного будівництва в країні Рад. Вони піддавали гострій критиці діяльність уряду і окремих міністрів, відсутність в країні демократичних свобод, боролися за перехід землі до рук селян, виступали за скорочення робочого дня, охорону праці жінок, молоді, пенсійне забезпечення, запровадження прогресивного податку, за скасування виняткових законів щодо українців і білорусів на кресах, проти розгулу білого терору і т. д.

Пристрасно виступали революційні послі з національного питання, гнівно викривали урядову політику, спрямовану на полонізацію українців шляхом закриття шкіл і культурно-освітніх установ, заборону вживати в установах українську мову, встановлення для українців процентної норми при вступі до вищих учбових закладів, у тому числі й до Львівського університету, тощо. За словами посла Андрія Пашука, трудящі маси українських земель, що знаходилися в кордонах Польської держави, ніколи ще не зазнавали таких диких утисків, терору і репресій, як за «демократичної» Польщі. Посланці народу домогалися перетворення українського приватного університету і політехнічного інституту у Львові на державні учбові установи, встановлення безплатного навчання, а для незаможних — стипендій.

Діяльність революційних послів у Сеймі тривала п'ятнадцять років.

Документи мають велике историко-пізнавальне значення. Не можна не погодитися з цілком правильним твердженням редакційної комісії, що опубліковані матеріали зацікавлять не тільки науковців певного профілю, а й широкі кола читачів, які прагнуть глибше ознайомитися з боротьбою сил прогресу проти сил реакції, боротьбою, що увінчалася перемогою в Народній Польщі ідей, в ім'я торжества яких мужньо виступали в поміщицько-буржуазному Сеймі посланці трудящих.

3 ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

І. Ф. Черніков. Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 роках, Вид-во АН УРСР, К., 1962, 135 с.

Одним з важливих завдань радянської історичної науки є вивчення питань зовнішньої політики Радянського Союзу, бо саме в них конкретно відбито народжені Жовтневою революцією нові принципи взаємовідносин між країнами та народами, ленінський принцип мирного співіснування. В сучасних умовах, коли соціалістична система стала вирішальним фактором розвитку суспільства, а буржуазна наука і пропаганда намагаються всіляко перевернути факти, що стосуються питань зовнішньої політики СРСР, праця І. Ф. Чернікова «Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 роках» набуває певного політичного значення. В ній автор досліджує той період взаємовідносин між Радянським Союзом і Туреччиною, коли Туреччина, завершивши переможну боротьбу за національну незалежність, почала зміцнювати своє зовнішньополітичне становище і приділяти велику увагу відродженню та зміцненню національної економіки. До речі, спеціальних праць з цього періоду досі ще не видавалось.

Основу наукової бази праці І. Ф. Чернікова становлять твори класиків марксизму-ленінізму, рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Автор, крім значної кількості друкованої літератури, широко використав матеріали фондів центральних державних архівів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР та УРСР, Центрального державного історичного архіву Української РСР та ін.

На початку подається ґрунтовний огляд джерел та літератури, що певною мірою стосуються питань, які досліджуються; піддано критиці помилкові твердження та свідомі перевертання фактів радянсько-турецьких відносин у працях турецьких (А. Ялман) та інших зарубіжних авторів (А. Тойнбі, Ф. Гревс, Г. Армстронг, М. Перно), а також викрито їх політичне призначення.

У першому розділі розглядаються дипломатичні відносини між Радянським Союзом і Туреччиною. Докладно вивчивши значний документальний і фактичний матеріал, автор показує, що ініціатором встановлення дипломатичних відносин між обома державами була Туреччина. Далі дається позитивна оцінка договорів, укладених у 1921—1922 рр. між Туреччиною та РРФСР, з республіками Радянського Закавказзя і Українською РСР. Автор наводить дані про розміри допомоги, поданої Туреччині на підставі цих договорів, підкреслює їх важливе значення для переможного завершення боротьби турецького народу проти грецьких інтервентів, а також відзначає, що наявність цих договорів дала можливість Туреччині закріпити перемогу дипломатичним шляхом на Ло-

занській конференції 1922—1923 рр., добитися від імперіалістичних держав визнання політичної та економічної незалежності тощо.

Наведені матеріали переконливо доводять, що дружні стосунки Туреччини з СРСР були однією з основ тих зовнішньополітичних успіхів, яких досягла Туреччина в період 1923—1935 рр.

Проте тут є окремі неточності. На стор. 12 автор вказує, що з пропозицією встановлення дипломатичних відносин до уряду Радянської Росії звернувся «революційний турецький уряд». Це твердження неточне: звернення до Радянського уряду надійшло від імені Великих національних зборів Туреччини, в руках яких перебувала вся повнота влади на території тієї частини Туреччина, яка контролювалась прихильниками Кемалю.

Недостатньо, на нашу думку, приділено уваги характеристиці радянсько-турецьких договорів 1921—1922 рр. як основи дружніх відносин між обома державами на наступний час. Автор обмежився лише загальним міркуванням про те, що вони були нецінімою підтримкою турецькому народові, і зовсім не звернув уваги на їхнє міжнародне значення як дипломатичних документів, в яких відбито перші кроки радянської дипломатії, ленінські принципи зовнішньої політики. Не наводить автор і матеріалів, які дали б уявлення про те, як сприйняла турецька громадськість підписання радянсько-турецьких договорів. Де-що невірні викладено позицію уряду США щодо Туреччини. Твердження автора про те, що «уряд США добивався встановлення американського мандата як над Туреччиною, так і над іншими районами колишньої Османської імперії» (стор. 27), суперечить змісту Севрського мирного договору 1920 р., за яким лев'яча частка турецької спадщини переходила до рук Англії, Франції та Італії. Недоліком є й те, що автор висвітлює розвиток турецько-радянських відносин як процес, в якому ніколи не було спірних питань, тимчасом як турецька реакція і західноєвропейська дипломатія докладали чимало зусиль до зриву цих відносин. До речі, ці факти добре відомі авторові, вони вміщені в праці, але чомусь в іншому розділі (стор. 72).

Розглянувши дипломатичні відносини нової Туреччини з СРСР до 1936 р., автор робить висновок про те, що в цілому вони зберігали «дружній і добросусідський характер». Погоджуючись з цим висновком в цілому, вважаємо, що його слід було б доповнити вказівкою про те, що саме завдяки цьому Туреччина могла здійснювати незалежну зовнішню політику.

Другий розділ присвячено економічному співробітництву СРСР і Туреччини. Тут на

основі статистичних матеріалів автор висвітлює розвиток радянсько-турецької торгівлі, приділивши значне місце торгівлі України з Туреччиною. Показуючи економічну користь, яку доставала Туреччина від торгівлі з СРСР, автор водночас, на жаль, забуває підкреслити, що торгівля СРСР з Туреччиною була своєрідною формою допомоги економічному розвитку останньої.

У третьому розділі йдеться про культурні зв'язки СРСР і Туреччини. Наводячи численні приклади обміну культурними та науковими делегаціями, діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном, надсилання до Туреччини педагогічної та наукової літератури тощо, автор підкреслює, що все це сприяло розвитку турецької культури в цілому (кіно, музики, образотворчого мистецтва), допомагало створенню у Туреччині шкіл, наукових установ та ін. Розділ дає уявлення про вишукано тісне культурне співробіт-

ництво між СРСР і Туреччиною. Єдине, що можна зауважити авторові,— це те, що він не досить чітко охарактеризував реформи, які здійснювались турецькою буржуазією у 1930—1934 рр. Автор оцінює їх, насамперед, як «спрямовані на ліквідацію решток феодалізму» (стор. 95). З такою категоричністю не можна погодитись. Реформи, здійснювані турецькою буржуазією, були спрямовані лише на ліквідацію надмірних решток феодалізму, що заважали турецькій буржуазії, бо їй досі багато цих решток продовжує зберігатися в Туреччині, особливо в галузі аграрних відносин.

Праця І. Ф. Чернікова, незважаючи на окремі недоліки, є безперечно цінним дослідженням, яке заповнює певну прогалину в радянській історичній літературі, присвяченій історії Туреччини в повітній час, збагачує наші знання у галузі зовнішньої політики Радянського Союзу.

В. М. ЗАЙЦЕВ

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Ю. А. Писарев. Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии. 1905—1914. Изд-во Академии наук СССР, М., 1962, 420 с.

Радянська історіографія поповнилась цікавою і оригінальною працею Ю. О. Писарева про визвольний рух південнослов'янських народів колишньої Австро-Угорщини в період 1905—1914 рр. Дослідження цих питань автор присвятив багатьом рокам, опублікував з них ряд цінних праць. Його доробок має незаперечне значення, тому що досі не було узагальнюючих марксистських праць, в яких висвітлювалась би визвольна боротьба народних мас Хорватії, Воеводини, Словенії, Боснії і Герцеговіни, Далмації та Істрії напередодні першої світової війни, а буржуазні історики взагалі ігнорували це питання.

Основну увагу в монографії приділено народним масам, справжнім творцям історії—робітничому класу і селянству. Автор подає глибокий аналіз робітничого, селянського і національно-визвольного руху на південнослов'янських землях Австро-Угорщини, показує причини соціальної і національної боротьби і разом з тим висвітлює антинародну політику правлячих кіл, викриваючи твердження буржуазної історіографії про «надкласовий» і «національний» характер австро-угорської держави. Отже, ці положення Ю. О. Писарева, як і багато інших, перекликаються з сучасністю, таврують апологетів імперіалізму і колоніалізму.

Для написання монографії автор широко використав матеріал ряду вітчизняних державних історичних та військово-історич-

них архівів, а також архівів Угорщини і частково Австрії, Чехословаччини і Югославії. Крім того, автор залучив величезну кількість документальних публікацій, широко коло літератури і досліджень, статистику, пресу, мемуарну літературу та ін. В кінці монографії подається докладна характеристика і критичний аналіз використаних джерел і літератури. Твори основоположників марксизму-ленінізму, як говорить автор, стали теоретичною базою монографії.

Книга має короткий вступ, шість розділів, висновки. В ній вміщено список джерел та літератури, іменний та географічний покажчик і список скорочень, що полегшує користування книжкою.

Перший розділ присвячено аналізу економічного і політичного становища південнослов'янських земель Австро-Угорщини на початку ХХ ст. Автор цілком вірно підкреслює, що хоч Австро-Угорщина на рубежі ХІХ і ХХ ст. і вступила в стадію монополістичного капіталізму, проте була відсталою економічно, в ній поряд з капіталістичним способом виробництва існували надзвичайно сильні пережитки феодалізму. У зв'язку з тим, що рівень економічного розвитку у кожній з південнослов'янських земель був різним, автор подає окремо короткі економічні нариси Хорватії, Воеводини, Країни, Істрії, Далмації, Боснії і Герцеговіни, підкреслює, що аграрне питання в південнослов'янських землях поряд з національним було надзвичайно гострим і злободенним, а багатомільйонне трудя-

ще селянство, яке було обплутане численними повинностями і податками на користь буржуазно-поміщицької Габсбурзької держави, відчувало земельний голод і боролось за землю, за ліквідацію пережитків феодалізму, за своє національне визволення. Піднімався на боротьбу проти гнобителів і робітничий клас південнослов'янських земель. «Кінець 90-х років XIX ст. і особливо початок XX ст.,— пише автор,— в південнослов'янських землях Австро-Угорщини, як і монархії в цілому, були заповнені великими соціальними і національними рухами» (стор. 66).

Революційне піднесення в південнослов'янських землях під впливом першої російської революції розглядається в другому розділі. Автор цілком правильно підкреслює, що період 1905—1907 рр. характеризувався розгортанням робітничого, селянського і національно-визвольного руху у всіх південнослов'янських землях, і докладно розглядає різноманітні форми революційних виступів робітників і селян та особливості цих виступів у різних частинах Австро-Угорської монархії. Основним завданням цього періоду була боротьба за розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції.

У третьому розділі висвітлюються події, що відбувалися в південнослов'янських землях напередодні та в період боснійської кризи (1908—1909 рр.). Автор спиняється на характеристиці робітничого руху у 1908 р., викриває опортунізм соціал-демократичних партій та їх реформістську тактику з усіх найважливіших питань, показує зростання загрози анархізму і анархосиндикалізму, активізацію підірвної діяльності католицизму в робітничому і національному русі. В книзі висвітлюються експансія австрійських і угорських монополій в південнослов'янські землі напередодні боснійської кризи та виступи трудящих цих земель за свої життєві права.

Значну увагу приділяє автор анексії Боснії і Герцеговіни, наголошуючи на тому, що цей акт загарбання переслідував не тільки воєнно-стратегічні цілі Австро-Угорської монархії, а й був спрямований проти національно-визвольного і загальнодемократичного руху південнослов'янських народів. Характеризуючи ставлення різних політичних партій до цієї анексії, автор пояснює відсутність широким масовим виступів у Боснії і Герцеговіні проти загарбницької політики монархії Габсбургів слабкістю демократичних сил, насамперед, робітничого класу, який ще не мав своєї політичної партії, спроможної очолити народні маси. Спиняється автор і на питанні підготовки Австро-Угорщиною війни проти Сербії і Чорногорії, які не хотіли визнати анексії.

Четвертий і п'ятий розділи присвячено робітничому, селянському, національно-визвольному рухові і політичній боротьбі в південнослов'янських землях Австро-Угорщини в 1909—1912 рр.

Революція 1908 р. в Туреччині і боснійська криза 1908—1909 рр. дали поштовх посиленню національно-визвольної боротьби в південнослов'янських землях Габсбурзької монархії. На Балканах виникає передвоєнна ситуація, і робітничий клас перед лицем загрози війни виступає з анти-мілітаристськими лозунгами. Національно-визвольний рух і масові антивоєнні виступи пролетаріату і широких трудящих мас південнослов'янських земель Австро-Угорщини ще більш посилюлися у 1911—1913 рр., в період нового загострення міжнародних відносин на Балканах і Середземномор'ї, викликаного італо-турецькою війною 1911 р. і балканськими війнами 1912—1913 рр. Серед південнослов'янського населення тоді надзвичайно поширилися ідеї воз'єднання південних слов'ян в єдиній національній державі. Прихильники буржуазно-націоналістичної течії в цьому русі виступали за об'єднання південнослов'янських земель навколо Сербії, а радикально-демократичної, до якої належала передова частина робітничого класу і прогресивна інтелігенція,— боролися за демократичну федеративну південнослов'янську республіку. Представники обох течій виступали проти Габсбурзької монархії.

Питання, зв'язані з становищем південнослов'янських земель Австро-Угорщини напередодні першої світової війни, висвітлюється на основі багатого документального матеріалу в останньому, шостому розділі.

Суттєве місце у монографії займає характеристика соціал-демократичного руху в південнослов'янських землях Австро-Угорщини. Автор, спираючись на велику кількість різноманітних матеріалів, показує, що соціал-демократичні партії цих земель, на чолі яких стояли реформісти, не тільки не очолили боротьбу пролетаріату за буржуазно-демократичну революцію, а, навпаки, перешкождали її розвитку, проповідували реакційну теорію культурно-національної автономії, що є різновидністю буржуазного націоналізму. Під впливом першої російської революції в соціалістичному русі південнослов'янських земель з'явилася ліва, революційна течія, що була найміцнішою в молодій соціал-демократичній партії Боснії і Герцеговіни, де більше відчувалася позитивний вплив болгарських тісняків і лівих з соціал-демократичної партії Сербії і де було міцне ядро стійких революціонерів на чолі з Джурой Джаковичем. Ліві соціал-демократи широко розповсюджували ідеї наукового соціалізму і брали активну участь у боротьбі робітничого класу. Організаційне ж розмежування лівого напрямку в соціал-демократії з реформістським сталося лише у 1918 р. під впливом Жовтневої революції.

У монографії яскраво показано, як напередодні першої світової війни в Австро-Угорській монархії назрівала внутрішня політична криза буржуазно-поміщицького ладу. Народні маси виходили з покори і

рішуче піднімались на боротьбу проти гноблення Габсбурзької імперії, бо куці реформи не могли їх задовольнити. Отже, багатонаціональна монархія Габсбургів, яку В. І. Ленін влучно назвав слабо зв'язаним синдикатом «кількох клік суспільних паразитів»¹, стала ареною найгостріших соціальних і національних сутичок і під ударами національно-визвольної боротьби пригноблених народів почала тріщати по всіх швах і йшла до загибелі. Праця Ю. О. Писарева має значення і для історії України, бо значна частина українських земель теж входила до складу Австро-Угорщини і переживала ті ж процеси, що і південнослов'янські землі.

Високо оцінюючи монографію в цілому, слід також вказати на деякі недоліки, що торкаються здебільшого історіографічної частини. Так, даючи характеристику дос'є «Великосербські прагнення у 1908—1909 рр.», автор пише, що «некритичне використання деякими дослідниками цього архівного фонду привело до перекручення в історичній літературі питання про національно-визвольну боротьбу південнослов'янських народів» (стор. 337). Як приклад, автор наводить писанину західнонімецького реакційного історика Юберсбергера, який, користуючись матеріалами цього фонду, робить висновок, що винуватцем розв'язання першої світової війни була нібито Сербія. У даному випадку потрібно говорити не про «некритичне використання» архівних матеріалів, а про явну свідо-

му фальсифікацію історичних документів і тенденційність у висвітленні подій. Більш гостру оцінку потрібно дати і працям югославського історика Арпада Лебля, який також ідеалізує, вихваляє, виправдовує анархізм Крсти Іскрульєва — ідейного керівника анархо-синдикалізму у Воеводині (стор. 136—137).

Автор пише, що «в добровільних пожертвуваннях у фонд Червоного хреста для Сербії, Чорногорії і Болгарії, які боролись за визволення від турецького ярма, брали участь і студентство, і демократичні прошарки інтелігенції» (стор. 335). Але відомо, що пожертвування вносили не тільки студенти та інтелігенція, а й робітники, селяни та солдати (наприклад, робітники Нижне-Сергінського заводу Пермської губернії, селяни Ніжинського повіту, Чернігівської губернії, солдати Ковенської кріпосної артилерії та ін.).

Зустрічаються й інші дрібні неточності. зокрема, різне написання в російській транскрипції однакових іноземних назв (стор. 337—342).

Проте ці окремі, незначні недоліки і неточності не впливають на загальну високу оцінку праці. Монографія — серйозне наукове дослідження, яке дає цільне, узагальнююче висвітлення корінних питань визвольної боротьби південнослов'янських народів Австро-Угорщини перед першою світовою війною. Безперечно, що книжка знайде шлях не тільки до спеціалістів, а й до всіх тих, хто цікавиться національно-визвольним рухом напередодні першої світової війни.

І. М. КУЛІНИЧ

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 288.

НАШ КАЛЕНДАР

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ, ГОРДИСТЬ ПАРТІЇ

(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. В. БАБУШКІНА)

Серед професіональних революціонерів-ленінців, що віддали своє життя боротьбі за визволення трудящих, почесне місце належить Івану Васильовичу Бабушкіну. Борцем за справу робітничого класу, видатним партійним працівником, гордістю партії, народним героєм назвав його В. І. Ленін. «Без таких людей,— писав Володимир Ілліч,— російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів. З такими людьми російський народ завоює собі повне визволення від всякої експлуатації»¹.

Народився Іван Васильович 15 (3) січня 1873 р. в с. Леденгське, Вологодської губернії, в сім'ї селянина-бідняка. Важка робота на соляному заводі рано звела в могилу його батька. Свій трудовий шлях І. В. Бабушкін почав з семи років. З дитинства він пізнав нужду і голод, жорстоку експлуатацію в петербурзького лавочника, в кронштадтській торпедній майстерні. Революційна діяльність І. В. Бабушкіна розпочалась у Петербурзі, на Семяніковському заводі (тепер завод ім. В. І. Леніна), куди він поступив слюсарем влітку 1891 р. Тут він познайомився з робітниками І. Ф. Костиним, В. А. Шелгуновим, П. А. Морозовим, С. І. Фунтіковим і був залучений ними до соціал-демократичного руху.

Восени 1894 р. І. В. Бабушкін став членом робітничого гуртка, яким керував В. І. Ленін. З великим інтересом гуртківці слухали ленінські лекції з політекономії, жваво обговорювали поставлені лектором питання, збирали за його завданням матеріали про становище робітників на підприємствах. «Ми всі були дуже задоволені цими лекціями і постійно захоплювались розумом нашого лектора...»²,— тепло згадував Іван Васильович про роботу В. І. Леніна у гуртку. Зустріч з Володимиром Іллічем назавжди визначила революційний шлях І. В. Бабушкіна: він став вірним учнем і послідовником Леніна.

В грудні 1894 р. І. В. Бабушкін разом з В. І. Леніном склав першу агітаційну листівку, звернену до робітників Семяніковського заводу. В 1895 р. за дорученням Ілліча він проводив революційну роботу серед робітників кількох заводів за Невською заставою: створював нові гуртки, нелегальні бібліотеки, поширював листівки і брошури. Восени 1895 р. І. В. Бабушкін став одним з активних членів ленінського петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В грудні цього ж року після арешту В. І. Леніна і його соратників, І. В. Бабушкін енергійно відновлював і зміцнював організацію «Союзу боротьби». В той час він написав прокламацію «Хто такий соціаліст і політичний злочинець?», яка, викриваючи наклепи на соціал-демократів, яскраво роз'яснювала мету їх боротьби.

Заарештований у січні 1896 р., мужній революціонер на слідстві не дав ніяких показань про свою діяльність. Після 13-місячного ув'язнення він був висланий на три роки до Катеринослава. Там весною 1897 р. із висланих пітерських робітників І. В. Бабушкін організував соціал-демократичну групу, яка проводила пропагандистську роботу в робітничих гуртках. У цих гуртках пройшли першу школу Г. Петровський, О. Овчинкін, І. Лаврьонов, Ю. Матлахов. Від Івана Васильовича багато катеринославських робітників дізнались про В. І. Леніна, його твори, про боротьбу за створення марксистської партії в Росії.

У грудні 1897 р. учні В. І. Леніна І. В. Бабушкін та І. Х. Лалаєнц об'єднали всі соціал-демократичні гуртки і групи Катеринослава в «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який здійснив перехід від пропаганди марксизму до масової агітації. Іван Васильович брав активну участь у випуску і поширенні листівки, був автором багатьох з них.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

² «Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893—1900 гг.», М., 1955, стор. 44

Після Першого з'їзду РСДРП катеринославський «Союз боротьби був перейменований у комітет партії. І. В. Бабушкін керував Заводським районним комітетом, був членом Катеринославського загальноміського комітету РСДРП, до роботи в якому залучив П. А. Морозова, Г. І. Петровського, К. І. Томігаса. Катеринославський комітет у 1898—1900 рр. поряд з економічною широко розгорнув політичну агітацію. Іван Васильович організував кілька нових гуртків, розробив для них статут, направляв до них пропагандистів і постачав їм нелегальну літературу. Він був одним із засновників катеринославської робітничої газети «Южный рабочий». Катеринославська організація, яка належала до революційної частини російської соціал-демократії, за участю І. В. Бабушкіна вела рішучу боротьбу проти «економістів», лібералів та інших ворогів робітничого класу.

Дізнавшись у квітні 1900 р. на зустрічі з В. І. Леніним у Пскові про план утворення за кордоном загальноросійської політичної газети «Искра», І. В. Бабушкін став її агентом і кореспондентом. Протягом року він працював у Смоленську і Полоцьку, а весною 1901 р. за пропозицією В. І. Леніна переїхав в Орехово-Зуєво; встановив зв'язки з Москвою, Іваново-Вознесенськом та іншими містами Центральної Росії. Саме тут розгорнулася кипуча діяльність першого робітничого кореспондента «Искры». Та вона була перервана у грудні новим арештом. Він був посаджений у володимирську тюрму, а потім переведений до катеринославської. Влітку 1902 р. з допомогою катеринославських соціал-демократів І. В. Бабушкін втік з поліцейського участка. У вересні з великими труднощами він добрався до Лондона, де знаходилась редакція «Искры». «Багато переговорено було там, багато питань обмірковано спільно»¹,— згадував про цю зустріч з І. В. Бабушкіним В. І. Ленін. За його порадою Іван Васильович у Лондоні написав спогади про петербурзький і катеринославський періоди своєї революційної діяльності. Після цього В. І. Ленін направив його в Петербург. Там посланець В. І. Леніна вів успішну боротьбу з «економістами» та згуртовував іскрівців.

У січні 1903 р. І. В. Бабушкін був заарештований втретє. В кінці року його відправили етапом у Східний Сибір, поселили у Верхоянську, куди заслали найнебезпечніших для царизму революціонерів. Там, довідавшись про рішення II з'їзду РСДРП, він приєднався до більшовиків.

Революція 1905 р. визволила Івана Васильовича із заслання. Зимово 1905 р. він працював в Іркутському і Читинському комітетах РСДРП, виступав на мітингах і зборах, співробітничав у газеті «Забайкальский рабочий», проводив агітацію серед солдатів, готував маси до збройного повстання. Проте полум'яне життя народного героя обірвалось передчасно. Під час перевезення зброї з Чити в Іркутськ з групою товаришів він був схоплений карателями і в ніч на 31(18) січня 1906 р. без суду розстріляний на ст. Мисовій.

Дізнавшись про трагічну смерть видатного робітника-революціонера, В. І. Ленін у грудні 1910 р. написав некролог «Іван Васильович Бабушкін»². Життю і діяльності вірного учня Леніна присвячені праці Ц. С. Зеліксон-Бобровської «І. В. Бабушкін», Д. О. Ершова «Іван Васильович Бабушкін. 1873—1906», П. Рашева, О. Яременко «Революционная деятельность И. В. Бабушкина на Украине», Д. Г. Куцента «Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса».

Трудящі нашої країни свято шанують пам'ять видатного революціонера. На прикладі героїчного життя і боротьби І. В. Бабушкіна радянська молодь вчиться відданості справі комунізму.

П. Л. ВАРГАТЮК

МАРКСИСТ-ЛЕНІНЕЦЬ

(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. К. ЗАПОРОЖЦЯ)

Один з перших марксистів на Україні, соратник В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» Петро Кузьмич Запорожець народився 4 січня 1873 р. у м. Білій Церкві, на Київщині. Його батько Кузьма Іванович тоді знаходився в Томській губернії, куди був засланий царизмом за активну участь в організації селянського антипоміщицького повстання. Матері тільки після довгих клопотань дозволили переїхати до чоловіка в Сибір. Вона взяла з собою п'ятирічного Петра. Батькові друзі по заслання допомогли влаштувати здібного до навчання хлопця в Томське реальне училище. Тут він брав участь у діяльності таємного учнівського гуртка революційного напрямку.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 320.

² Там же, стор. 319—322.

У 1886 р., після закінчення строку заслання, сім'я Запорожця повернулася на Україну. Петро продовжував навчання в 1-му Київському реальному училищі. В Києві молодий Петро Запорожець ще більше відчув вплив революційних ідей. Тут він вивчає твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, веде марксистську пропаганду серед учнів та молодих робітників.

У 1891 р. П. К. Запорожець закінчив училище і вступив до Петербурзького технологічного інституту, де швидко встановив зв'язки з петербурзькими марксистами і включився у революційну боротьбу. Особливо активну участь він брав у роботі марксистської групи, яка ввійшла в історію під назвою «стариків». Цей гурток розгорнув широкую пропагандистську діяльність серед робітників заводів, фабрик і студентської молоді. Восени 1893 р. в житті петербурзьких соціал-демократів наступив новий період — в Петербург приїхав і згодом став загальноновизнаним керівником і організатором революційної боротьби В. І. Ленін. Петро Кузьмич був надійним помічником В. І. Леніна в його революційній діяльності. Поряд з іншими членами ленінської групи він збирав необхідні матеріали про становище робітників на підприємствах, про революційні заворушення в Росії, керував нелегальними робітничими гуртками тощо. Влітку 1895 р. П. К. Запорожець, виконуючи доручення групи, завіз велику партію нелегальної літератури на Україну, в Катеринослав.

Восени 1895 р. марксистські гуртки Петербурга злилися в організований В. І. Леніним «Союз боротьби за визволення робітничого класу». П. К. Запорожця було включено в керівне ядро «Союзу». За Петром Кузьмичем була закріплена Нарвська застава, де він брав участь у створенні нових робітничих гуртків, забезпечував їх літературою, розповсюджував листівки та ін. Багато працював П. К. Запорожець над підготовкою першого номера газети «Рабочее дело», яка вміщувала дві статті В. І. Леніна: «До російських робітників» і «Про що думають наші міністри?». З метою конспірації вся газета при підготовці до набору була написана рукою П. К. Запорожця. Це й стало основним доказом його активної участі в роботі «Союзу» при слідстві, яке почалося після арешту В. І. Леніна і його соратників у грудні 1895 р. Щоб врятувати своїх товаришів по революційній діяльності від суворого покарання, П. К. Запорожець взяв на себе більшу частину обвинувачень. Як головний обвинувачений, П. К. Запорожець перебував в особливо жорстких умовах. Під час слідства він знаходився в одиночному ув'язненні 14 місяців. 13 лютого 1897 р. Петру Кузьмичу було оголошено вирок — п'ять років заслання до Східного Сибіру. Проте відбувати покарання Петро Кузьмич вже не міг. Одиночне ув'язнення, провокаційні допити і особливий режим призвели до нервового захворювання. Незважаючи на тяжку хворобу, П. К. Запорожець весь час був під поліцейським наглядом, який продовжував існувати навіть тоді, коли він знаходився у Кирилівській (м. Київ), а потім у Вінницькій психолікарнях. У 1904 р. Петро Кузьмич захворів на туберкульоз легень, що й прискорило його смерть. П. К. Запорожець помер 4 березня 1905 р. у м. Вінниці.

Відзначаючи 90-річчя з дня народження П. К. Запорожця, український народ з любов'ю шанує його пам'ять, як одного з перших марксистів на Україні, який віддав молоде життя за прекрасні ленінські ідеали. Про нього видані книжки, одна з них — «Петр Запорожец» — написана його сестрою Марією Кузьмінічною. Життю і революційній діяльності одного з перших марксистів на Україні П. К. Запорожця присвячений роман письменника Федора Бурлаки «Напередодні», який витримав кілька видань. Вінницьке обласне видавництво підготувало до друку збірник документів і матеріалів про його життя і діяльність.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

ВІДОМИЙ ДЕРЖАВНИЙ І ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. З. ЛЕБЕДЯ)

Серед славної ленінської когорти професіональних революціонерів, самовідданих борців за перемогу Радянської влади на Україні почесне місце належить Дмитру Захаровичу Лебедю, який пройшов шлях від робітника-металіста до члена Радянського уряду. Народився Д. З. Лебедь 11 січня 1893 р. в с. Миколаївці, Ново-московського повіту, Катеринославської губернії, в сім'ї селянина-бідняка. Через рік після народження Дмитра його батько влаштувався чорноробочим Нижньодніпровських вагонних майстерень Катерининської залізниці (нині Придніпровська). У 1905 р. дванадцятирічний Дмитро вступив до дворічного залізничного училища на ст. Нижньодніпровськ, але в зв'язку з трагічною смертю батька (тяжка хвороба зробила його непрацездатним, і він покінчив з собою) змушений був залишити навчання. В 1908 р. Д. З. Лебедь працював слюсарем на заводі штампування, а потім у вагонних майстернях Нижньодніпровська. «Враження дитинства, особливо

905—6 років,—писав у своїй автобіографії Дмитро Захарович,—сколихнули мою душу і викликали з силою тоді ще не зовсім усвідомлені прагнення готувати себе до боротьби»¹. Тому, ставши членом робітничого колективу, він активно включився у революційний рух, а в 1909 р. вступив у ряди Катеринославської більшовицької організації. У 1910—1911 рр. він був активним учасником соціал-демократичного гуртка, виконував різні доручення організації.

Широка хвиля страйкового руху в Росії в зв'язку з ленськими подіями 1912 р. висунула робітничий клас Катеринослава в число найактивніших загонів російського пролетаріату. В активну агітаційно-масову роботу включився і Дмитро Захарович. Він був одним з організаторів і активних учасників відродженої в 1912 р. більшовицької організації в Нижньодніпровських вагонних майстернях. Під керівництвом Д. З. Лебеда у вагонних майстернях була створена міцна більшовицька організація, до складу якої входило 18 найбільш свідомих і енергійних робітників. Згодом він вів велику політичну роботу в більшовицькій організації Задніпровського району (нині Амур-Нижньодніпровський район Дніпропетровська), керував страйком одного з найбільших тоді заводів Задніпров'я (тепер завод ім. Карла Лібкнехта). Есени 1912 р., в період підготовки до виборів у IV Державну думу, Д. З. Лебедя обрали в організаційне бюро по проведенню кампанії. Тоді ж відбулося його знайомство з Г. І. Петровським, який намічався кандидатом в Думу від Катеринославської більшовицької організації.

Ім'я Д. З. Лебеда, як активного пропагандиста й організатора, стало відомим царській охрانی, і в кінці 1912 р. його було заарештовано.

В 1913—1914 рр. Дмитро Захарович брав активну участь у діяльності Катеринославської організації, вів агітаційну роботу серед робітничої молоді, тримав зв'язок з газетою «Правда». Літом 1914 р. він керував нелегальними зборами робітників Задніпров'я, на яких була заслухана доповідь Г. І. Петровського про війну і прийнята резолюція, що гостро засуджувала імперіалістичну війну. На другий рік війни Д. З. Лебедь був відправлений на фронт, але захворів і повернувся у Катеринослав. Тут він брав участь у відновленні більшовицької організації залізничних майстерень, у налагодженні зв'язку з соціал-демократичними групами Брянського та інших заводів, вів непримиренну боротьбу проти меншовиків-оборонців. У 1916 р. він був одним з активних організаторів страйку робітників Нижньодніпровських вагонних майстерень. У листопаді 1916 р. Дмитро Захарович включився в роботу по скликанню 1-ої Донецької конференції більшовиків, а на початку 1917 р. його разом з іншими членами Катеринославської більшовицької організації знову заарештували і посадили у Катеринославську тюрму.

Після лютневої революції 1917 р., вийшовши з тюрми, Д. З. Лебедь відновив свою роботу у Катеринославській партійній організації. Його було обрано до складу Катеринославської Ради робітничих депутатів, а потім — губвиконкомом, який призначив Дмитра Захаровича губернським комісаром міліції. Пізніше Д. З. Лебедь був обраний заступником голови виконавчого комітету та головою комітету більшовицької організації Катерининської залізниці. Тут він вів нещадну боротьбу проти есерів і меншовиків, які гальмували роботу, спрямовану на переборення розрухи на транспорті.

Після перемоги збройного повстання в Петрограді Д. З. Лебедь разом з іншими більшовиками проводив велику роботу по підготовці передачі управління залізницею в руки Виконавчого комітету Катерининської залізниці. Незважаючи на протидію з боку меншовиків і есерів, передача управління залізницею в руки Виконкому була здійснена. В цьому була велика заслуга Дмитра Захаровича та інших більшовиків-залізничників. Водночас з роботою у Виконкомі і Військово-революційному штабі залізниці, Д. З. Лебедь працював редактором «Известий Исполкома Екатеринбургской железной дороги», а потім залізничної більшовицької газети «Революционный сигнал железнодорожника», перший номер якої вийшов 2 березня 1918 р.

У період наступу німецьких окупантів на Україну Д. З. Лебедь разом з управлінням залізниці виїхав до Дебальцево, Саратова, а потім Москви, де працював редактором «Вестника Народного Комиссариата Внутренних дел РСФСР». У січні 1919 р. він повернувся до Катеринослава. Його обрали заступником голови Катеринославського губвиконкому, членом губкомом партії.

Д. З. Лебедь був активним учасником громадянської війни на Катеринославщині. В травні 1919 р. він брав участь у ліквідації заколоту Григор'єва, потім був уповноваженим 14-ї армії по боротьбі з денікінцями.

З липня до грудня 1919 р. Д. З. Лебедь — на партійно-радянській роботі у Владимирі. У грудні 1919 р. він повернувся до Катеринослава і працював редактором газети «Звезда», начальником політвідділу залізниці, був головою комітету профспілки Катерининської залізниці.

¹ «Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат», седьмое издание, том сорок первый, часть I, М., 1925, Приложение, ст. 230.

На III з'їзді КП(б)У (березень 1919) Д. З. Лебедь був обраний членом ревізійної комісії, а 23 листопада 1920 р. — членом Оргбюро і другим секретарем ЦК КП(б)У. З 1921 р. він — кандидат, а в 1922 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. З травня 1924 р. по грудень 1925 р. Дмитро Захарович — голова ЦКК КП(б)У і Народний Комісар РСІ України. Займаючи важливі пости в КП(б)У і уряді України, він брав активну участь у соціалістичному будівництві, в розгромі троцькістів та інших антиленінських угруповань на Україні. В 1926—1929 рр. Д. З. Лебедь — заступник Народного Комісара РСІ і член Президії ЦКК ВКП(б). У 1930 р. його було призначено заступником Голови Ради Народних Комісарів РРФСР. На XI і XII з'їздах партії він обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), на XIII і XIV з'їздах — членом ЦКК, на XVI—XVII з'їздах партії — членом ЦК ВКП(б).

Необґрунтовані обвинувачення в період культу особи Сталіна стали причиною його передчасної смерті. Його життя було прикладом відданості справі Леніна, справі побудови соціалізму в нашій країні.

О. І. МАТУШКІН,
П. М. РАШЕВ

ЛЕГЕНДАРНИЙ ГЕРОЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

(ДО 65-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. М. ПРИМАКОВА)

Великий російський критик, революціонер-демократ В. Г. Белінський говорив про видатних людей: «Священні імена їхні не зникнуть в океані вічності... Імена їхні безсмертні, як діла їх. Вони завжди будуть запалювати любов до батьківщини в серцях своїх нащадків»¹. Ці слова повністю можна віднести до героя громадянської війни, видатного командира одного з бойових з'єднань Червоної Армії — Червоного козацтва — Віталія Марковича Примакова.

Народився В. М. Примаков 20 грудня (за ст. ст.) 1897 р. в с. Семенівці, Новгород-Сіверського повіту, на Чернігівщині. Його дитинство пройшло в с. Шуманах, де батько вчителював у сільській школі. Віталій рано навчився їздити верхи на коні, а в десять років майстерно стріляв з рушниці. Довгими зимовими вечорами він слухав спогади свого діда Григорія — колишнього запоріжця — про Запорізьку Січ, про народних героїв українського народу. Любив слухати також натхненні українські думи й пісні кобзарів. Пізніше у своїй біографії Віталій Маркович писав, що їх «сім'я складалась з одних чоловіків. Жінок, крім матері, не було. Ми всі п'ять братів були виховані занадто суворо. Лише мати, Варвара Миколаївна, лагідна, ніжна, релігійна жінка, зм'якшувала наші характери своїм впливом»².

Закінчивши сільську школу, Віталій Маркович поступив у Чернігівську гімназію. Тут він близько познайомився з сім'єю Михайла Михайловича Коцюбинського. Особливо здружився з його дітьми Юрієм та Оксаною. Згодом Оксана стала його дружиною. Тоді ж у Чернігові Віталій Маркович брав участь у роботі політичної революційної групи молоді, що працювала під керівництвом Чернігівської соціал-демократичної організації. Великою школою для нього стала участь у революційному марксистському гуртку. Ще гімназистом, у 1914 р., Віталій Примаков вступив у ряди більшовицької партії, з якою зв'язав усе своє життя. На початку 1915 р. за революційну діяльність В. М. Примакова заарештували і віддали до суду. На запитання, чи визнає підсудний свою вину, Віталій Маркович мужньо відповів: «Так, ми розповсюджували прокламації і вели агітацію проти війни. Київський військовий окружний суд засудив В. М. Примакова на вічне поселення в Сибір з позбавленням усіх прав і привілеїв. Закутий в одні наручні кайдани з більшовиком М. Тьомкіним молодий Примаков пройшов по етапу до с. Абан, Красноярського краю. Проте ні тюрма, ні заслання не зломали волю революціонера. Лютнева революція 1917 р. визволила Віталія Марковича з заслання, і він повернувся на Україну».

Спочатку в Чернігові, а потім у Києві, як член Київського комітету РСДРП(б), В. М. Примаков веде велику роботу. Згодом його, як досвідченого агітатора-комуніста, направили у 13-й піхотний запасний полк. Тут солдати обрали його делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад. У жовтневі дні молодий солдат В. М. Примаков, як і всі делегати II Всеросійського з'їзду Рад, голосував за пролетарську революцію не тільки мандатом, а й зброєю. Віталій Маркович брав участь у штурмі Зимового палацу, очолював загін червоногвардійців з робітників Речкінського

¹ В. Б е л и н с ь к и й. Сочинения, т. XI, М., 1936, стор. 24.

² Московський міський військовий комісаріат. Особиста справа АГ—122047.

³ І. Д у б и н с ь к и й, Г. Ш е в ч у к, Червоне козацтво. Історичний нарис, К., 1961. стор. 16.

паровозоремонтного заводу і фабрики «Скороход», відбивав атаки офіцерських і козацьких полків Керенського.

В кінці 1917 р. В. М. Примаков, як член ВЦВК, був направлений у Харків. Тут його обрали членом ВУЦВК. Щоб схилити солдатів на бік революції, Віталій Маркович разом з Юрієм Коцюбинським, Миколою Рудневим, Іваном Куликом вів активну пропаганду в 2-му Українському полку в Харкові. Це дало свої результати. У грудні 1917 р. Віталій Маркович за завданням уряду організував бойовий загін з червоногвардійців, робітників харківських заводів, а також солдатів, що перейшли на бік революції. На противагу петлюрівському «вільному козацтву» уряд Радянської України найменував цей загін 1-м полком Червоного козацтва. Його командиром був призначений В. М. Примаков. Згодом полк виріс у бригаду, а потім у дивізію і кінний корпус.

У боях за Батьківщину Червоне козацтво проявило себе як одне з найкращих військових з'єднань Червоної Армії. В цьому була велика заслуга В. М. Примакова. Прекрасний організатор, Віталій Маркович зумів згуртувати і зцементувати з різних людей міцний бойовий колектив. Досвідчений оратор-більшовик, він запалював серця бійців революційним словом на подвиги в ім'я революції, талановитий військовий начальник — розв'язував найскладніші операції і тактичні завдання. До всіх цих якостей командира необхідно додати його особисту безприкладну хоробрість і відвагу, а також любов до підлеглих і турботу про них. Де було важко, там завжди з'являвся відважний командир. Його ім'я наводило жах на ворогів. Кайзеровські окупанти призначили за голову В. М. Примакова нагороду в 200 тис. марок, а Новгород-Сіверський повітовий староста від імені гетьмана Скоропадського — 700 тис. крб. В. М. Примаков організував і здійснив чотирнадцять рейдів червоних козаків по тилах противника.

Після закінчення громадянської війни В. М. Примаков не залишив армії: всі свої знання, досвід і енергію віддав він Вітчизні, будівництву Червоної Армії. У 1923 р. він закінчив Вищі академічні курси. У травні 1924 р. його було призначено начальником Вищої кавалерійської школи в Ленінграді. З квітня 1925 по травень 1926 р. він працював військовим радником у революційному Китаї, після чого написав книгу «Записки волонтера». Віталій Маркович був також на дипломатичній роботі: з липня 1927 р. по травень 1929 р. — військовим аташе в Афганістані (про це він розповів у книзі «Афганістан в огні»), з травня 1929 р. по серпень 1930 р. — військовим аташе в Японії. У 1930—1937 рр. В. М. Примаков був командиром 13-го Уральського стрілецького корпусу, заступником командуючого військами Північно-Кавказького і Ленінградського воєнних округів.

Поряд з військовою і дипломатичною діяльністю Віталій Маркович брав активну участь у політичному житті країни. З квітня по серпень 1917 р. В. М. Примаков був членом Київського комітету РСДРП(б), у 1920—1921 рр. — членом Київського губкому КП(б)У, в 1934 р. його було обрано делегатом XVII з'їзду ВКП(б). З 1917 р. по 1923 р. він — член ВЦВК, з 1923 по 1924 — член ЦВК СРСР. Крім того, з 1917 р. по 1925 р. він був членом ВУЦВК. Радянський уряд високо оцінив заслуги В. М. Примакова перед Батьківщиною, нагородивши його — одного з перших в країні — трьома бойовими орденами Червоного Прапора: в 1919 р. — за вмиле керівництво дивізією, за сміливий рейд в тилу корпусу генерала Кутепова і розгром Корніловської і Дроздовської дивізій під Орлом; у 1921 р. — за здійснення Проскурівського рейду в тилу 6-ї Польської армії Пілсудського і захоплення штабу армії генерала Роммера в Проскурові; в 1930 р. — за розгром банд басмачів у пещерах на південь від Аму-Дар'ї. Реввійськрада XIV армії нагородила В. М. Примакова золотими речами, які він добровільно здав у фонд допомоги голодуючим Поволжя.

Віталій Маркович був всебічно розвиненою людиною. Його захоплювала літературно-журналістська робота: писав статті, вірші, нариси. Завжди цікавився новинками літератури, був знайомий з письменниками М. Пришвіним, О. Форш, В. Івановим, Л. Сейфулліною. Людина кипучої енергії, безмежно відданий Комуністичній партії і радянському народу, В. М. Примаков завжди був готовий стати на захист своєї Батьківщини. В одній з анкет, відповідаючи на запитання про стан здоров'я, він писав у 1932 р.: «Контужений двічі. Поранений осколком розривної кулі у висок. Після тюрми був туберкульоз — залікований. Внаслідок перенесених двох тифів і роботи в жарких країнах — порок серця. Здоровий, до походу придатний»⁴. Життя талановитого полководця-самородка трагічно обірвалося у 1937 р. В період культу особи Сталіна Віталій Маркович став жертвою масових репресій. Тепер відновлена добра пам'ять про багато важливих подій і славних синів Вітчизни, в тому числі про Червоне козацтво і його командира.

Ветеран Червоного козацтва, соратник В. М. Примакова, колишній командир бригади червоних козаків, полковник у відставці, нині письменник І. В. Дубинський присвятив свої твори легендарному Червоному козацтву та його героям («Контрудар»,

¹ Московський міський військовий комісаріат. Особиста справа АГ—122047.

«Золотая Липа», «Трубаачи трубаач тревогу»). Держполітвидав УРСР видав історичний нарис «Червоне козацтво» І. В. Дубинського і Г. М. Шевчука. В Латвії видана книга П. В. Макеєва «На Деникина» — про спільні бойові дії латиських стрільців і червоних козаків на Південному фронті.

В пам'ять про Червоне козацтво одна з вулиць Києва названа іменем Червоного козацтва. Два теплоходи Дніпровського річкового пароплавства теж носять імена: «Червоний козак» і «Віталій Примаков». У Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна і Київському Будинку офіцерів серед портретів військових діячів громадянської війни виставлено портрет В. М. Примакова. Про життя і діяльність відважного командира розповідають експозиції Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, Юні історики середньої школи с. Павлівки, Любецького району, Чернігівської області, на чолі з вчителем історії О. Я. Колядою створили кімнату-музей, де зібрано понад 200 цінних історичних документів і фотографій про Червоне козацтво і В. М. Примакова.

К. Ф. МАЛИШКО,
колишній політрук ескадрону Червоного козацтва

ПОЧАТОК ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

(ГРУДЕНЬ 1942 р.)

25 грудня 1962 р. трудящі відзначають 45-річчя проголошення Радянської влади на Україні. Ця знаменна дата збігається з важливою подією в житті українського народу — 20-річчям початку визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Вирішальною воєнною подією, що поклала початок визволенню радянської землі від ненавистих окупантів і яка змінила весь хід Великої Вітчизняної війни і всієї другої світової війни, стала велика битва на Волзі.

Успішний контрнаступ Південно-Західного (командуючий генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін, член Військової ради А. С. Желтов), Донського (командуючий генерал-лейтенант К. К. Рокоссовський, член Військової ради К. Ф. Телегін) і Сталінградського (командуючий генерал-полковник А. І. Єременко, член Військової ради М. С. Хрушов) фронтів, що почався 19 листопада 1942 р. і закінчився оточенням 22 краших дивізій ворога в районі Сталінграда¹, докорінно змінив обстановку на користь Червоної Армії на всій південній ділянці радянсько-німецького фронту. Цим раптовим блискучим ударом радянські війська вирвали з рук противника стратегічну ініціативу воєнних дій. Для закріплення і розвитку успіху необхідно було якнайшвидше ліквідувати оточене під Сталінградом вороже угруповання і розгорнути навальний наступ у західному напрямку і на Ростов з тим, щоб якнайдалше відсунути зовнішній фронт оточення і одночасно відсікти шляхи відведення 1-ої танкової і 17-ої польової німецьких армій з Північного Кавказу. Перше завдання Ставка Радянського Верховного Головнокомандування поклала на війська Донського і Сталінградського фронтів, а друге — на війська Південно-Західного і Воронізького фронтів.

Наступальна операція у напрямку на Ростов була розроблена штабами цих фронтів і на початку грудня затверджена Ставкою Верховного Головнокомандування під кодовою назвою «Сатурн». Вранці 16 грудня після ретельної підготовки війська Південно-Західного фронту і лівого крила Воронізького фронту перейшли в наступ. Тоді загальна обстановка в районі Сталінграда ускладнилась. Для деблокування оточених німецьких військ за вказівкою німецького верховного головнокомандування командуючий групою армій «Дон» генерал-фельдмаршал Манштейн створив до початку другої декади грудня в районі Котельниково сильну ударну групу у складі двох танкових, чотирьох піхотних дивізій та залишків двох кавалерійських дивізій румун. Трохи пізніше з цією метою почала створюватися друга ударна група в районі Тормосина. Ще до завершення підготовки тормосинської групи вранці 12 грудня² німецько-фашистські війська перейшли в наступ південніше Сталінграда з району Котельниково вздовж дороги Сальськ — Сталінград. Ворог обрушив удар на війська 51 Армії, яка мала у своєму складі три стрілкові і дві кавалерійські дивізії далеко неповного складу. Противник мав значні переваги в живій силі і особливо в танках і артилерії. Почались жорстокі бої. Незважаючи на втрати, німецько-фашистські війська рвались на виручку оточених під Сталінградом військ. За три дні наступу їм вдалось просунутись на 40—45 кілометрів.)

Для того, щоб усунути небезпеку деблокування оточених ворожих армій, Радянське Верховне Головнокомандування виділило з резерву Ставки і кинуло проти

¹ Нині Волгоград.

² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. III, М., 1961, стор. 48.

котельниківської ворожої групи 2-у Гвардійську армію під командуванням генерал-лейтенанта Р. Я. Малиновського. Ця армія раніше призначалась для участі в операції по ліквідації оточених військ противника. Водночас Ставка змінила частково план операції «Сатурн». Напрямок головного удару військ Південно-Західного фронту і лівого крила Воронізького фронту переносився на південний схід на Морозовськ з тим, щоб, розгромивши ворога на Середньому Дону, вийти в тил тормосинській групі і створити загрозу котельниківській групі, що рвалася до Сталінграда. Проти наступаючих військ Південно-Західного і лівого крила Воронізького фронту оборонялись 8-ма італійська армія, німецька оперативна група «Холлідт» і залишки 3-ої румунської армії.

Наступу радянських військ передувала півторагодинна артилерійська підготовка, в якій взяло участь близько 5 тис. гармат і мінометів. Потім в дію вступила штурмова і бомбардувальна авіація. Наступ розгорнувся по всьому фронту від Нової Каляї до Чернишевської. Війська 1-ої і 3-ої гвардійських армій під командуванням генерал-лейтенантів В. І. Кузнецова і Д. Д. Лелюшенка за перші три дні боїв провали оборону противника на всю глибину і пройшли з боями до 15—20 км. Це дало можливість командувачу фронту ввести в прорив 25-й, 18-й і 24-й танкові корпуси, які навальним наступом вийшли в тили 8-ої італійської армії. При цьому тільки в районі населених пунктів Твердохлібовка і Вервеківка вони розгромили три італійських піхотних дивізії і частини 298-ої піхотної дивізії німців². Одночасний удар по ворогу завдали війська дивізії лівого крила Воронізького фронту (командуючий генерал-лейтенант Ф. І. Голіков, член Військової Ради фронту Ф. Ф. Кузнецов). 6-а армія цього фронту під командуванням генерал-майора Ф. М. Харитонова уже в перший день наступу наголову розгромила 6-у італійську піхотну дивізію. На кінець 18 грудня частини і з'єднання 6-ої армії просунулись на 20—25 км. Введений у прорив 17-ий танковий корпус під командуванням генерал-майора П. П. Полубоярова до 19 грудня обійшов місто і ст. Кантеміровка з заходу і раптовим ударом розгромив великий ворожий гарнізон. Великий успіх 6-ої армії сприяв розвитку дальшого наступу 1-ої гвардійської армії Південно-Західного фронту. Воїни цієї армії були першими вісниками свободи для українського народу. 20 грудня 573-й полк 195-ої стрілкової дивізії вигнав фашистських загарбників з перших українських сіл Морозівка, Нікольське³. До 25 грудня 195-а стрілкова і 41-а гвардійська стрілкова дивізії основними силами вийшли на підступи до районного центру Марківка, на р. Деркул і визволили села Кобичівка, Кризьке, Бондарівка, Ново-Нікольське, Стрільцівка і Великокоцьке та інші Марківського і Біловодського районів, Луганської області. Крім того 604-й стрілковий полк 195-ої дивізії вів жорстокий бій проти блокованого і який вперто чинив опір ворожого гарнізону на ст. Гармашівка. Того ж дня були оточені сильні гарнізони ворога в Чертково і районному центрі Мілозе. На кінець грудня 195-а стрілецька дивізія передовими частинами захопила частину районного центру Біловодка⁴.

Війська 6-ої армії, передані 19 грудня до складу Південно-Західного фронту, на кінець грудневого наступу просунулись на рубіж населених пунктів Української РСР — Нова Біла, Каськівка, Ново-Марківка⁵.

Успішно воювали з ворогом рухомі з'єднання Південно-Західного фронту. На кінець дня 24 грудня 25-й танковий корпус вийшов до Морозовська. Тоді ж 17-й танковий корпус, пройшовши по донському степу, занесеному снігами, у сильний мороз, близько 200 км, вирвався до ст. Мілерово з заходу. Взаємодіючи з 18-им танковим корпусом, що підійшов з сходу, танкісти генерал-майора П. П. Полубоярова вибили противника з цього важливого залізничного вузла. Ближучого успіху добився 25-й танковий корпус під командуванням генерал-майора В. М. Баданова. За п'ять днів наступу цей корпус пройшов 240 км і 24 грудня у короткому жорстокому бою оволодів ст. Тацінська, перехопивши тим самим важливу залізничну лінію Лиха — Сталінград. Захопивши ворожий аеродром і станцію, танкісти знищили 350 літаків. На ст. Тацінська ворог залишив величезні запаси пального, продовольства, ешелони з зброєю та боеприпасами.

Вихід танкових і механізованих частин Південно-Західного фронту у глибокий тил воєга поставив під загрозу оточення тормосинську і котельниківську групи ворога. В цих умовах німецьке командування було¹ змушене послабити наступ цих груп на Сталінград з метою деблокування своїх оточених армій і перенести їх зусилля проти наступаючих частин і з'єднань Південно-Західного фронту. Отже, було зірвано план німецько-фашистського наступу на Сталінград з метою деблокування оточених там армій.

² Архів Міністерства Оборони СРСР (далі Архів МО СРСР) \ ф. 292, оп. 51350 сс, спр. 2, арк. 11.

³ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 51 350 сс, спр. 2, арк. 11, 12.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 51 351 сс, спр. 16, арк. 162.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 51 350 сс, спр. 2, арк. 22.

В ході грудневого наступу в районі Середнього Дону війська Південно-Західного фронту і лівого крила Воронізького фронту розгромили 8-му італійську армію, яка восени 1942 р. мала у своєму складі до 250 тис. солдатів і офіцерів. Нищівного удару завдано німецькій групі «Холлідт», яка втратила 5 піхотних і одну танкову дивізію. Тільки з 16 по 30 грудня захоплено в полон 60 тис. солдатів і офіцерів німецько-фашистської армії⁶. За 14 днів наступу на Середньому Доні радянські війська просунулись на захід від 150 до 200 км, визволили від німецько-фашистських окупантів більше 1200 населених пунктів, в тому числі частину Луганської області.

Шлях на Україну радянські воїни прокладали героїчними ратними подвигами. Ніщо не могло стримати їх могутнього наступального пориву. У люту стужу і заморозки, по бездоріжжю і глибокому снігу нестримно рвались вперед наші танкісти, піхотинці, артилеристи. Велика мета і неперушна братерська дружба народів, організуюча і запалююча роль Комуністичної партії, бойова взаємодія надихала радянських боївоців у їх тяжкій боротьбі з лютим ворогом — фашизмом.

Однією з перших в період грудневого наступу в Луганську область вступила рота славного сина російського народу — лейтенанта Баженова. Звертаючись до бійців перед атакою, Василь Баженов говорив: «Перед нами Україна. Ми повинні бути там. Ми будемо там. Для всіх нас Радянська Україна дорога і мила». Ведучи роту в атаку Василь Баженов і його помічник Семен Донцов загинули смертю хоробрих в бою. Тоді командування ротою взяв на себе командир взводу українець Григорій Нагнибіда, але і він в тяжкому бою був смертельно поранений. На їх місці стали рядові бійці розвідник Іван Розгуляев і Петро Кривошлик. Поруч з ними мужньо боролись за визволення української землі Васо Чиурелі, татарин Насрединов, вірмени Хачатур Карапєтян⁷.

З внятковою мужністю і відвагою боролись з ворогом воїни-гвардійці. Броньбойщик 2-го мотострілкового батальйону Старцев, побачивши, що противник у супроводі 20 танків і десант автоматників пішов в атаку з метою прорвати оборону і відізати штаб бригади, сміливо висунувся вперед і почав зблизку розстрілювати німецькі танки. Невпинно змінюючи позиції і ведучи вогонь, він підбив 11 танків, а решта — повернули назад. Атака фашистів провалилася⁸.

У боях за м. Кам'янськ, на підступах до України, прикладом для всієї 3-ї гвардійської армії стали командир танка 23-го танкового корпусу лейтенант комуніст Чередник і механік водій Іонов. Танк лейтенанта Чередника знищив 6 мінометів, 16 станкових і ручних кулеметів і більше 200 гітлерівців. Це йому, славному сину українського народу, присвятив натхненні рядки своєї поезії Максим Рильський:

«...Достойний син героя, ти в бою,
Що над землею котиться багрово,
За Україну борешся свою —
І перший я у твій вінок зав'ю,
Як перший лавр, своє нехитре слово.»

З думкою про Україну йшли у бій всі представники братніх народів. Знищуючи німецько-фашистську погань на Дону або в передгір'ях Кавказу, на Центральному фронті або біля стін Ленінграда, радянські воїни добре знали, що вони борються за Радянську Україну і Радянську Білорусію, за Радянську Молдавію і Прибалтику, за благословенні долини Фергани і сонячну Грузію, за безкраї простори і багатства надр Сибіру і Уралу, за свою любиму Соціалістичну Батьківщину.

У вітальному листі ЦК ВКП(б) і РНК СРСР трудящим України з приводу 25-річчя встановлення в республіці Радянської влади і початку визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників говорилося: «Вірні сини і дочки українського народу доблесно борються в рядах Червоної Армії, самовіддано трудяться в радянському тилу, героїчно борються в партизанських загонах, готуючи повне визволення рідної землі від окупантів. Україна була і буде Радянською. Частини Південно-Західного фронту уже вступили в перші визволені українські села. Хай міцніє, шириться народна визвольна боротьба на Україні, в тилу у німецьких розбійників». Всі народи СРСР сердечно вітали трудящих України з славною датою утворення Української РСР і початком визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників.

І. І. СЛИНЬКО

⁶ Газ. «Правда», 1 січня 1943 р.

⁷ Газ. «Советская Украина», 15 січня 1943 р.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4257, спр. 89, арк. 35.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ ОБКОМІВ КП УКРАЇНИ

Комуністична партія завжди приділяла приділяє виняткову увагу питанням наукової розробки історії КПРС. В цьому велика роль належить партійним архівам, в яких зберігається багато документальних матеріалів, що відображають різбічну діяльність партії і її місцевих організацій. За роки Радянської влади здійснено цілу систему заходів по організації ржавного фонду СРСР і документально-партійного фонду. З дця підписання

І. Леніним у 1918 р. декрету про організацію і централізацію архівної справи комуністична партія і Радянський уряд прийняли ряд рішень, спрямованих на підвищення діяльності партійних архівів став XX з'їзд КПРС, який розвінчав зльт особи Сталіна і розкрив широкі зжливості для розгортання науково-додітницької роботи. У відповідності з рієними XX з'їзду партії ЦК КПРС ийняв постанову «Про заходи по вподіказуванню, режиму зберігання і кращої використанню архівних матеріалів містерств і відомств» (7 лютого 1956 р.). цій постанові вказувались основні шляї в діяльності архівних установ.

В результаті невпинного піклування Комуністичної партії про зберігання і шпрої наукове і практичне використання архівних матеріалів партійні архіви України організаційно зміцнили, підвищили рівень оєї роботи. У сховищах Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України та архівів обкомів КП України тепер зберегається близько 6 млн. справ. Це — документи, які відображають діяльність Комуністичної партії по керівництву трудяими у їх боротьбі за завоювання політичної влади, будівництву комуністичного іспільства, по зміцненню непорушної ружби українського народу з великим зсійським народом та іншими братніми ародами СРСР. Зберігаються також коії і фотокопії документів, які показують іяльність засновника і вождя Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леїна.

Найбільша кількість документів є у артієних архівах Донецького, Одеського,

Кримського, Вінницького, Харківського, Львівського, Луганського, Чернігівського та Дніпропетровського обкомів КП України.

Свідченням ідейно-теоретичного зростання партійних архівів України є їх науково-дослідницька діяльність і публікація, початком якої стало видання збірників, присвячених 50-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. Особливо широкого розмаху набрали публікації після XX з'їзду КПРС, в період підготовки до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Партійні архіви стали центрами розробки історії місцевих партійних організацій, організаторами вивчення нових документів, які висвітлюють історію Комуністичної партії України. Майже всі видані збірники одержали в основному позитивну оцінку науковців і громадськості, збагатили історичну науку цінними джерелами з історії Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України. Вперше в українській археографії дано найбільш повне висвітлення діяльності більшовицьких організацій і органів Радянської влади на місцях, показано масовий революційний рух трудящих у жовтневі дні, відображено виняткову увагу і піклування В. І. Леніна по долю українського народу, його боротьбу за свободу і незалежність.

Важливе місце в діяльності партійних архівів зайняла підготовка до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. До цієї визначної дати були видані збірники Вінницьким, Запорізьким, Донецьким партархівами. Виявлялися документи про життя і діяльність великого вождя, на них складалися картотеки, копії документів надсилалися до Інституту історії партії ЦК КП України. Всього було надіслано 570 різних копій документів і 91 спогад осіб, які бачили В. І. Леніна. Частина документів і спогадів була використана партійними архівами у підготовлених збірках, опублікована в місцевій пресі, деякі матеріали використовувалися агітаторами і пропагандистами в лекціях, доповідях і бесідах. Ця робота продовжується партійними архівами і тепер.

У 1961 р. відзначалось 20-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни, яка закінчилась історичною перемогою радянського народу над німецьким фашизмом і японським імперіалізмом. Цей ювілей знайшов широке відображення в тематиці науково-публікаторської роботи. Дніпропетровський, Житомирський, Кіровоградський, Кримський, Сумський, Вінницький та Хмельницький партійні архіви підготували п'ять збірників документів, два збірники статей і збірник спогадів за періоду Великої Вітчизняної війни.

Партійні архіви Волинського, Львівського, Ровенського, Станіславського, Чернівецького обкомів КП України присвятили шість збірників документів питанням боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною і успіхам соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях за двадцять років. Про історію обласних комсомольських організацій розповідають збірники документів обкомів КП України. Крім того, в 1961 р. видано чотири збірники документів і спогадів. Два з них були підготовлені в творчій співдружності з державними архівами: «Боротьба за Радянську владу в Криму», т. II (Кримська область) і «Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.)» (Полтавська область). Партархів Харківського обкому КП України разом з обкомом ЛКСМУ видали збірник документів і матеріалів «Утворення і діяльність комсомольської організації Харківщини (1917—1920 рр.)». Харківським партархівом виданий також збірник спогадів «Перші комуністичні суботники на Харківщині». У 1962 р. вийшли з друку два збірники документів: «В огні гражданської війни», підготовлений Одеським партійним і обласним державним архівами та Одеською науковою бібліотекою ім. О. М. Горького, і «Київщина в годину гражданської війни і иностранної военной інтервенції (1918—1920 гг.)», підготовлений Київським партійним та державним архівами. Всього за післявоєнний період партійними архівами України видано 56 збірників документів, матеріалів, спогадів, статей.

Підготовлено до друку 24 документальних збірники, два збірники спогадів і два збірники статей. Серед них по довоєнному періоду два збірники документів і матеріалів (Дніпропетровський і Херсонський партархіви), по періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни — чотири збірники документів і збірник спогадів (Донецький, Луганський, Кримський, Миколаївський, Полтавський партархіви), по періоду відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) — два збірники документів і матеріалів (Запорізький, Черкаський партархіви).

За останні три роки партійні архіви Львівського, Одеського, Харківського, Донецького, Дніпропетровського, Запорізько-

го, Кримського та інших обкомів КП України разом з науковцями вищих навчальних закладів розгорнули значну роботу по підготовці й виданню нарисів з історії місцевих партійних організацій. У 1961 р. вийшли з друку нариси Львівської обласної партійної організації, в 1962 р. видані нариси Одеської партійної організації.

Даючи позитивну оцінку виданим збірникам, слід відзначити, що вони не позбавлені недоліків. Більшість документальних збірників переважана документами загального характеру і водночас мало документів, які висвітлюють революційну творчість трудящих мас, організаційську діяльність більшовиків, господарське і культурне будівництво, участь селян у революційному русі і боротьбі за встановлення Радянської влади. У більшості збірників неповно подано документи по проблемі. Це свідчить, що упорядники не виявили всіх документів, а обмежилися лише матеріалами обласних архівів. У збірках зустрічаються недоліки структурного порядку (невдало складені заголовки, які не розкривають змісту документів, неточності в датованні документів, в складанні легенд, однотипні документи, а також матеріали без попередньої перевірки достовірності фактів), допускаються порушення правил наукової публікації. У ряді випадків зроблено скорочення тексту без будь-яких застережень, недозволене редагування тексту, заміна і пропуски окремих слів і речень.

Слід відзначити також, що тематика дослідницької діяльності партархівів ще мало охоплює сучасність — питання трудового героїзму, боротьби трудящих за технічний прогрес, зростання економічної могутності нашої країни і добробуту народу.

Важливим засобом у пропаганді і вєденні в науковий обіг партійних документів є журнали та газети. Співробітники партійних архівів систематично публікують у періодичній пресі статті, підбіркові документи, активно виступають за пропагандою партійних рішень, читають лекції серед населення, виступають по радіо і телебаченню. Про творчий підхід до пропаганди документів свідчать також виставки і підготовка газетних полос. Тільки за 1961 р. було опубліковано 57 статей, 13 підбіркові документи, чотири хроніки подій, написано два тексти лекцій, відбулося п'ять виступів по телебаченню і чотири по радіо.

Велику користь дає співдружність партійних і державних архівів, а також кафедр суспільних наук інститутів і підготовці наукових видань. Вся науково-публікаторська робота в областях проходить під керівництвом обкомів партії. Секретарі обкомів і завідувачі відділами пропаганди і агітації виступають керівниками і редакторами більшості збірників.

З кожним роком інтерес до документальних матеріалів, що зберігаються в партійних архівах України, невпинно зростає. Вони використовуються істориками

України, Москви, Ленінграда, союзних республік, а також істориками країн народної демократії. За останні три роки в партійних архівах працювало понад 1650 дослідників, яким видано близько 72 тис. справ з різних періодів історії партії і комсомолу. Особливо широко використовуються документи партархівів Київського, Донецького, Харківського, Одеського, Львівського, Дніпропетровського та Кримського обкомів КП України.

Широко використовуються документи партійних архівів у практичних цілях. Тільки в 1961 р. було виконано близько 11 тис. запитів, що надійшли від партійних органів, установ, окремих трудящих.

В республіці вживаються необхідні заходи по створенню умов для роботи партійних архівів, тривалого зберігання документальних матеріалів: освоюються нові приміщення, обладнуються додаткові кімнати під архівосховища, проводиться картонування документів. За останні роки були надані нові приміщення Волинському, Житомирському, Одеському, Херсонському, Черкаському партархівам. Додаткові площі під архівосховища одержали Запорізький, Київський, Кіровоградський, Миколаївський, Харківський, Хмельницький партархіви. В результаті проведеної роботи більшість партійних архівів мають придатні для зберігання документальних матеріалів приміщення.

Науково-технічне впорядкування фондів закінчено у всіх партархівах, за винятком Вінницького, Волинського, Одеського. Більшість партійних архівів займаються удосконаленням тих фондів, які в свій час були неякісно впорядковані. Це сприяє поліпшенню стану документів. Більшість партійних архівів проводили і проводять перевірку наявності матеріалів. У ході науково-технічного впорядкування і перевірки наявності матеріалів виявляються документи, які потребують реставрації і негайного копіювання. Такі документи беруться на спеціальний облік.

Велике місце в діяльності партійних архівів займає експертиза наукової і практичної цінності документальних матеріалів, в результаті чого з фондів партархівів тільки за останні три роки було вилучено 251 тис. справ, що не мають наукової цінності і втратили практичне значення.

Партійні архіви України проводять велику роботу не тільки по зберіганню наявних матеріалів, а й поповнюють документальну базу як за рахунок систематичних щорічних надходжень нових документальних матеріалів від партійних і комсомольських органів і організацій, так і надходжень в архіви спогадів старих більшовиків, учасників громадянської і Вітчизняної воєн, активних учасників соціалістичного будівництва.

Заслугує на увагу діяльність Київського, Тернопільського та інших партархівів, співробітники яких виявляють документи в партархівах інших республік.

Щороку до партархівів обкомів КП України надходить близько 350 тис. одиниць зберігання нових документів. Тільки в 1961 р. зібрано 450 спогадів, з них 22 про В. І. Леніна. Крім того, архіви поповнилися 518 документами і копіями документів, з яких 44 про В. І. Леніна.

Партійні архіви підтримують постійний зв'язок з науковою громадськістю, старими більшовиками, першими комсомольцями, учасниками Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також виконують завдання, зв'язані з науковою роботою Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС та Інституту історії партії ЦК КП України. Водночас Інститут історії партії ЦК КП України подає партійним архівам обкомів партії дійову допомогу як документами, консультаціями, рецензуванням збірників, так і відрядженням співробітників на місця для науково-методичної допомоги в роботі партійних архівів. В інституті систематично проводяться наукові наради працівників партійних архівів з питань зберігання і використання документальних матеріалів. Проте це лише початок у роботі партійних архівів. Завдання, висунуті новою Програмою КППС перед історико-партійною наукою, відносяться і до партійних архівів. Зокрема, їм належить велика роль в роботі історії Комуністичної партії України, написанні нарисів обласних партійних організацій, виданні збірників документів і статей, зв'язаних з періодом комуністичного будівництва.

М. І. МОСКАЛЕНКО

ПАМ'ЯТНА ДАТА В ІСТОРІЇ НАРОДУ

(НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 150-РІЧЧЮ БОРОДІНСЬКОЇ БИТВИ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 Р.).

5—6 серпня у залі Окружного Будинку офіцерів відбулась наукова конференція Київського військового округу, присвячена 150-річчю Бородінської битви і Вітчизняної війни 1812 р. Конференцію відкрив генерал-майор М. І. Реуг, який підкреслив велике значення епопеї 1812 р.,

важливість глибокого вивчення всенародного подвигу для дальшої долі Росії і історії людства.

З доповіддю «Вітчизняна війна 1812 р. і її історичне значення» виступив генерал-майор запасу, кандидат історичних наук О. Л. Кронік. У доповіді на конкрет-

них фактах і прикладах показано переваги російської стратегії і тактики, що привело до повного краху задумів Наполеона, підкреслено значення партизанського руху в розгромі «великої армії» Наполеона. Кандидат військових наук полковник К. В. Маковей у доповіді «Бородінська битва» докладно висвітлив хід бою і його кінець, підкреслив, що ця битва поклала початок перелому в ході війни. Бородінське поле стало могилою для французької кінноти, яка доти наводила жах на армії західноєвропейських країн. Французька армія зазнала величезних втрат. У доповіді кандидата військових наук Л. І. Вінніковського «Народна боротьба у Вітчизняній війні 1812 р.» було показано історичну роль широких народних мас Росії, України, Білорусії, які піднялись на захист своєї незалежності, честі і свободи. Генерал-майор артилерії Д. Є. Глебов у позідомненні «Російська артилерія в Бородінській битві» зробив глибокий аналіз використання артиле-

рії Наполеоном і Кутузовим. На яскравих прикладах він показав перевагу російської артилерії і неперевершений героїзм російських артилеристів, які вмирали біля своїх гармат, але не звалились у лон, не відступали. Генерал-майор інженерних військ О. Ф. Сафонов розповів про воєнно-інженерне мистецтво російських військ у Бородінській битві. Другий день пленарного засідання був присвячений темі «Вітчизняна війна 1812 р. в російській літературі, образотворчому мистецтві і музиці». Кандидат філологічних наук В. Є. Прожогін, використовуючи уривки з «Війни і миру» Толстого, «Бородіно» Лермонтова, байок Крилова та ін., показав великий вплив Вітчизняної війни на духовне життя нашого народу. Силами художньої самодіяльності було дано концерт, присвячений знаменній даті. На заключення зведеної оркестр Київського гарнізону виконав урочисту увертюру П. І. Чайковського «1812 рік».

О. Л. КРОНІК

* * *

Разом з трудящими всієї нашої країни науковці Радянської України широко відзначають 150-річчя Вітчизняної війни 1812 р. Цій знаменній даті було присвячене поширене засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР.

З науковими доповідями та повідомленнями виступили: кандидат історичних наук І. С. Слабеев. Він розповів про участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 р. О. В. Івашин у своєму виступі зупинився на висвітленні питання про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року в історичній літературі. У науковому повідомленні «Київ у 1812 р.» Н. С. Сидоренко навела ряд фактів про участь киян в тогочасних подіях. У науковому повідомленні кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко розповів про вплив Вітчизняної війни 1812 року на ріст визвольної боротьби слов'янських народів.

12 жовтня 1962 р. відбулася ювілейна наукова сесія Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР, присвячена 150-річчю Вітчизняної війни 1812 р. Доповідь «Вітчизняна війна 1812 р. і її історичне значення» зробив доктор історич-

них наук професор О. К. Касименко. Доповідач зупиняється на оцінці історичного значення перемоги, що її одержали 150 років тому славні сини російського українського та інших народів Росії в боротьбі проти іноземної навали. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. була присвячена доповідь члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія. На конкретних історичних фактах і даних доповідач розповів про велике патріотичне піднесення, яке охопило Україну в 1812 р. про бойову співдружність російського, українського, білоруського та інших народів Росії у битвах Вітчизняної війни та партизанських загонах. Є. О. Касілов висвітлив питання про відображення подій Вітчизняної війни 1812 р. у художній літературі. Присутні заслухали також доповідь кандидата мистецтвознавства В. А. Афанасьєва — «Вітчизняна війна 1812 р. в образотворчому мистецтві». Про Вітчизняну війну 1812 р. в народній творчості розповів співробітник Інституту фольклору, етнографії та мистецтвознавства АН УРСР П. Павлій.

М. Д.

* * *

13 вересня в Ужгородському державному університеті відбулася наукова конференція, присвячена 150-річчю Вітчизняної війни 1812 р. На конференції було прочитано 5 доповідей: доцента Я. А. Чубукова на тему: «Характер і значення Вітчизняної війни 1812 р.», доцента В. В. Арсентьєва на тему «Бородінська битва 1812 р.», доцента С. О. Міщенко на тему «Участь українського народу у Вітчизня-

ній війні 1812 р.», доктора філологічних наук М. М. Плісецького на тему «Відображення теми вітчизняної війни 1812 р. в російських та українських народних піснях» і В. І. Архиповського на тему «Відображення подій 1812 р. у російській літературі XIX ст.».

У науковій конференції взяли участь вчителі міста та студенти університету.

Г. В.

РЕЛІКВІ ГЕРОЇЧНОГО МИНУЛОГО

У Київському державному історичному музеї зберігаються цікаві пам'ятки часів Вітчизняної війни 1812 р.—гравюри, літографії, карикатури, картини, портрети, військовий одяг, вітчизняні і трофейна зброя, прапори, герби тощо.

На початку XIX ст. на озброєнні армії була гладкоствольна кремінна рушниця, що заряджалась з дула. В музеї зберігається кілька зразків трофейної зброї, що належала армії Наполеона,—саксонська кремінна рушниця, французькі пістолети, італійська шпага, польський патронташ тощо. Серед російської офіцерської зброї значний інтерес становить шабля генерал-фельдмаршала П. Х. Вітгенштейна, яку він подарував у 1824 р. археологу-аматору К. Лохвицькому за відкриття в 1824 р. фундаменту Десятинної церкви. У день відкриття Київського університету (15 липня 1835 р.) К. Лохвицький подарував шаблю університету, і вона стала першим експонатом університетського музею. Другим визначним експонатом цієї групи є шпага генерал-ад'ютанта О. Д. Балашова. В музеї зберігається кілька офіцерських мундирів та солдатських шинелей.

Гравюри, літографії, малюнки часів Вітчизняної війни 1812 р., роботи російських та іноземних майстрів графіки, що експонуються у музеї, зображають окремі епізоди війни та її героїв. На жаль, образотворчий матеріал граверів майже не відображав народного характеру війни. В музеї є кілька репродукцій портретів російських воєначальників Ермолова, Валюшенка, Васильчикова, Барклай-де-Толлі та ін. Серед малюнків з зображенням головних боїв Вітчизняної війни є картина «Битва під Бородіно», «Взяття міста В'язьми» та ін., понад 200 карикатур і народних картинок, твори визначного російського карикатуриста тих часів І. Теребанева («Наполеон після битви під Москвою», «Кухня головної квартири Наполеона» та ін.). В музеї зберігаються портрети героїв партизанського руху Д. Давидова, В. Кожиної, Г. Куріна та ін. Значний образотворчий матеріал про війну 1812 р. залишили західноєвропейські художники першої половини XIX ст. Всі ці матеріали становлять значний науковий інтерес.

В. О. СИДОРЕНКО

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ З ІСТОРІЇ

17—20 серпня в м. Одесі відбулись республіканські педагогічні читання, присвячені узгальненню передового досвіду викладання історії в школі в світлі рішень XXII з'їзду та Програми КПРС. В них взяли участь понад 450 учителів історії, директорів шкіл, керівних працівників народної освіти, науковців та викладачів вузів, представників радянських і партійних організацій, гостей з Російської Федерації і Молдавії.

Читання відкрив вступним словом директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР О. М. Русько.

Глибокий аналіз перебудови викладання історії і чіткі настанови та завдання учителів історії у світлі рішень XXII з'їзду та Програми КПРС було викладено в доповіді міністра освіти Української РСР А. Г. Бондар.

З доповіддю на тему «Школа і громадськість» виступив секретар Одеського обкому КП України К. С. Коваленко.

На пленарному засіданні учасники читань обмінялися досвідом викладання історії в школі. Учитель П. П. Яровий (Студениківська середня школа Переяслав-Хмельницького району, Київської області) у своєму виступі розповів про те, як на уроках історії висвітлюються питання переходу від соціалізму до комунізму, як використовуються матеріали XXII з'їзду КПРС. Про шляхи перетворення знань учнів з історії у їх комуністичні переконан-

ня розповів учитель М. О. Бойко (середня школа № 18 м. Білої Церкви). Про роль курсу основ політичних знань у вихованні нової людини говорила Є. М. Боярська (середня школа № 10 м. Одесі). Досвідом своєї роботи поділились також Ю. А. Оскаленко (середня школа № 1 с. Христинівки, Черкаської області), Ф. Б. Горелик (Георгіївська середня школа Олександрівського району, Луганської області). З інтересом присутні вислухали виступ О. Я. Колояди (Павлівська середня школа Клобуцького району, Чернігівської області) про досвід роботи шкільного товариства «Юний історик» по вивченню історії червоного козацтва, про виховання учнів на революційних і бойових традиціях земляків.

На секції учителів історії восьмирічної школи (керівник старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР Г. І. Підлужський) обговорювались питання про нові елементарні курси історії у восьмирічній школі та досвід роботи вчителів по забезпеченню ефективності уроку з історії. Досвідом викладання елементарних курсів історії стародавнього світу, середніх віків, СРСР і УРСР у 5—8 класах поділились Б. Л. Копейко (середня школа № 3 м. Овруча, Житомирської області), В. М. Козик (середня школа № 11 м. Макіївки, Донецької області), Г. М. Донської (середня школа № 82 м. Харкова), О. В. Смирнова (вось-

мирічна школа № 8 м. Прилук, Чернігівської області), О. К. Воробйова (середня школа № 25 м. Вінниці), Ф. О. Могиленко (Ново-Аврамівська середня школа Хорольського району, Полтавської області), Г. Д. Задвірна (Скварявська середня школа Глинянського району, Львівської області), А. А. Малютіна (середня школа № 26 м. Кадіївки, Луганської області), М. М. Олійник (Гвоздецька середня школа Станіславської області), З. Є. Тюкавкіна (середня школа № 3 м. Тростянця, Сумської області), О. І. Карташова (середня школа робітничої молоді № 20 м. Запоріжжя), Л. М. Проценко (середня школа № 2 м. Миколаєва).

На секції учителів історії середньої школи (керівник завідуючий відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР М. М. Лисенко) з повідомленнями виступили В. М. Ярошевич (ШРМ № 20 м. Києва), О. Г. Коваль (Голованівська середня школа Кіровоградської області), Ю. Б. Сазонова (середня школа № 12 м. Алушти, Кримської області), П. М. Шулик (середня школа № 1 м. Вижниць, Чернівецької області), науковий співробітник Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, учитель середньої школи № 131 м. Києва І. М. Скрипкін. Досвідом виховання комуністичного ставлення до праці в позакласній роботі з історії поділилась учителька середньої школи № 17

м. Дніпродзержинська, Дніпропетровської області, Е. Е. Абель. Організація інтернаціональної роботи в школі присвятив свій виступ О. О. Большой (середня школа № 118 м. Одеси), вивченню на уроках історії питань переходу від капіталізму до соціалізму — Б. Й. Рабінер (середня школа № 9 м. Вінниці). Про досвід позакласної роботи розповіли І. П. Марнич (Добробратівська середня школа Іршавського району, Закарпатської області, В. О. Жук (Поморянська середня школа Львівської області), Ю. С. Кисіль (середня школа № 10 м. Тернополя), Г. І. Шапіро (середня школа № 8 м. Чернігова), І. В. Сакова (школа-інтернат м. Попасної, Луганської області).

Читання проходили в атмосфері творчого обміну думок з актуальних питань викладання історії в школі. В обговоренні доповідей, взяла участь 22 чоловіки — завідувачий сектором Інституту загальної і політехнічної освіти АПН РРФСР А. Т. Кінкулькін, заслужена вчителька школи РРФСР К. М. Берднікова (середня школа № 360 м. Москви), наукові кореспонденти НДІП УРСР вчителі Я. І. Красюк (Першотравнева середня школа Зміївського району, Харківської області), В. Є. Вакурко (середня школа № 5 м. Херсона) та ін. З великою промовою на читаннях виступила завідувача відділом шкіл ЦК КП України К. А. Колосова

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

V МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СІМПОЗИУМ З ПИТАНЬ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

20—25 вересня 1962 р. в Мінську відбулась V сесія міжреспубліканського симпозиуму з питань аграрної історії Східної Європи. Розглядаючи аграрну історію України і Білорусії, учасники симпозиуму особливу увагу звернули на розвиток продуктивних сил, форм феодальної ренти, зростання товарності сільського господарства, становища різних категорій селянства, класової боротьби і реалізації реформи 1861 р. У доповіді Д. І. Мишка (Київ) «Форми феодальної ренти на Україні» було показано, що в XIV—XVI ст. на Україні зростали всі види феодальної ренти і особливо посилювалась відробітна рента в північних повітах. І. Д. Бойко (Київ) на базі вивчення нових архівних матеріалів показав, що в кінці XVI — першій половині XVII ст. почав складатись український національний ринок. Найбільшим був зв'язок заможних селян з ринком, але й частина біднішого селянства — коморники, халупники тощо, — займаючись ремеслами та промислами, була змушена продавати свої вироби і купувати продукти харчування, знаряддя праці та ін. Мав місце

не лише натуральний обмін, а й купівля-продаж за гроші. Проте в основному селянське господарство залишалось натуральним.

В цікавій доповіді «Люзні старої Речі Посполитої» Д. Л. Похилевич (Львів) проаналізував економічний і юридичний статус досить численної категорії населення феодальної Речі Посполитої XVI—XVIII ст. — «люзних», що жили, переважно наймаючись як пастухи, будівельники, сировари, гребці на судах, сезонні робітники на полях поміщиків і заможних селян. Люзні, як найбільш незаможна і експлуатована категорія людей, брали активну участь у селянських війнах. Ю. М. Гроссман (Львів) показав скорочення селянського землекористування і зростання числа малоземельних у західноукраїнському селі в XVII ст.: Так, кількість селян («кметів») з наділом до 1/4 лану зросла з середини до кінця XVII ст. з 19,7 до 30,5%, а тих, що мали від лану і більше, зменшилася від 12,9 до 2,2%. Я. Д. Ісаєвич (Львів) у повідомленні «Сільськогосподарські заняття жителів

ахідноукраїнських міст в XV—XVIII ст.» ідзначив, що через відсутність сприятливих умов для швидкого розвитку товарно-рошових відносин між містом і селом ільшість населення західноукраїнських іст не порвала зв'язків з сільським господарством. Все ж основним фактором розвитку міста було ремесло і торгівля. З повідомленням «Класова боротьба селян в Саноцькій землі в другій половині XVIII ст.» виступив Я. С. Мельнічук. Зін вказав на маловідомі в літературі факти запеклої класової боротьби, що мали місце в XVII ст. в Саноцькій землі, яка входила до складу Руського воеводства Речі Посполитої і була заселена переважно українцями.

У доповіді «Співвідношення форм феодальної ренти на Правобережній Україні у XVIII ст.» В. О. Маркіна (Київ) простежила розвиток поміщицьких маєтків Брацлавського і південно-східної частини Київського і Подільського воеводств від грошової ренти до відробітної. Під впливом товаризації поміщицького господарства магнати збільшували панщину і з кінця XVIII ст. почали зменшувати селянські наділи, що загострювало класову боротьбу і було проявом розкладу кріпосницьких відносин. А. З. Барабой (Київ) у повідомленні «Посіви і врожай хлібів у поміщицьких і селянських господарствах України в першій половині XIX ст.» висвітлює динаміку посівів та врожайів у поміщицьких і селянських господарствах Правобережної України, вказавши, що селянські посіви скорочувалися, а поміщицькі зростали, особливо в Подільській губернії. Урожайність в Подільській і Волинській губерніях майже неухильно зменшувалася, у Київській — за 60 років зростала на 7%. У селянських господарствах урожайність була нижчою, ніж у поміщицьких. У повідомленні «Види селянських повинностей у Таврійській губернії в першій половині XIX ст.» С. А. Секиринський (Сімферополь) відзначив, що в досліджених 98 поміщицьких маєтках переважала відробітна рента, яка весь час зростала. У 14 маєтках усіх селян було переведено на становище дворових, в 13 — крім праці кріпосних селян, використовувалася праця вільнонайманих робітників.

З цікавою доповіддю про деякі особливості аграрного ладу степової України в передреформний період виступив С. Я. Боровой (Одеса), який вказав на співіснування різних типів господарств — від поміщицьких латифундій до господарств фермерсько-колоністського типу. Будучи важливим районом внутрішньої колонізації і припливу збіглих селян, Степова Україна стала основним місцем застосування найманої праці в сільському господарстві. О. С. Коцієвський (Одеса) зробив повідомлення про вільних орендарів на поміщицьких землях Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. так званих десятинщиків і чиншової шляхти.

З змістовною доповіддю «Розвиток буржуазної власності на землю на Україні в пореформний період» виступив М. Н. Лещенко (Київ). Дослідженню проблеми класифікації і характеристики форм феодальної залежності сільського населення України, Білорусії і Литви в XIV—XV ст. присвятив свою доповідь О. П. П'янков (Мінськ). Доповідач простежив різні умови перетворення вільних селян на феодально-залежних і довів наявність в усіх згаданих районах трьох основних груп залежного селянського населення: «зайшлих людей», «старожилів» і «невільних». Зближення економічного і юридичного становища цих категорій селянства було складовою частиною процесу закріпачення. О. П. Грицькевич (Мінськ) висвітлює господарське і юридичне становище деяких груп військово-служилого населення Слуцького князівства у XVI—XVIII ст. — бояр, землян та ін. В. І. Мелешко (Мінськ) на матеріалах інвентарів простежив характер і розміри феодальної ренти і товарно-грошові зв'язки королівських маєтків Східної Білорусії у XVII—XVIII ст.

Цікавою була доповідь З. Ю. Кописького, який увівши у науковий обіг нові матеріали — таможенні книги, магістратські акти та ін., — довів, що в розвитку сільського господарства Білорусії в XVI — першій половині XVII ст. вирішальну роль відігравав не експорт зерна і лісових виробів, а місцевий внутрішній ринок. До середини XVII ст. навколо великих і деяких середніх міст склалися постійні ринки сільськогосподарських продуктів. Доповідь А. М. Карпачова (Мінськ) була присвячена застосуванню найманої праці в поміщицькому господарстві Білорусії в другій половині XVIII ст. В доповіді В. В. Чепко досліджено зростання товарності поміщицьких господарств Білорусії в першій половині XIX ст. Змістовною була також джерелознавча доповідь П. Г. Козловського (Мінськ) і В. В. Чепко (Мінськ) «Інвентарі і господарські документи магнатських володінь Білорусії XVI—XVIII ст. і поміщицьких маєтків першої половини XIX ст. як історичне джерело».

Значний інтерес серед учасників сесії викликали доповіді В. А. Милованова «Про зміну селянських земельних наділів в Білорусії, Литві і на Правобережній Україні в умовах підготовки і проведення реформи 1861 р.» та М. Б. Фрідман (Мінськ) «Реалізація реформи 1861 р. в Мінській губернії». Інтерес був викликаний тим, що доповідачі прийшли до прямо протилежних висновків про кількість землі, що її одержали селяни після реформи. М. Б. Фрідман, вивчивши великий архівний матеріал, зробила висновок, що в Мінській губернії розміри селянської землі збільшилися після реформи в порівнянні з інвентарями на 7,2%, а в по-

рівнянні з дореформеним періодом на 20%, а з уставними грамотами — на 24%. В. А. Милованов, який користувався майже виключно друкованими матеріалами, відстоював думку, що в усіх «західних губерніях» внаслідок реформи 1861 р. було відрізано від селянських наділів від 2 до 29% землі. В обговоренні доповідей взяли участь історики України та Литви і більшість їх згодилася з тим, що в західних губерніях внаслідок реформи 1861 р. всіоди мали місце прирізки землі селянам, а в порівнянні з передінвентарним часом, можливо, в окремих місцях селянське землекористування трохи зменшилося. Виступаючи відзначили, що для встановлення розмірів фактичного землекористування селян напередодні інвентарної реформи слід підрахувати не дані інвентарів кінця 40-х років і відповідні дані губернаторів, а

дані, які є в протоколах повірочних відділень повітових з'їздів мирових посередників.

У доповіді Л. М. Устинової (Мінськ) було дано докладну характеристику селянського руху в Білорусії у 80—90-і роки XIX ст.

На пленарних і секційних засіданнях було обговорено понад 50 наукових доповідей з актуальних проблем аграрної історії епохи феодалізму і капіталізму, зокрема з історії України — 13, Білорусії — 11, Прибалтійських радянських республік — 10, Молдавії — 3, Сибіру — 5. На пленарному засіданні було також заслухано інформацію про вивчення аграрних відносин радянського періоду. На секціях прочитано також кілька доповідей з аграрної історії Польщі, Чехословаччини і Югославії.

А. З. БАРАБОЙ, В. В. ЧЕПКО

V УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ СЛАВІСТІВ

У кінці вересня 1962 р. в Ужгороді при державному університеті відбулася V Українська республіканська конференція славистів. В її роботі взяло участь близько 120 істориків та філологів різних науково-дослідних та навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернівців, Луцька, Запоріжжя, Дніпропетровська, Ужгорода, а також Москви, Ленінграда, Ростова-на-Дону, Мінська та ін. Конференцію відкрив коротким вступним словом про ректор по навчальній частині Ужгородського державного університету доцент М. П. Лакіза.

На пленарному засіданні було обговорено доповідь завідуючого відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії Академії наук УРСР І. Ф. Євсєєва про стан і завдання славистичних досліджень з історії на Україні в світлі рішення XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідач підкреслив, що після історичного XXII з'їзду КПРС українськими славістами розроблено і вивчено ряд питань з історії соціалістичного будівництва слов'янських країн. Особливу увагу було звернуто на те, щоб в майбутньому вся науково-дослідницька робота українських славистів спрямовувалась на вивчення трьох основних проблем: історію соціалістичних перетворень і тісну співдружність між країнами соціалістичного табору; розвиток класової боротьби в період становлення соціалізму в слов'янських країнах; вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розгортання революційно-визвольного руху в зарубіжних слов'янських країнах.

Заслухано також доповіді професора, доктора філологічних наук М. І. Кравцова (Москва) на тему «Боротьба з натуралізмом у слов'янських літературах як одна з загальних закономірностей їх роз-

витку» та доцента Ужгородського університету О. М. Рота на тему: «Про морфологічну асиміляцію російських неологізмів радянської епохи в мовах країн народної демократії».

На конференції працювали чотири секції: історії, мовознавства, літературознавства та фольклору.

На секції історії було прочитано 19 доповідей та повідомлень. Доцент Харківського політехнічного інституту М. І. Леднев виступив з доповіддю на тему: «Болгарська комуністична партія в боротьбі за прискорення темпів зростання соціалістичної економіки (1959—1960 рр.)». Питанням вивчення російської мови в Болгарії було присвячене повідомлення кандидата історичних наук Г. М. Попова (Харківський державний університет). Про боротьбу робітничого класу Чехословаччини за побудову основ соціалізму розповідалися у повідомленні кандидата історичних наук В. В. Сухарева (Луцький державний педагогічний інститут). У доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук В. І. Клокова розповідалося про активний опір слов'янських народів проти фашизації країн на початку другої світової війни, розвиток партизанського руху та бойову співдружність слов'янських народів на фронтах війни. Завідуючий відділом допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко розповів про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Питанню участі трудящих слов'ян в захисті Угорської Радянської Республіки у 1919 р. була присвячена доповідь завідуючого кафедрою нової історії Львівського державного університету доктора історичних наук

професора М. Ф. Лебовича. У повідомленні кандидата історичних наук В. І. Худанича (Ужгородський держуніверситет) висвітлено питання про Ради в Словаччині в 1918—1919 рр. Доцент Львівського державного університету І. І. Білякевич виступив з повідомленням на тему: «Участь польських інтернаціоналістів у легальній більшовицькій і прогресивній пресі Росії під час першої світової війни (1914—1917 рр.)». Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук П. М. Калениченко докладно зупинився на питанні революційно-визвольного руху на польських землях під впливом Великого Жовтня. Про взаємовідносини і співробітництво передових галицьких і чехословацьких діячів в 30-х на початку 40-х років XIX ст. розповів доцент Львівського державного університету Г. Ю. Гербізький. Про революційний рух на польських землях під владою Австрії на початку XX ст. (1901—1907 рр.) розповідалося у повідомленні доцента Львівського державного університету М. О. Ратиша. Доповідь доцента Ужгородського державного університету І. М. Гранчака була присвячена оцінці гуситського революційного руху в працях чеських радикальних демократів. Про історію торговельних відносин Лівобережної України і Польщі в другій половині XVIII ст. розповів доцент Ужгородського державного університету І. Г. Шульга.

З доповідями та повідомленнями також виступили викладач Львівського державного університету С. М. Трусевич,

науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич, аспірант Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові В. М. Мельник, які зупинилися на питаннях історії українського народу та його зв'язках з слов'янськими народами в XVI—XVIII ст.

Старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР, кандидат історичних наук Г. П. Чеканова (Ленінград) виступила з повідомленням на тему: «Чехи і словаки в Росії в другій половині XIX і на початку XX ст.». Про боротьбу двох течій у болгарській внутрішній революційній організації під час Квітневого повстання 1876 р. розповів старший викладач Львівського державного університету В. П. Чорній. З повідомленням на тему «З історії міжслов'янських революційних зв'язків в 30-х роках XIX ст.» виступив доцент Львівського державного університету В. О. Боріс.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь І. М. Теодорович (Чернівці), М. В. Троян (Ужгород), П. М. Калениченко, Я. А. Чубуков (Ужгород), В. В. Сухарев (Луцьк), В. І. Клоков, І. Ф. Євсєєв, В. П. Чорній, (Львів), І. М. Гранчак (Ужгород), М. Ф. Лебович (Львів), Г. П. Чеканова (Ленінград) та ін.

Ще в період підготовки до конференції було видано окремою збіркою тези доповідей і повідомлень.

Конференція внесла цінний вклад в подальше дослідження історії слов'янських народів.

Г. В. БОЖУК

15-РІЧЧЯ УЧНІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ЮНІЙ ІСТОРИК»

У вересні 1922 р. минуло п'ятнадцятиріччя організації при Першотравневій сеседній школі Зміївського району на Харківщині учнівського товариства «Юний історик» та шкільного історичного музею. З цієї нагоди відбувся урочистий вечір, на який зібралися юні історики і педагоги, випускники і представники громадськості. Серед численних гостей на шкільне свято відбули автори підручника історії середніх віків К. В. Агібалова і Г. М. Донської, представники від Одеського археологічного товариства та харківських музеїв, обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, художники, учні та вчителі з сусідніх шкіл.

Директор школи І. Д. Цапорін, коротко розповів про історію учнівського історичного товариства і його роль у навчально-виховній роботі. Про роботу товариства доповіла учениця Людмила Пашенко, з спогадами виступили архітектор М. А. Удовіченко, студент історичного факультету Харківського держуніверситету Н. Т. Гонтар,

робітниця О. М. Герасимчук та ін. Вони розповідали про те, що ще в 1947 р. при школі було створено перший історичний гурток, який займався виготовленням саморобних навчальних посібників з історії та провів археологічні дослідження свого краю. У 1951 р. гурток було реорганізовано в учнівське товариство «Юний історик». При ньому тепер створено і працюють такі секції: археології, історії краю, наочної історії, мистецтвознавства та секція інтернаціональних зв'язків. Юні історики зібрали для шкільного музею близько 3000 експонатів, які розповідають про історію рідного краю.

Представник Одеського археологічного товариства Є. Ф. Патокова повідомила про прийняття учнівського товариства «Юний історик» в члени товариства.

Я. І. КРАСЮК,

вчитель історії
Першотравневої середньої школи
Зміївського району на Харківщині

АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ОДЕСІ

Місто-герой Одеса має давні і добрі традиції в галузі археологічного вивчення Північного Причорномор'я. Створене в 1839 р. Одеське товариство історії і древностей внесло великий вклад у вітчизняну науку і справедливо вважається однією з найбільш значних історичних установ до революційної Росії. У радянський період вивчення стародавньої історії Півдня країни концентрувалося в Одесі навколо археологічного музею та комісії краєзнавства. Тимчасова німецько-фашистська окупація Одеси завдала величезної шкоди археологічній роботі. Окупанти пограбували музей, частково знищили і депортували його колекції. Після визволення Одеси археологи, об'єднавшись навколо музею та університету, відновили наукові дослідження, відбудували музейну експозицію і фонди. Проте в 50-ті роки тодішні керівники Одеського музею припустили ряд серйозних помилок, які привели до згорання дослідницької діяльності. Партійні і радянські органи вжили рішучих заходів по поліпшенню керівництва музеєм. За три роки, що минули відтоді, намітилось велике поживалення археологічних досліджень. Але разом з тим стала ясною і необхідність створення в Одесі єдиного археологічного центру, який об'єднав би і координував творчі зусилля не лише археологів-спеціалістів, які працюють в наукових установах Одеси (музей та університет), а й великого колективу археологів-любителів, а також працівників інших міст країни (Москви, Києва, Ленінграда та ін.) які займаються вивченням Причорномор'я. У зв'язку з цим і було створено Одеське археологічне товариство. 15—16 травня 1959 р. відбувся установчі збори товариства, які прийняли його статут та обрали керівні органи: правління, редакційну колегію та ревізійну комісію.

Одеське археологічне товариство є добровільною науково-освітньою громадською організацією, завдання якої полягають у всебічному вивченні археологічних пам'яток Північного Причорномор'я, у виявленні, охороні і збиранні їх, в широкій популяризації наукових знань з метою ви-

ховання трудящих в душі патріотизму. Одеське археологічне товариство розглядає себе як спадкоємця кращих традицій старого Одеського товариства історії і древностей, хоча базується на зовсім інших методологічних засадах. За три роки свого існування товариство довело свою життєздатність і уміння плідно працювати. Товариству вдалося об'єднати великий колектив дослідників, які працюють в різних установах як у самій Одесі, так і в багатьох містах СРСР. Товариство взяло правильний курс на вивчення всіх епох, що їх людське суспільство переживало у Північному Причорномор'ї. Досягненням товариства є те, що навколо нього гуртуються не лише археологи спеціалісти, а й велика армія любителів — працівників найрізноманітніших спеціальностей (вчителі, геологи, землевпорядники, агрономи та ін.). Повного схвалення заслугове видання діяльності одеських археологів. Тепер в Одесі видаються три серії археологічних видань: «Матеріали з археології Північного Причорномор'я» (орган археологічного музею), «Записки Одесского археологического общества» і «Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского университета им. Мечникова и Одесского археологического музея». У складі авторів, крім одеських археологів, бачимо периферійних працівників, співробітників археологічних установ Москви, Ленінграда, Києва та ін. Товариство приступило до випуску популярних брошур. Вже видано брошури Д. Б. Шелова «Древний город Танаис», П. О. Борисковського і В. І. Красковського «Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья» та ін. Відбуваються збори в характері наукових сесій, в яких, крім колективу одеських археологів, беруть участь понад 100 учених з Москви, Ленінграда, Києва, Кишинєва, Львова, Харкова, Сімферополя, Чернівців, Севастополя, Керчі, Донецька, Дніпропетровська, Кривого Рога та інших міст країни.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК
МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1962 р.**

СТАТТІ

№ жур-
налу

Бичатін В. Ю. — Питання атеїзму в програмах Комуністичної партії Радянського Союзу	2
Буцько М. О., Тараненко В. М. — Дружба і співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943—1950 рр.)	4
Гербільський Г. Ю. (<i>Львів</i>) — Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.	5
Гуржій І. О. — Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60—90-і роки ХІХ ст.)	5
Клецький Л. Р. (<i>Ленінград</i>) — В. І. Ленін і зовнішня політика Радянської держави	2
Козир П. П. (<i>Вінниця</i>) Перші підсумки діяльності територіальних виробничих управлінь	6
Короїд Є. С. — З історії руху колективів та ударників комуністичної праці в сільському господарстві України	1
Костенко Д. П. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Партійні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1961 рр.)	1
Кривко П. С., (<i>Вінниця</i>), Птущенко В. О. (<i>Вінниця</i>) — Нові форми змагання в сільському господарстві (На матеріалах Вінницької області)	1
Назаренко І. Д. — Про підготовку тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»	6
Петренко В. С. — Піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості колгоспного селянства України (1953—1961 рр.)	1
Петров В. П. — Про першопочатки Києва (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ)	3
Романцов В. О. — Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму	4
Синиця М. С. (<i>Одеса</i>) — Комуністи Одещини — організатори комуністичної взаємодопомоги серед трудівників села	6
Шлепаков А. М. — Нова Програма КПРС і ідейне банкрутство її буржуазних «критиків»	1
Юрченко О. Т. — Розвиток ленінського вчення про диктатуру пролетаріату і державу в новій Програмі КПРС	3

ДО П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ ГАЗЕТИ «ПРАВДА»

Попов Г. М. (<i>Харків</i>), Леднев М. І. (<i>Харків</i>), Йорданов Г. Д. (<i>Болгарія</i>) — «Правда» в народній Болгарії	2
Сарбей В. Г. — Висвітлення робітничого руху на Україні в «Правде» (1912—1914 рр.)	2

З ІСТОРИЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

Данилюк М. З. — Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони (1941—1945 рр.)	8
Кириченко С. М. — Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на военний лад (червень—листопад 1941 р.)	3
Мазило В. М. (<i>Вінниця</i>) — Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни	3
Омельяненко І. Я. (<i>Донецьк</i>) — Маловідома сторінка партійного підпілля в Донбасі	3
Слинько І. І. — Джерела сили партизанського руху	3

ДО 45-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

- Гамрецький Ю. М. — Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. 5
 Колішер Т. М. — Більшовики України в боротьбі проти Каледіна 5

ДО 40-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

- Бачинський П. П. — Всенародний рух на Україні за утворення СРСР 6
 Чирко В. А. — Створення дипломатичного союзу України з РРФСР та іншими
 радянськими республіками 6

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Аппатов С. Й. (*Одеса*) — Проникнення американського капіталу в економіку
 півдня України (1914—жовтень 1917 р.) 2
 Бойко І. Д. — Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. 1
 Бортиков А. І. (*Воронеж*) — Участь російських солдатів і офіцерів у поль-
 ському повстанні 1830—1831 рр. 2
 Голіченко В. Д. (*Житомир*) — Всеукраїнська надзвичайна комісія в боротьбі
 з контрреволюцією (1918—1922 рр.) 4
 Кожукало І. П. — Зміцнення районної ланки партійного апарату на Украї-
 ні (1953—1958 рр.) 5
 Кучма І. П. (*Кривий Ріг*) — Відновлення та зміцнення партійних організацій
 Кривбасу та Марганця (1944—1950 рр.) 4
 Лобурець В. Є. (*Полтава*) — Відновлення кадрів робітничого класу України
 (1921—1925 рр.) 2
 Маруня В. П. (*Черкаси*) — З історії робочого дня в СРСР 4
 Михайлов О. О. — Деякі питання культурного будівництва в селах України
 в період проведення колективізації (1929—1932 рр.) 6
 Моторнюк М. М. — Школи-інтернати на Україні (1956—1961 рр.) 6
 Пиха Д. Д. — Діяльність партійних організацій України по зміцненню Радян-
 ських Збройних Сил (1924—1928 рр.) 6
 Плясун Я. Г. — Єгипет у боротьбі проти англійської колонізації (70—80-ті ро-
 ки XIX ст.) 3
 Решодько П. Ф. (*Харків*) — Виступи селян Харківщини проти духовенства
 в 1917 р. 3
 Савченко Є. М. — Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші після-
 воєнні роки 3
 Санцевич А. В. — Підступи Ватикану і католицької реакції проти Польщі
 Серчик Владислав (*Польща*) — Становище селян на Правобережній Ук-
 раїні (друга половина XVIII ст.) 4
 Сироїд П. Я. (*Львів*) — Іноземний капітал в економіці Східної Галичини 4
 Сирцова С. М. — Розвиток творчої ініціативи робітничого класу Україн-
 ської РСР у роки третьої п'ятирічки 5
 Сташевський Д. М. — Антирадянська політика США і Генузька конференція 4
 Столяренко В. П. — Роль партійних організацій західних областей України
 у розвитку шестства міста над селом (1948—1950 рр.) 1
 Ткач Н. І. — Діяльність партійних організацій України по розгортанню масово-
 політичної роботи серед колгоспного селянства (1934—1937 рр.) 4
 Хижук О. О. (*Вінниця*) — Створення на Україні постійних кадрів механізаторів
 (1953 — 1961 рр.) 6
 Філіпенко Д. М. — Експансія французького імперіалізму в Туреччині
 (1918 — 1922 рр.) 1
 Филімоненко В. Я. (*Луганськ*) — Шефство Ленінського комсомолу над спо-
 рудженням металургійних об'єктів у Донбасі (1958—1961 рр.) 2
 Швидак О. М. (*Луцьк*) — З історії культурно-освітніх закладів на Україні
 (1956 — 1961 рр.) 3
 Шкумат І. П. (*Балаклія, Харківської області*) — Діяльність Комуністичної
 партії України по розвитку Шебелинського газового родовища (1956—1961 рр.) 2
 Яненко В. І. — Перебудова управління промисловістю України в перші
 роки непу 1

З ІСТОРІЇ ДРУЖНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

- Десніца Г. Д. (*Москва*) — Сербсько-турецька війна (1876 р.) і українська
 громадськість 5
 Сохань П. С. — Революційні болгарсько-російські зв'язки (1907—1914 рр.) 5
 Шевченко Ф. П. — Більшовик Георгій Семенов — син болгарського народу 5

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Барабаш Н. І. (<i>Станіслав</i>), Іванченко А. В. (<i>Станіслав</i>) — З досвіду перебудови викладання історії у 5—6 класах восьмирічної школи	1
Бернштейн Л. Ю., Шульга І. В. — З досвіду вивчення рішень і матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС студентами вузів	3
Боднар І. Г. (<i>с. Голосків, Отинянського району, Станіславської області</i>) — Виготовлення саморобних наочних посібників	3
Васильєва О. С. — Психологічні умови використання наочних посібників у 5 — 6 класах	4
Демиденко В. К. (<i>Миколаїв</i>) — Активізація мислення учнів на уроках історії в старших класах	5
Жерновський Е. Н. — Епідіаскоп на уроках історії	4
Іваненко Ф. Я. (<i>с. Блиставиця, Бородянського району, Київської області</i>) — Вивчення учнями історії рідного краю	5
Лаптін П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Практичні заняття з методики історії в педінститутах	6
Цвікальська Г. О. — Вивчення матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС у випускних класах середньої школи	2

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

Горлач М. І., Олійник Л. В. — Висвітлення історії України на сторінках журналів «Вопросы истории» і «История СССР» після ХХ з'їзду КПРС	4
П. К. — Спеціальні номери польських журналів	4

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

Абаліхін Б. С. (<i>Волгоград</i>) — Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р.	5
Злупко С. М. (<i>Львів</i>) — Дослідження з історії економічної думки	5
Лаптін П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Історичні погляди М. М. Ковальського	1
Лось Ф. Є., Кудлай О. С. — Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України	5
Павелко В. У. — М. О. Максимович — археограф	1

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Бачинський П. П. — Нові книги про відбудову народного господарства України	3
Бельська М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Висвітлення історії робітничого класу України періоду другої п'ятирічки	6
Грінберг А. Й. — Документи з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні	1
Калениченко П. М. — Вивчення історії Болгарії на Україні	1
Ковальський І. С. — Генеральний опис 1765—1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні	2
Коломійченко І. І. — Нові збірники документів з історії підприємств України	4
Санцевич А. В. — Післявоєнна історіографія українського радянського міста	4

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

Барабой А. З. — Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (Перша половина ХІХ ст.)	4
Бейліс В. М. (м. <i>Чорнобилі, Київської області</i>) — Нові відомості про слов'ян у Північній Африці в Х ст.	5
Богодист І. П. — (<i>Дніпропетровськ</i>) — З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села	3
Вакулєнко Г. С. (<i>Львів</i>), Варягіна В. Д. (<i>Львів</i>), Кондранов І. П. (<i>Сімферополь</i>), Журавель Я. Л. (<i>Миколаїв</i>) — Більше вимогливості й сумлінності у висвітленні історичних подій	3
Власов О. П. (<i>Харків</i>), Іванов І. Ю. (<i>Харків</i>) — З історії вузів на Україні	5
Гінзбург М. А. — Боротьба профспілок України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.)	6
Горякіна В. С. (<i>Сімферополь</i>) — З історії робітничого руху в Таврії	2

Грабовецький В. В. (<i>Львів</i>) — Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні	2
Гурченко В. А. (<i>м. Отиня, Станіславської області</i>) — Сторінка антифашистської боротьби	1
Денисовець П. М. (<i>Полтава</i>) — Сторінка колгоспного будівництва	5
Дерев'янкін Т. І. — Про долю посесійної мануфактури в період промислового перевороту на Україні (Ряшківська суконна мануфактура)	6
Коваль М. К. — М. М. Покровський — борець проти дворянсько-буржуазної історіографії	3
Ланда С. Ш. (<i>м. Первомайськ, Миколаївської області</i>) — Боротьба з голодом на Одещині (1921—1922 рр.)	1
Ласло М. А. (<i>Румунія</i>) — До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині ХІХ ст.	5
Лещенко П. Я. (<i>Ровно</i>) — Рукописна преса партизанів Ровенщини	4
Макухін І. Я. (<i>с. Ямпіль, Сумської області</i>) — З історії розвитку сільського господарства в післявоєнний період (На матеріалах Сумської області)	4
Мунько Т. М. (<i>Запоріжжя</i>) — Ще раз про пам'ятні місця	3
Павлюк М. С. (<i>Харків</i>) — Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919—19 лютого 1920 рр.)	2
Спаська Є. Ю. (<i>Алма-Ата</i>) — Господарство крелевських скупників Риндіних	5
Співак Б. І. (<i>Ужгород</i>) — Трудящі Закарпаття в боротьбі за Угорську Радянську Республіку (1919 р.)	2
Третьяков Ф. А. (<i>Сімферополь</i>) — Безприкладний героїзм	1
Фесуненко І. С. (<i>Москва</i>) — Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині ХІХ ст.	3
Худайбердієв Разак (<i>Ташкент</i>) — Сторінка з історії співдружності народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни	4
Шморгун П. М. — Про перше легальне видання в Росії «Маніфесту Комуністичної партії»	6
Яценко В. Д. (<i>Харків</i>) — До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні	6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

Апанович О. М. — Монографія з історії землі Донської	4
Березовчук М. Д. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Корисний збірник документів	6
Богусевич В. А., Юр'єв Р. О. — Капітальна праця про древній Київ	3
Владимирова Н. І. (<i>Одеса</i>) — Корисне дослідження з історії співдружності народів	6
Гамрецький М. М. — Документи героїчної боротьби	6
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>), Пруниця С. П. (<i>Ужгород</i>) — Дослідження з історії Закарпаття	1
Гуржій І. О. — Шкільний підручник з історії Української РСР	3
Гутянський С. К. — З історії культурної революції на Україні	5
Денисенко П. І. — Ленін і більшовики Катеринослава	5
Дзубко І. С. — Цінна праця з історії Чехословаччини	2
Дудикевич Б. К. (<i>Львів</i>), Волянчук М. М. (<i>Львів</i>) — В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні	3
Жебокрицький В. А. — Документи про визвольну боротьбу болгарського народу	2
Жебокрицький В. А. — Дослідження з історії балканських країн	5
Жилінська Л. В., Стецюк К. І. — Цінна праця з проблеми розкладу феодалізму	6
Зайцев В. М. — З історії радянсько-турецьких відносин	6
Замковий П. В. — Документи з історії громадянської війни на Київщині	6
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>) — Книга про соціалістичне будівництво в західних областях України	1
Касименко О. К., П'явко М. Ф. (<i>Горлівка</i>) — Підступні дії Ватикану проти східних слов'ян	5
Кізенко А. Ф. — Монографія про класову боротьбу в Чехословаччині	5
Клоков В. І., Петерс І. А. — Сторінки історії національно-визвольного руху в Чехословаччині	4
Кожукало І. П. — Комуністи Харківщини на чолі мас	2
Колісник М. К. (<i>Харків</i>) — Більшовицькі організації України в період боротьби за владу Рад	5
Компан О. С. — Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії	2

Кравець М. М. (<i>Львів</i>), Ковальчак Г. І. (<i>Львів</i>) — Грунтове дослідження з історії Галичини	3
Кулінич І. М. — Визвольна боротьба південнослов'янських народів	6
Лещенко М. Н. — Дослідження з історії селянського руху на Правобережній Україні	6
Лисенко М. М. — Нариси розвитку шкільної історичної освіти	6
Макаренко О. А. — Імперіалістична експансія під виглядом «допомоги»	1
Миколаєнко М. І. — Роки героїчної праці	5
Остапенко Ф. П., Стоян П. К. — Профспілки України в радянський період	1
Петренко В. С. — Посібник для вчителів з краєзнавства	5
Погребенник Ф. П. — Безбожні охоронці бога	6
Попов П. М., Шудрик С. П. — Світогляд М. О. Максимовича	2
Пухтинський В. К. (<i>Нижин</i>), Посібник історика	6
Семиряга М. І. (<i>Харків</i>) — Цінна праця з історії нової Румунії	4
Сидоренко В. П. — Славний рух сучасності	4
Слуцький О. Б., Уваров В. Д., Шатов П. У. — Вирішальний етап в колективізації сільського господарства України	2
Супруненко М. І. — Праця про розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції	5
Тарасенко В. Я. — Етапи боротьби за мир і дружбу народів	1
Шевченко Ф. П. — Нове дослідження з історії української культури	4
Шморгун П. М. — В. І. Ленін про Україну	4
Ястребов Ф. О. — Цінна історіографічна праця	3

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Борис В. О. (<i>Львів</i>) — Дослідження з історії революційного руху в Сілезії	3
Бугайко-Шиманська І. Ф. — Корисні посібники для вчителя	3
Введенський А. О. — Глибше вивчати питання музеєзнавства	4
Громова З. М. — У комуністичне завтра	2
Ілюшин О. Л. — Цікаві спогади	3
Калита В. Д. — Герої руху Опору	4
Клоков В. І. — Корисний почин білоруських істориків	1
Коваль М. В. — Розповіді про героїчну епопею	2
Курносів Ю. О. — Книга з історії феодалізму	3
Л. В. — Серед книг	4
Лобовик Б. О. — Питання історії релігії в навчальному посібнику з атеїзму	4
Мишко Д. І. — Праця молдавського історика про дружбу народів	3
Патлажан Ю. І. (<i>Станіслав</i>) — Посібник з нової історії країн Сходу	2
Петерс І. А. — Документи про співробітництво радянського та чехословацького народів	1
П. К., І. П. — Нові книги про перебування В. І. Леніна в еміграції	2
Погребной М. Г. — Німецькі антифашисти в боротьбі проти гітлеризму	4
Сергієнко Г. Я. — Розповідь про мужність радянських людей	4
Скрипкін І. М. — Досвід викладання історії	2
Стецюк К. І. — Запорізька Січ і турецько-татарська агресія	1
Тимченко Ж. П., Дмитрієнко М. Ф. — Етапи великого шляху	1
Шевченко І. І., Ананенко Т. А. — Поширення марксизму на Україні	1

НАШ КАЛЕНДАР

А. Ш. — Письменник, громадський діяч, дипломат (65-річчя з дня народження І. Ю. Кулика)	3
Бабко Ю. В. — Життєвий шлях більшовика	1
Багмут Й. А. — Геніальний твір марксизму (До 90-річчя видання «Капіталу» Карла Маркса російською мовою)	2
Буцик А. К. — Безсмертна подія (До 150-річчя Великої Бородінської битви)	4
Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>) — Народний герой, гордість партії (До 90-річчя з дня народження І. В. Бабушкіна)	6
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>) — Борець за щастя трудящих Закарпаття (До 20-річчя з дня загибелі Олекси Борканюка)	5
Іваницький М. Н. — Антоніо Грамші (До 25-річчя з дня загибелі у фашистських катівнях)	2
І. К. — Курс на розгорнуте соціалістичне будівництво (До 40-річчя ХІ з'їзду РКП(б))	1
Катречко Т. С. (<i>Харків</i>) — Талановитий командир Радянської Армії (До 75-річчя з дня народження Д. П. Жлоби)	3
Каш Р. С. — Заводу «Ленінська кузня» — 100 років	1

- Коваль М. В.— Шлях революціонера (До 50-річчя з дня смерті В. К. Курна-
товського) 4
- Красовський І. Д. (*Львів*), Савич О. І. (*Львів*) — В боротьбі за народне
щастя (30-річчя Лиського повстання) 5
- Кулініч І. М.— Поет-робітник Ежен Потье — творець пролетарського гімну (До
75-річчя з дня смерті) 5
- Людковський Ш. С. (*Миколаїв*) — Миколаївський морський торговий порт
(До 100-річчя з дня заснування) 3
- Малишко К. Ф.— Легендарний герой громадянської війни (До 65-річчя з дня
народження В. М. Примакова) 6
- Мар'янов Б. М.— О. С. Пушкін як історик (До 125-річчя з дня загибелі велико-
го російського поета) 1
- Матушкін О. І., Рашев П. М. (*Дніпропетровськ*) — Відомий державний
і партійний діяч (До 70-річчя з дня народження Д. З. Лебеда) 6
- Млинченко К. М.— Життя в боротьбі (До 60-річчя з дня народження
Я. О. Галана) 3
- Мунько Т. М. (*Запоріжжя*) — Здійснена мрія (До 30-річчя пуску Дніпрогесу). 5
- Панібудьласка В. Ф.— Марксист-ленінець (До 90-річчя з дня народження
П. К. Запорожця) 6
- Панібудьласка В. Ф.— Я. О. Яковлев — активний діяч Комуністичної пар-
тії України 3
- Савченко Є. М.— Л. Й. Картвелішвілі — палкий борець за щастя народу 4
- Сидоренко В. О.— Д. М. Щербаківський (До 85-річчя з дня народження). 5
- Случевська С. Я.— Полум'яний більшовик І. Є. Клименко 4
- Сохань П. С.— Видатний борець за мир, демократію, комунізм (До 80-річчя
з дня народження Г. М. Дмитрова) 2
- Ф. Ш.— Олесь Досвітній — письменник і громадський діяч 3
- Шморгун П. М.— Видатна подія в історії партії [До 50-річчя VI (Празької)
конференції РСДРП] 1
- Черніков І. Ф.— Видатний дипломат ленінської школи (До 90-річчя Г. В. Чи-
черіна) 5
- Черніков І. Ф.— Пам'ятна дата в історії радянсько-турецьких відносин (До
40-річчя місії М. В. Фрунзе і договору між Українською РСР і Туреччиною). 1
- Ярошенко А. Д.— Визначний діяч КПЗУ (До 70-річчя з дня народження
П. С. Ладана) 1
- Ястребов Ф. О.— Великий друг українського народу (До 150-річчя з дня на-
родження О. І. Герцена). 2

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Агеев Ш. Ф. (*Харків*), Попов Г. М. (*Харків*) — Сесія, присвячена 50-річчю
газети «Правда» та питанням піднесення революційного руху в Росії в 1910—
1914 рр. 4
- Барабой А. З., Чепко В. В. (*Мінськ*) — V міжреспубліканський симпозиум з
питань аграрної історії Східної Європи 6
- Белякевич І. І. (*Львів*), Ратиш М. А. ((*Львів*) — Міжвузівська конферен-
ція з питань історії міжнародного комуністичного і робітничого руху на су-
часному етапі 4
- Бойко В. Г. (*Львів*) — Конференція з питань допоміжних історичних дисциплін 2
- Божук Г. В. (*Ужгород*) — V Українська республіканська конференція славістів 6
- Брайчевський М. Ю.— Археологічне товариство в Одесі 6
- Врадій Н. Ф. (*Львів*) — Семинар з питань джерелознавства та спеціальних
дисциплін 4
- Гарнодій Г. П. (*Ужгород*) — Знаменна річниця 4
- Гарнодій Г. П. (*Ужгород*), Дем'яненко І. М. (*Ужгород*) — Наукова се-
сія професорсько-викладовського складу Ужгородського університету 3
- Головко П. І. (*Львів*) — Велике свято у Львівському університеті 1
- Гольдін Ф. Л. (*Одеса*) — IV республіканська конференція славістів 1
- Горак В. В., Туваєв В. І.— Міжвузівська конференція викладачів суспіль-
них наук 1
- Д. М.— захист докторської дисертації. 3
- Ж. Т., Ляшенко Л. Г.— Засідання наукових координаційних рад 3
- Жевахов П. І., Курій Г. М.— Науково-читацька конференція по обгово-
ренню II тома «Історії Києва» 2
- І. Є.— Народа в Москві з питань вивчення історії Європейських соціалістичних
країн 3
- І. Ш., О. Ш.— захист кандидатських дисертацій 2
- Кравченко Г. П.— Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжни-
ми країнами 2

Красюк Я. І. (<i>Першотравневе, Зміївський район, Харківської області</i>) — 15-річчя учнівського товариства «Юний історик»	6
Кронік О. Л., М. Д., Г. В. — Пам'ятна дата в історії народу	6
Кучер О. О. (<i>Харків</i>) — Конференції читачів «Українського історичного журналу» в Харкові	2
Л. Л. — Обговорення рукопису «Истории Югославии»	4
Леонідов Л. О. — Президент Академії наук Молдавської РСР в Інституті історії АН УРСР	3
Леценко Л. О. — За дальший розвиток історичної науки (Вчені Інституту історії АН УРСР обговорюють рішення XXII з'їзду КПРС)	3
Лукін В. П., Мрищук Л. Д. — Славне п'ятдесятиріччя	4
Макаренко Л. Л., Жевахов П. І. — Діяльність Державної історичної бібліотеки УРСР	5
Маркович І. М., Борисенко О. Б., Слабеев І. С. — Захист докторських дисертацій	1
М. Д. — Наукові сесії до 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова	1
Миколаєнко М. І. — Збори, присвячені 20-річчю Польської робітничої партії	2
Мітельман Г. І. — 40-річчя Генуезької конференції	4
М. К. — До 80-річчя з дня народження Г. М. Димитрова	5
Москаленко М. І. — Діяльність партійних архівів обкомів КП України	6
Москаленко М. І. — Нарада працівників партійних архівів	4
Мрищук Л. Д. — Пам'яті М. О. Скрипника	2
<u>Налінський Павло Наумович</u>	2
Петерс І. А. — Захист докторської дисертації	5
Підлуцький Г. І. — Республіканські педагогічні читання з історії	6
Прилипко К. А. — Координаційна нарада з питань історії Вітчизняної війни	5
Сидоренко В. О. — Реліквії героїчного минулого	6
Склярєнко Є. М. — Наукова сесія, присвячена історії робітничого класу	5
Слинько І. І. — Боротьба за Крим у Великій Вітчизняній війні	2
<u>Федоренко Павло Костянтинович</u>	2
Шаповал С. М. — Координація дослідження історії робітничого класу України	2
Юра Р. О. — Захист докторської дисертації	2
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1962 році	6

З М І С Т

СТАТТІ

П. П. Козир (<i>Вінниця</i>) — Перші підсумки діяльності територіальних виробничих управлінь	3
М. С. Синиця (<i>Одеса</i>) — Комуністи Одещини — організатори комуністичної взаємодопомоги серед трудівників села	13
І. Д. Назаренко — Про підготовку тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»	22

ДО 40-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

П. П. Бачинський — Всенародний рух на Україні за утворення СРСР	29
В. А. Чирко — Створення дипломатичного союзу України з РРФСР та іншими радянськими республіками	40

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. М. Моторнюк — Школи-інтернати на Україні (1956—1961 рр.)	51
О. О. Хижук (<i>Вінниця</i>) — Створення на Україні постійних кадрів механізаторів (1953—1961 рр.)	58
О. О. Михайлов — Деякі питання культурного будівництва в селах України в період проведення колективізації (1929—1932 рр.)	65
Д. Д. Пиха — Діяльність партійних організацій України по зміцненню Радянських Збройних Сил (1924—1928 рр.)	76

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

П. Ф. Лаптіп (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Практичні заняття з методики викладання історії в педінститутах	86
---	----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

М. В. Бельська (<i>Дніпропетровськ</i>) — Висвітлення історії робітничого класу України періоду другої п'ятирічки	89
---	----

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

В. Д. Яценко (<i>Харків</i>) — До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні	95
М. А. Гінзбург — Боротьба профспілок України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.)	99
П. М. Шморгун — Про перше легальне видання в Росії «Маніфесту Комуністичної партії»	105
Т. І. Дерев'янкін — Про долю посесійної мануфактури в період промислового перевороту на Україні	106

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. Д. Березовчук (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Потрібний збірник документів	109
П. В. Замковий — Документи з історії громадянської війни на Київщині	111
М. Н. Лещенко — Дослідження з історії селянського руху на Правобережній Україні	114
Л. В. Жилінська, К. І. Стецюк — Цінна праця з проблеми розкладу феодалізму	117
Ф. П. Погребенник — Безбожні охоронці бога	120
М. М. Лисенко — Нариси розвитку шкільної історичної освіти	121
В. К. Пухтинський (<i>Ніжин</i>) — Посібник історика	123

Н. І. Владимірова (<i>Одеса</i>) — Корисне дослідження з історії співдружності народів	124
М. М. Гамрецький — Документи героїчної боротьби	126
В. М. Зайцев — З історії радянсько-турецьких відносин	128
І. М. Кулініч — Визвольна боротьба південнослов'янських народів	129

НАШ КАЛЕНДАР

П. Л. Варгатюк (<i>Кривий Ріг</i>) — Народний герой, гордість партії (До 90-річчя з дня народження І. В. Бабушкіна)	132
В. Ф. Панібудьласка — Марксист-ленінець (До 90-річчя з дня народження П. К. Запорожця)	133
О. І. Матушкін, П. М. Рашев (<i>Дніпропетровськ</i>) — Відомий державний і партійний діяч (До 75-річчя з дня народження Д. З. Лебеда)	134
К. Ф. Малишко — Легендарний герой громадянської війни (До 65-річчя з дня народження В. М. Примакова)	136
І. І. Слінько — Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (Грудень 1942 р.)	138

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. І. Москаленко — Діяльність партійних архівів обкомів КП України	141
О. Л. Кронік, М. Д., Г. В. — Пам'ятна дата в історії народу	143
В. О. Сидоренко — Реліквії героїчного минулого	145
Г. І. Підлуцький — Республіканські педагогічні читання з історії	145
А. З. Барабой, В. В. Чепко — V міжреспубліканський симпозіум з питань аргарної історії Східної Європи	146
Г. В. Божук — V українська республіканська конференція славистів	148
Я. І. Кр асюк — 15-річчя учнівського товариства «Юний історик»	149
М. Ю. Браїчевський — Археологічне товариство в Одесі	150
Алфавітний покажчик	151

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

П. П. Козырь (<i>Винница</i>) — Первые итоги деятельности территориальных производственных управлений	3
М. С. Синица (<i>Одесса</i>) — Коммунисты Одесчины — организаторы коммунистической взаимопомощи среди тружеников села	13
И. Д. Назаренко — О подготовке трехтомного труда «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»	22

К 40-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ СССР

П. П. Бачинский — Всенародное движение на Украине за образование СССР	29
В. А. Чирко — Создание дипломатического союза Украины с РСФСР и другими советскими республиками	40

СООБЩЕНИЯ

Н. М. Моторнюк — Школы-интернаты на Украине (1956—1961 гг.)	51
А. А. Хижук (<i>Винница</i>) — Создание на Украине постоянных кадров механизаторов (1953—1961 гг.)	58
А. А. Михайлов — Некоторые вопросы культурного строительства в селах Украины в период проведения коллективизации (1929—1932 гг.)	65
Д. Д. Пиха — Деятельность партийных организаций Украины по укреплению Советских Вооруженных Сил (1924—1928 гг.)	76

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

П. Ф. Лаптин (<i>Каменец-Подольский</i>) — Практические занятия по методике преподавания истории в пединститутах	86
--	----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

М. В. Бельская (<i>Днепропетровск</i>) — Освещение истории рабочего класса Украины периода второй пятилетки	89
---	----

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

В. Д. Яценко (<i>Харьков</i>) — К вопросу о роли десантных групп в развитии партизанского движения на Украине	95
М. А. Гинзбург — Борьба профсоюзов Украины за повышение культурно-технического уровня рабочего класса (1921—1925 гг.)	99

П. М. Шморгун — О первом легальном издании в России «Манифеста Коммунистической партии»	105
Т. И. Деревянкин — О судьбе possessionsionной мануфактуры в период промышленного переворота на Украине	106

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Н. Д. Березовчук (<i>Каменец-Подольский</i>) — Необходимый сборник документов	109
П. В. Замковой — Документы по истории гражданской войны на Киевщине	111
Н. Н. Лещенко — Исследование по истории крестьянского движения на Правобережной Украине	114
Л. В. Жилинская, Е. И. Стецюк — Ценный труд по проблеме разложения феодализма	117
Ф. П. Погребенник — Безбожные хранители бога	120
Н. Н. Лысенко — Очерки развития школьного исторического образования	121
В. К. Пухтинский (<i>Нежин</i>) — Пособие историка	123
Н. И. Владимирова — Полезное исследование в истории содружества народов	124
М. М. Гамрецкий — Документы героической борьбы	126
В. М. Зайцев — Из истории советско-турецких отношений	128
И. М. Кулинич — Освободительная борьба югославянских народов	129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

П. Л. Варгатюк (<i>Кривой Рог</i>) — Народный герой, гордость партии (90-летию со дня рождения И. В. Бабушкина)	132
В. Ф. Панибудьласка — Марксист-ленинец (К 90-летию со дня рождения П. К. Запорожца)	133
А. И. Матушкин, П. М. Рашев (<i>Днепропетровск</i>) — Известный государственный и партийный деятель (К 75-летию со дня рождения Д. З. Лебеда)	134
К. Ф. Малышко — Легендарный герой гражданской войны (К 65-летию со дня рождения В. М. Примакова)	136
И. И. Слиньюк — Начало освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков (Декабрь 1942 г.)	138

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. И. Москаленко — Деятельность партийных архивов обкомов КП Украины	141
А. Л. Кроник, М. Д., — Памятная дата в истории народа	143
В. А. Сидоренко — Реликвии героического прошлого	145
Г. И. Подлуцкий — Республиканские педагогические чтения по истории	145
А. З. Барабой, В. В. Челко — V межреспубликанский симпозиум по вопросам аграрной истории Восточной Европы	146
Г. В. Божук — V украинская республиканская конференция славистов	148
Я. И. Крассюк — 15-летие ученического общества «Юный историк»	149
М. Ю. Браичевский — Археологическое общество в Одессе	150
Алфавитный показатель	151

НОВІ КНИГИ

- БІЛЕЦЬКИЙ ПЛАТОН Шевичо** в Києві. Біографічний нарис. Держполітвидав УРСР, К., 1962, 62 с.
- «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960», Изд-во АН УССР, К., 1962, 592 с.
- ИВАНИЦКИЙ М. Н.** — Путь к независимости. Из истории решения вопроса о судьбе бывших итальянских колоний. Изд-во АН УССР, К., 1962, 136 с.
- ІВАШЕНКО В. І.** — Микола Кибальчич. Вид-во «Молодь», К., 1962, 195 с.
- «Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів», Обласне книжково-газетне вид-во, Полтава, 1962, 233 с.
- «КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів)», Держполітвидав УРСР, К., 1962, 184 с.
- ЛИТВАК Е. С.** — Борис Петрович Жадановский (1885—1918). Один из руководителей вооруженного восстания саперов в Киеве 18 ноября 1905 г., Изд-во «Радянська школа», К., 1962, 63 с.
- МАНЗЕНКО П. Т.** — Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. Вид-во АН УРСР, К., 1962, 123 с.
- МАТВИЙЧУК М. М.** — Вісімнадцятий з'їзд КП України, Держполітвидав УРСР, К., 1962, 151 с.
- МАЦЕНКО Н. І.** — Большевики Донбасса в период реакции (1907—1910 гг.), Книжно-газетное изд-во, Донецк, 1962, 63 с.
- МУЖЕВ И. Ф.** — Советы рабочих депутатов в 1905 году на Дону и Северном Кавказе, Кабардино-Балкар. книжное изд-во, Нальчик, 1962, 167 с.
- «Питання топоніміки і ономастики (Матеріали республіканської наради з питань топоніміки і ономастики)», Вид-во АН УРСР, К., 1962, 238 с.
- «Питання науково-атеїстичного виховання в школі. Методичний збірник», Вид-во «Радянська школа», К., 1962, 239 с.
- «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (Листопад 1918 — серпень 1919), Збірник документів і матеріалів», Вид-во АН УРСР, К., 1962, 764 с.
- «Репин и Украина. Письма деятелей культуры и искусства к Репину 1896—1927», Изд-во АН УССР, К., 1962, 211 с.
- РОДИМЦЕВ А. И.** — Твои, Родина, сыновья (Записи военных лет), Госполитиздат УССР, К., 1962, 274 с.
- СИДЕЛЬНИКОВ С. И.** — Борьба течений в первом Болгарском революционном Центральном Комитете. Изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1962, 116 с.
- СМИРНОВ Т. Д.** Бронепоезд № 4. Воспоминания участника гражданской войны. Книжно-газетное изд-во, Запорожье, 1962, 60 с.
- СТЕЦЕНКО П.** — Двадцять перший з'їзд КП України, Держполітвидав УРСР, К., 1962, 139 с.
- ТОЛМБЕЄВ М. П.** Паростки нового (З досвіду роботи Дніпропетровської обласної партійної організації), Держполітвидав УРСР, К., 1962, 78 с.
- УВАРОВА В. М.** — Т. Г. Шевченко і Київ, Київське обласне книжково-газетне вид-во, К., 1962, 81 с.
- ЧАЛЕНКО Р. та ін.** — Поїзди ідуть вперед. Робітники Київського залізничного вузла в боротьбі за владу Рад, Обласне книжково-газетне вид-во, К., 1962, 86 с.

НОВИЙ ДІАФІЛЬМ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

«Укрдіафільм» випустив дві стрічки (ч. I — 40 кадрів, ч. II — 46 кадрів), присвячені темі «Перемога Жовтня на Україні» (автори І. Полупанова, Е. Жерновський). В діафільмі подаються зображення оригіналів історичних документів 1917—1918 рр., революційних реліквій — червоних прапорів, значків борців за владу Рад на Україні, численні документальні фотографії, портрети видатних діячів Комуністичної партії, які організували народні маси на боротьбу за перемогу Великого Жовтня на Україні. — Ф. А. Сергєєва (Артем), В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського та ін. Діафільм з успіхом використовують вчителі на уроках і в позакласній роботі з теми «Встановлення Радянської влади на Україні».